

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НАВЧАННЯ
БЕЗ МЕЖ

Українська мова

Профільний рівень

10

Станіслав Караман, Олена Горошкіна, Ольга Караман, Людмила Попова

«Українська мова (профільний рівень)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Видавництво «Ранок»

Створено відповідно до програми
«УКРАЇНСЬКА МОВА. 10–11 класи.
Філологічний напрям, профіль — українська філологія»
для закладів загальної середньої освіти

ВИДАВНИЦТВО ПІДРУЧНИКА
ПРОЄКТ ПІДРУЧНИКА
«РАНОК»

Українська мова

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, оновлене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

rnk.com.ua/103393

Електронний
інтерактивний додаток
до підручника

Харків
Видавництво «Ранок»
2023

Дорогі десятикласники й десятикласниці!

Цього навчального року ви працюватимете за підручником, який допоможе відчутти себе носіями самодостатньої окремішності — мови Івана Котляревського й Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки, Володимира Сосюри й Олесея Гончара, Василя Симоненка й Ліни Костенко, інших майстрів українського слова.

Пізнавальне опанування глибин української мови, мови героїчного і нескореного українського народу, сприятиме розвитку вашої лінгвістичної ерудиції, мовного чуття, стилістичної вправності, формуванню вмінь шляхетно спілкуватися в будь-яких життєвих ситуаціях, адже кожен із розділів підручника («Фонетика», «Орфоєпія», «Орфографія», «Лексикологія», «Фразеологія», «Морфеміка і словотвір», «Морфологія», «Розвиток мовлення») ви вивчатимете в поєднанні зі стилістикою, культурою мовлення, риторикою.

Наскрізнi рубрики «Мовне портфоліо», «Буду я навчатись мови золотої», «Практикум», «Спілкування» та ін. стимулюватимуть вас до виконання ролей дослідників, опонентів науковців, рецензентів, журналістів, творців індивідуальних і групових проєктів, учасників конференцій, дискусій з ак-

туальних проблем сьогодення, що дасть змогу репрезентувати себе як освічену особистість, зорієнтовану на збереження і збагачення національних духовних скарбів.

Епіграфи до кожної теми спонукатимуть вас до осмислення мовного матеріалу, висловлення гіпотетичних міркувань, формулювання висновків.

Подане поряд із текстами тлумачення слів призначено й для мобільного використання під час навчання, і для вироблення вмінь самостійно здійснювати пошукову роботу в інших інформаційних джерелах, зокрема в електронних словниках.

Інноваційною прикметою підручника є задіяння в його змісті «хмарних технологій», спрямованих на вироблення вмінь самостійно працювати з інтернетними ресурсами відповідно до ваших освітніх запитів і потреб.

Якщо ви прагнете виробити неповторний мовний імідж, засвоїти стилістику українського вірцевого мовлення, успішно скласти ЗНО, цей підручник — ваш помічник.

Тож запрошуємо до творчої співпраці! Успіхів вам в опануванні української мови!

Авторський колектив

МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ

Мовне портфоліо

Упродовж опанування розділу підготуйте проєкт «Поява писемності в східних слов'ян»

- Об'єднайтеся в групи. Розподіліть завдання.
- Визначте мету й завдання вашого проєкту, спрогнозуйте результат його виконання: презентація, колаж, доповідь на учнівській конференції та ін.
- Створіть обліковий запис у OneDrive і забезпечте доступ до інформації всім учасникам групи.
- Добирайте, систематизуйте й узагальнюйте опрацьовану інформацію в OneDrive.
- Оформіть проєкт і надайте доступ для ознайомлення з ним та оцінювання вчителю й учасникам інших груп.
- Що нового ви дізналися?
- Яка інформація зацікавила вас найбільше?
- Чому треба знати відомості про появу писемності в східних слов'ян?

§ 1

МОВА ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА І СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. МОВА І ДЕРЖАВА

Свою мову треба утверджувати принципово.
Є. Сверстюк

Буду я навчатись мови золотої

Мова — найважливіше надбання кожної окремої людини й найбільша суспільна цінність. Мова супроводжує всі без винятку процеси життя і діяльності людини. У мові відбиваються соціальна диференціація суспільства, демографічні процеси (зміни чисельності населення, міграція), рівень загальної освіти народу, розвиток науки тощо. Свідомий вплив суспільства на мову (урядові заходи) називають **мовною політикою**. Від неї залежить доля окремих мов у багатомовному суспільстві.

Вплив суспільства на мову й мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна — **соціолінгвістика**.

Спільна мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності і, отже, сприяє перетворенню населення на високоорганізоване суспільство. З мови починається нація, а відтак і держава. Мова є засобом пізнання й освоєння навколишнього світу й поширення здобутих знань з-поміж членів суспільства.

В Україні українська мова є державною. 2019 року було прийнято Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що забезпечує пріоритетність української мови у понад 30 сферах суспільного життя: зокрема у державному управлінні, ЗМІ, сфері освіти, науки, культури, реклами, послуг.

Практикум

Сегмент (лат. *segmentum* — від-різок, смуга) — *лінгв.* частина складної мовної одиниці.

Фонема — це своєрідний прообраз осмисленого звука. Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини (*Бодуен де Куртене*).

Морфема — найменша значуща частина слова (префікс, корінь, суфікс, флексія (закінчення)), що складається з однієї або кількох фонем.

Слово (лексема) — це основна функціонально-структурна й семантична одиниця мови, що дає найменування предметам і явищам об'єктивного світу; матеріальну оболонку слова становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для словосполучення й речення.

Речення — мінімально інтонаційно та граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що формує й виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності.

Іван Огієнко

1 Прочитайте. Підготуйте відповідь на запитання: Як у лінгвістиці по-тлумачено зміст понять «система» і «структура» мови? Схарактеризуйте структуру мови. Назвіть основні одиниці рівнів мови.

СИСТЕМА МОВИ

Система — це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, одиниць, сегментів*, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням. Система мови характеризується функціями, способами, засобами, відношеннями між елементами внутрішньої системи мови, особливостями, закономірностями, внутрішньою структурою. Структура — це спосіб організації системи, її внутрішня будова.

Будь-яка мова має чотирирівневу (чотириярусну) будову. Перший ярус *фонологічний*, другий — *морфологічний*, третій — *лексико-семантичний* і четвертий — *синтаксичний*.

Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний — фонему*, морфологічний — морфему*, лексико-семантичний — слово* (лексему), синтаксичний — речення*.

Усі названі рівні є окремими системами сегментів, складаються з певних підсистем і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний — фонетикою й фонологією, морфологічний — морфологією, лексико-семантичний — лексикологією, синтаксичний — синтаксисом. Морфологію і синтаксис об'єднують в один розділ — граматику (*з підручника*).

2 Прочитайте статтю Закону України «Про освіту». Які гарантії бере на себе держава стосовно здобуття кожним громадянином освіти?

Стаття 7. Мова освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти.

3 Прочитайте поради І. Огієнка. За словником з'ясуйте значення незрозумілих для вас слів.

1. Охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того — як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку щодо свого народу.

3. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі і ніколи не змінюй їх на чужі.

4. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

5. Кожний свідомий член свого народу мусить завжди допомагати всіма приступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло «Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис».

7. Де б ти не жив, скрізь завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису.

8. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, що наймиліша мова в цілому світі — то мова рідна.

- Чи дотримуєтеся ви порад Івана Огієнка?
- Що ви знаєте про Івана Огієнка? Ознайомтеся з відомостями про цю унікальну особистість, звернувшись до інтернетних джерел.

4 Прочитайте виразно текст Миколи Лотоцького. Яку проблему в ньому порушено? Чому, на вашу думку, без мови не створити держави? Що може зробити кожен із нас для утвердження державної мови?

Не говори: в нас мова солов'їна
 Бо мова вище, ніж пташиний спів.
 В її скарбниці — доля України,
 Глибинна таємниця правіків.
 Вона нуртує джерелом криничним,
 Із попелища феніксом встає.
 Для нації вона гарант на вічність,
 Тому її так люто ворог б'є.
 Все заберуть, а залишилось слово.
 Знов до життя повернемося ми.

Лише тому, що не пропала мова,
 То й ми ще наче люди між людьми.
 Без мови — не створити нам держави,
 Доріг тернистих — не перебрести!
 Хай вороги жорстокі і лукаві —
 Стіною стань і мову захисти!
 Річ не про те, що мова солов'їна,
 Бо мова — глибше, ніж пташиний спів.
 В її скарбниці — доля України,
 Космічна нерозгаданість віків.

Ідентифікація (лат. *identificare* — ототожнювати) — ототожнення, уподібнення за певними ознаками.

Ідентифікувати, ую, уєш, недок. і док., кого, що. Встановлювати збіг, схожість кого-, чого-небудь із ким-, чим-небудь; ототожнювати. Ідентифікуватися, уюся, уєшся, недок. і док. 1. Збігатися, ставати ідентичним. 2. тільки недок. Пас. до ідентифікувати.

5 Прочитайте висловлення про роль мови у формуванні й самовираженні особистості. Визначте тему й основну думку. Випишіть із тексту основну інформацію та продовжте його.

Мова підносить людину над світом природи, виділяє людину як інтелектуальний феномен, здатний пізнавати, освоювати і творити світ. Мова дає можливість людині зреалізувати себе як духовну особистість, ідентифікуватися* з власним «я», з колективом, суспільством, нацією. Вона моделює вчинки людини. Знецінення мови знецінює її носіїв — мовців, знецінює націю і її духовну культуру (*Л. Мацько*).

- Зробіть висновок, чи впливає знання мови на професійне становлення людини.

СПІЛКУВАННЯ

6 Побудуйте усне міркування «Мова — найдорожчий скарб народу».

Домашнє завдання

7 Створіть мультимедійну презентацію на одну з тем: «Мовний портрет сучасного старшокласника», «Мовне обличчя мого міста (села)».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Як законодавчо закріплено статус української мови як державної?

— Доведіть залежність розвитку й функціонування мови від стану розвитку й функціонування суспільства.

§ 2 ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. «МОВНИЙ СУРЖИК». УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ОДНА З ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ. ОЗНАКИ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Початок ХХІ ст. увійшов в історію як епоха вивчення різноманітних екологічних проблем, які суспільство ставить перед собою, переосмислює в перспективі розвитку.

М. Мірченко

8 Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку.

Мова — це щось далеко більше за механічний зв'язок між людьми, це — відбиток свідомості людини, це — прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіту й культурний рівень.

Мова — тонкий інструмент. В одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, «мов трубою, міліони зве з собою», в інших — тільки ріже слух, вона — мов те лущиння без животворного зерна... (Б. Антоненко-Давидович).

- Чому автор називає мову тонким інструментом?
- З якою метою Б. Антоненко-Давидович цитує І. Франка?

9 Опрацюйте уривок зі статті Олександри Сербенської. Сформулюйте основну думку тексту. Проведіть спостереження за мовленням однокласників, запишіть приклади помилок, яких найчастіше припускаються мовці. Доберіть правильні варіанти.

ЗВІДКИ МОВНИЙ «СУРЖИК»?

Сотні невольничих літ, упродовж яких жорстоко знищували культуру українського народу, десятиліття панування тоталітарної системи, коли все робилося для того, щоб «злилися нації», щоб витворилася якась «універсальна» мова, спричинили деформацію всіх сфер життя українського народу.

Поступово мова втрачала природну якість, натомість вивторювався своєрідний різновид мови, який дістав назву «суржик». Довільно змішуючи слова української та російської мов, відмінюючи слова і сполучаючи їх за зразком російської, творячи фрази всупереч моделям рідної мови, її носій мимоволі стає «напівмовним», приймає мовний покруч. Мішаниною двох мов — української та російської — говорить частина громадян України. Але мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує.

«Суржик» в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася тисячоліттями, загрожує змінити мову, яку возвеличив Тарас Шевченко, показав світові її красу й силу, плекали Іван Франко, Леся Українка, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, записуючи її «нестертий слід... самостійно між культурні мови».

- Як уникати суржику в мовленні? Запропонуйте рекомендації.

Мовний суржик (у питомому значенні — «суміш різних зерен з житом») — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови.

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без сонця нема,
Так і мови нема без народу,
І народу без мови нема.

(Володимир
Забаштанський)

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Вибачаюся чи вибачте?

Частка *-ся* означає «себе», отже, людина вибачає саму себе, тому правильно говорити так: *вибачте мені, пробачте мені, даруйте мені, прошу вибачення, я перепрошую.*

10 Відредагуйте речення, запишіть їх.

1. Я дуже швидко рішаю любі питання. 2. У магазині дали здачу мелоччю, аж кишеньку відтягує. 3. Останнім часом мої сусідці не везе. На протязі місяця вона не відвідувала заняття із-за хвороби. 4. В останні роки з'явилися твори, які з великою художньою силою піднімають питання сучасності. 5. Ароматичні добавки різних лікарських трав надають чаю дуже приємного, неповторного прикусу. 6. Якщо ми будемо читати твори Сквороди, то побачимо, що одним із провідних мотивів у байках Сквороди являється мотив спорідненої праці. 7. Усе своє життя Д. І. Яворницький збирав і вивчав пісні, легенди та предмети побуту з великою любов'ю свого народу.

11 Прочитайте текст. Яке явище в ньому описане?

— А якою мовою ви говорите з хазяями цього дому?
— Переважно мовою національного спілкування. З українськими інкрустаціями.
— А з матір'ю? Чоловіком? Сином?
— Із свекрухою, — в тон йому продовжила вона, — я общаюсь суржиком. Так вона мене лучче понімає і передає восени картоплю (Є. Кононенко).

● З якою метою літературні персонажі використовують у мовленні суржик? Чи згодні ви з їхньою думкою?

12 Ознайомтеся з текстом. На яких рівнях мовної системи можна виокремити самотність української мови?

Українська мова виділяється і лексичним багатством, і особливою милозвучністю. Вона має специфічні риси, притаманні тільки їй.

1. Фонетично-орфоепічні особливості:

- збереження старого індоєвропейського *-r* на кінці складу: *матір*;
- специфічно українські суфікси *-инь*, *-ощ*, *-енк*: *далечинь*, *солодощі*, *поштаренко*;
- мспецифічно українські префікси *якнай-*, *щонай-*: *якнайкраще*, *щонайгірший*;
- займенники з префіксоїдами *будь-*, *казна-*, *хтозна-*: *будь-хто*, *будь-коли*, *казна-куди*;
- прислівники з часткою *-не-*: *де-не-де*, *коли-не-коли*;
- пестливі форми прислівників: *поволеньки*, *тепереньки*, *теперечки*, *тутечки*, *тамечки*, *недалечко*;
- пестливі форми дієслів з суфіксом *-оньк-*: *їстоньки*, *питоньки*, *гулятоньки*;
- сполучник *що* у специфічних синтаксичних структурах: *книжки, що по них послано*; *земля, що він її продав*.

Поряд із звичайною аналітичною формою майбутнього часу (*буду робити, будеш писати*), яскравою і унікальною серед усіх слов'янських мов морфологічно рисою української є синтетична форма майбутнього часу дієслів недоконаного виду (*робитиму, писатимеш*) (за К. Тищенком).

2. У лексичному складі української мови наявні слова *багаття*, *баритися*, *гарний*, *мрія*, *лелека*, *міркувати*, *цал* та інші, яких немає в інших мовах. Деякі спільні для

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Наступаючий чи прийдешній?
Уживайте замість діеприкетника наступаючий прикетник прийдешній.

Есе — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію, у ньому висловлюють думки або враження, розкривають проблемне питання.

східнослов'янських мов слова мають різне значення. Наприклад: *чоловік, лічити, неділя* та інші.

3. Морфологічні особливості:

- іменники II відміни у родовому, давальному та місцевому відмінках мають паралельні закінчення *-а (-у); -у (-ові); -і (-еві)*: *робітника, робітнику — робітникові, моста — мосту*;
- збереглася IV відміна іменників: *теля, ягня, орля*;
- зберігся кличний відмінок: *Михайле, земле, Україно*;
- лише в українській мові закінчення орудного відмінка іменників *-ою, -ею* не має паралельної форми *-ой, -ей*: *з рідною сестрою, своєю землею*;
- уживаються інфінітиви на *-ти* після основи на голосний: *робити, діяти, спати* та після основи з кінцевим [г], [к]: *могти, пекти* (рос. — *мочь, печь*; білор. — *магчы, пячы*);
- з праслов'янської мови збереглося дієслівне закінчення *-мо* в першій особі множини: *беремо, робимо, берімо, робімо*;
- тільки в українській мові вживаються прикетникові суфікси *-ськ, -зьк, -цьк* з м'якими зубними приголосними: *сільський, запорізький, козацький* (за М. Жовтуброхом).

13 Відредагуйте словосполучення.

Не мішай мені, учбовий відділ, надворі прохладно, вулиці пересікаються, небезпечний поворот, паперові салфетки, повістка дня слідуюча, слідуюче питання, більша половина врожаю, прибори не працюють, з матеріалу заказчика, нажми на тормоз, дякувати батьків, відповідно з постановою, підписка на газету, здати екзамен, прийняти заходи, приймати участь.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Схарактеризуйте мовну ситуацію в державі.
 - Що таке екологія мови?
 - Назвіть причини виникнення «мовного суржику».
 - Схарактеризуйте ознаки самобутності української мови.

14 Напишіть есе «Екологія української мови».

§ 3

КУЛЬТУРА УСНОГО І ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства.

О. Потебня

15 Прочитайте тези з книги Василя Іванишина і Ярослава Радевича-Винницького «Мова і нація». Яке значення правильного, точного мовлення в житті людей? Як ви розумієте вислів «культура мовлення»?

Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту й високої загальної культури особистості. Одним із

Стереотип — те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Стереотипний — це такий, який дуже часто повторюється, став звичайним, загальноприйнятим; трафаретний, шаблонний.

завдань культури мовлення є подолання мовних стереотипів*: стереотипи мовлення — це стереотипи мислення.

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективне здійснення всіх функцій мови, ошляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом.

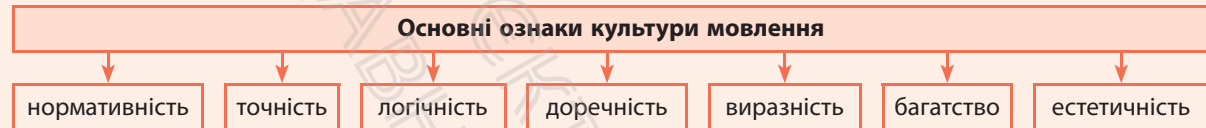
16 Пригадайте, що таке *мова* і *мовлення*. Чи може бути мова правильною чи неправильною, багатоманітною чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною? Чи ці характеристики стосуються мовлення?

Буду я навчатись мови золотої

Культура мовлення — це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності.

Основні ознаки культури мовлення

Нормативність — це дотримання норм усного й писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, тексту, стилістична відповідність.

Точність — добір мовних засобів для досягнення ясності, зрозумілості, повноти висловлення.

Логічність і послідовність — це обґрунтований виклад думок за законами логіки, у якому є внутрішня закономірність.

Доречність — це відповідність мовлення ситуації, урахування особливостей адресата мовлення та обставин спілкування.

Виразність — це виражальні засоби звукового й художнього мовлення: художні засоби, емоційно-оцінна лексика, логічний наголос, паузи, видозміни голосу, темп мовлення, емоційна тональність тощо.

Багатство — це лексичне багатство мови й різноманітні способи вираження однієї й тієї ж думки.

Естетичність мовлення — це реалізація естетичних уподобань мовця завдяки використанню оптимально дібраного темпу та звучності мовлення, уникнення нагромадження приголосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитат, тропів чи фігур.

Практикум

Письмовий — 1. Виражений графічними знаками; написаний: *письмовий дозвіл*. 2. Який служить для писання: *письмовий стиль, письмове приладдя*.

Писемний — 1. Те саме, що письмовий: *писемні пам'ятки*. 2. Властивий пам'яткам книжності; книжний (переважно про мову): *писемний стиль*.

17 Прочитайте. З'ясуйте, чим відрізняються усне і писемне мовлення. Продовжте перелік ознак усного й писемного мовлення.

Усне мовлення сприймається слухом; інтонаційно оформлене, емоційне й експресивне, можливе використання невербальних засобів спілкування...

Писемне мовлення сприймається зором, графічно оформлене, інтонаційні особливості мовлення передано розділовими знаками...

- Поясніть, яке словосполучення потрібно вживати: *писемне мовлення* чи *письмове мовлення*.

Чого тільки не досягнуто людиною, чого тільки не вивершено людством, а мова — чи ж не найвизначніше, що створив кожен народ! Вона воістину — всеісторія. Найправдивіший літопис за всі часи буття народного (В. Пена).

18 Прочитайте. Які чинники впливають на формування культури мовлення особистості?

Культура мовлення є свідченням особистісного рівня кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак.

На формування культури мовлення впливають:

- система норм літературної мови (мовний компонент культури мовлення);
- сукупність етичних правил свого народу (етичний компонент культури мовлення);
- мета й обставини спілкування (комунікативний компонент культури мовлення);
- національні уявлення про красу мовлення (естетичний компонент культури мовлення);
- мовна освіта і загальна освіченість мовців (за Л. Мацько).

19 Опрацюйте таблицю. Доберіть приклади, що ілюструють норми сучасної української літературної мови.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Назви норм	Що регулюють норми
1. Орфоепічні	Правильну вимову звуків, звукосполучень і наголос у словах
2. Лексичні	Уживання слів у властивому їм значенні, правильне поєднання слів за значенням у словосполученні й реченні
3. Орфографічні	Правильне написання слів
4. Граматичні	Правильне вживання слів та їх форм у словосполученнях та реченнях
5. Пунктуаційні	Розстановку розділових знаків у реченнях
6. Стилістичні	Уживання слів відповідно до змісту, емоційного забарвлення й експресивності та стилю мовлення

20 Прочитайте. З'ясуйте, які норми літературної мови порушено.

— Дядьку, а ви мені, натурально, не можете дати «Пригоди Тома Соєра»? Возможна чи невозможна така можливість?

Але цим старанням я тільки пошкодив собі: Юхрим одразу набурмилився, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся такий дзигльований? Гляди, щоб зараз мультко не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у великодні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиросердою, що Юхрим трохи заспокоївся.

— Є ж такі недоколихані, що не мають ані поняття, ані елегантії, а тільки й соображають насмішечки собі,— на когось гніваються очі й уста, окантовані грубими пружками.

— Еге ж,— погоджуюсь я.— То дасте мені книжку?

— А нащо вона тобі?

— Читати (М. Стельмах).

Слово — поведир народу...
Допоки в народі залишається
його мова — його серце, «воно
знову оживає і сміється знову»:
народ внутрішньо не підкорений,
вільний і здатний на боротьбу
(Б. Харчук).

Культура мови є мовознавчою наукою, яка виробляє критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць, механізми нормування і кодифікації.

Культура мовлення — дотримання літературних норм вимови, наголошення, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів.

21 Поясніть значення слів. Складіть словосполучення, обираючи в дужках правильний варіант. Про дотримання яких норм мовлення йдеться?

Фарби — барви (водяний, природний), виключний — винятковий (право, мужність), область — ділянка — галузь (Київський, серце, мовознавство), масло — олія (вершковий, кукурудзяний), розв'язати — вирішити (завдання, проблема), свійський — домашній (тварини, ласощі), вид — краєвид (рослина, Карпати).

22 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Що ж робити з тими, хто лихословить? Впливати на них необхідно власним прикладом високої мовленнєвої культури. Наведемо для прикладу притчу: «Жила одна людина. У дитинстві вона хотіла переробити світ, у юності — країну, у зрілості — сім'ю, у старості — себе. На її смертному одрі рідні почули дивне зізнання: «Якби я в дитинстві почав із себе, то зараз переробив би світ»». Ознакою сформованої особистості є вміння керувати собою, натомість незріла особистість намагається керувати іншими (за Л. Широкорадюк).

- Проведіть дослідження: підрахуйте, яку частку від вашого словникового запасу становлять вульгаризми та жаргонні слова. З якою метою ви їх використовуєте? Не вживайте їх певний час. Чи змінилося ставлення до вас інших?

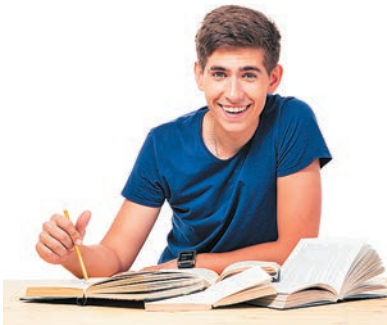
23 Перевірте правильність наголошення слів за орфоепічним або орфографічним словником. Які норми літературного мовлення порушено?

Беремо, бовтати, везти, вёрба, нести, випадок, гостей, граблі, дошка, дочка, дрова, ідемо, косій, кроїти, лёгкий, ненавідіти, новий, ознака, олень, отаман, Покрова, приятель, ринковий, середина, тонкий, часу, шляху.

24 Ознайомтеся зі шляхами підвищення особистої культури мовлення, сформульованими Василем Іванишином і Ярославом Радевичем-Винницьким. Доповніть їх власними порадами.

Шляхи підвищення особистої культури мовлення різноманітні. Для початку треба:

- виробити стійкі навички мовленнєвого самоконтролю і самоаналізу;
- не говорити квапливо — без пауз, «ковтаючи» слова;
- частіше «заглядати у словник» (М. Рильський), правопис, посібники зі стилістики тощо;
- вивчати мовлення майстрів слова;
- читати вголос (особливо прозові тексти) із дотриманням усіх аспектів нормативності;
- зачувати напам'ять художні твори;
- оволодівати жанрами, видами писемного мовлення, зокрема мовлення ділового;
- привчити себе до систематичного запису власних думок та спостережень, щоденникових записів, сімейної хроніки тощо;
- виробити звичку читання з «олівцем у руках» — жоден цікавий і вартісний вираз не повинен бути втрачений для вас.

Шляхів до мовної досконалості безліч. Але всі вони починаються з любові до рідної мови, з бажання майстерно володіти нею, з відчуття власної відповідальності за рідну мову.

СПІЛКУВАННЯ

25 Складіть стисле висловлення на одну з поданих тем. Дотримуйтеся правил культури мовлення.

1. «Змінійте світ на краще, піклуйтеся про нього, тому що ви в ньому живете!» (*Кузьма Скрябін*).
2. «Світ не цікавить, що ти думаєш про себе. Проте світ сподівається, що ти досягнеш чогось перш, ніж відчуєш, що ти великий» (*Білл Гейтс*).

Домашнє завдання

26 Знайдіть помилки в побудові словосполучень. Які норми літературної мови порушено?

Віддавати перевагу, ні під яким виглядом, опинитися в такому матеріальному положенні, нанести шкоду, розробити мікроприємства, заключити договір, на Крайньому Півночі, тяжка біль, з-за якоїсь там премії, дуже жовтуватий, зовсім німий, трохи білюсінський, надзвичайно злющий, забагато лагідний, сильно строкатий, дуже близенько, синювата жовтизна.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть 3 правила, яких дотримується людина, яка постійно працює над удосконаленням свого мовлення.
 - Що регулюють норми української літературної мови?
 - Яких правил культури мовлення необхідно дотримуватися?
 - Що, на вашу думку, треба зробити для вдосконалення культури власного мовлення?

§ 4 ПОНЯТТЯ ПРО КОЛОРИТ МОВЛЕННЯ. СЛОВНИК-ДОВІДНИК З КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Якби ти знав, як багато важить слово.

Іван Франко

27 Прочитайте. Порівняйте свій активний словник зі словником улюбленого поета чи прозаїка. Яких слів у вас замало? Чому? Як впливає на ваш словник спілкування з оточенням?

Мовлення окремої людини ніколи не дорівнює мові народу, а тим більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, якщо порівняти словник високообдарованого поета з лексиконом мови його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яка прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще непізнане й дивувати світ новою красою (*В. Русанівський*).

Буду я навчатись мови золотої

Колорит — (перен.) сукупність особливостей, своєрідність, характерна ознака чого-небудь.

Крім функціональних стилів, в українській мові виділяють й інші стильові різновиди, основою класифікації яких є неоднакове експресивне забарвлення, характерне для того чи того мовлення. За допомогою такого забарвлення виявляється різне ставлення мовця до висловлюваного, різний тон і колорит* висловлюваної думки.

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень з піднесеним емоційним змістом, окличних речень. Урочисте забарвлення мовлення найчастіше виявляється в публіцистичному стилі, іноді також у художньому й епістолярному.

Офіційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді й усному розмовному мовленню. Воно створюється вживанням офіційних звертань, описових синтаксичних зворотів, а також відсутністю займенників першої та другої особи однини тощо.

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів з пестливим значенням і простих синтаксичних конструкцій, властивих розмовному мовленню. Воно доречне в розмовно-побутовому, епістолярному та художньому спілкуванні.

Забарвлення **ввічливості** в мовленні досягається вживанням слів зі значенням пошани до особи, якій адресується висловлення, а **фамільярний** тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушеність, надмірну розв'язність та безцеремонність у ставленні до співрозмовників. Емоційне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно-побутовому стилях.

Гумористичний, або **жартівливий**, колорит мовлення досягається вживанням слів у невідповідному ситуації значенні, контрастно-комічними зіставленнями, перебільшенням якостей осіб і предметів тощо. До такого емоційного забарвлення вдаються в художніх творах та в розмовно-побутовому мовленні.

Сатиричний емоційний тон найчастіше спостерігається в публіцистичному, ораторському та художньому мовленні, іноді — у розмовному. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких виражається презирство й зневага до потворних вчинків, а також глузливі означення-епітети, порівняння, архаїзована лексика й синтаксичні конструкції, влучні дотепи тощо.

Практикум

28 Прочитайте. За експресивним забарвленням визначте колоритно-стильовий різновид мовлення кожного з уривків.

1. 18 квітня, 49. Мені дуже страшно дожити до того моменту чи часу, коли *дзвінкосерйозний* Малишко, або *лютодотепний*

Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи?.. Мова — це глибина тисячоліть. Цей найдорожчий скарб, переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь, злеліяний у пісні, в переказі, у приказці
(М. Шумило).

Воскресенко, чи *несміливо-сміливий* Смілянський, чи *колючий* Маківчук, чи *ййбогужялюблюприроду* (а любить він її таки посправжньому) Новиченко, чи *авиколінебудьтягли* Гончаренко, чи *недайбогхтодізнаєтьсяцяспінінгіст* Вільховий, чи *ййбогуютоваришіобов'язковопоїдуаяякжеж* Копиленко, чи *татамдвіщущики-іодинокунчик* Дорошко, чи *поїхалибачилинестрілялаякстрілялиневлучили* М. Т. Рильський... — от коли ці всі коли-небудь скажуть: «Остап Вишня — старий!» — І, збираючись на полювання, додадуть: «Не турбуйте його!» — Я того ж часу візьму і помру! (*Остап Вишня «Щоденникові записи»*)

2. Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.
(*Конституція України*)

3. Високоповажна добродійко Олександро Михайлівно!

І я, і дружина моя сердечно дякуємо за Ваші ласкаві запити. Вважаємо за свій обов'язок прилучитися до гурту людей, що високо цінять славу і незабутню діяльність великого діяча українського. Раді будемо при тій нагоді особисто скласти і Вам, Високоповажна Добродійко, щирю пошану і вдячність за Ваші цінні праці на ниві нашого письменства. Коли не стане на перешкоді нам яка-небудь значна причина, прибудемо у Канахівку 7-го вересня вранці.

З високим і правдивим поважанням до Вас М. Коцюбинський.

- Поясніть, як утворено складні слова в «Щоденникових записках».

29 Прочитайте уривок з вірша Б.-І. Антонича. Які мовні засоби використано для надання характерного колориту описаному пейзажу?

Дивись: шумує день погожий,
кипить зелена заметіль.

В товстому дзбані* варить рожі,
аж піна бризкає звідтіль.

Дуднить по шибах дощ цинобри*,
і скло відблискує, мов сталь.

Парує курявою обрій,
хвилює в димі ранніх сальв*.

30 Прочитайте текст і розгляньте ілюстрацію. Чи вдалося письменникові й фотохудожникові передати емоції, враження, ставлення до побаченого? Якими засобами вони скористалися?

Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля й луку, барви лісу — скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві — їхнім полум'ям позаймалися дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять... (*за Є. Гуцалом*)

- Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
- Поясніть, яку роль у тексті виконують однорідні члени речення.
- Усно опишіть ілюстрацію. Чому, на вашу думку, усі описи різні? Від чого це залежить?

Дзбан — глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока, квасу та ін.

Цинобра (або **кіновар**) — одна з найдавніших мінеральних фарб червоного кольору.

Сальва — салют.

31 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Які мовні засоби використав автор для відтворення колориту доби?

Ніколи ще, відтоді як стоїть і квітне Україна, Київ не бачив такої урочистої зустрічі, яку влаштували Сагайдачному й козакам після повернення з морського походу.

Коли Сагайдачний з гетьманською булавою в руці в супроводі старшини ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок, до гетьмана підвели чудового, білої масті, арабського скакуна під розкішним чашраком, гаптованим золотом і шовком. Козаки вишукувались у ряди куреннями і йшли на гору за гетьманом, а попереду них — отамани й стяги. Козаки виступили гордо, браво, з свідомістю своєї цілковитої перед усім світом незалежності й цілковитої волі у вчинках, поведженні! (за Д. Мордовцем).

32 Прочитайте. Складіть і запишіть в алфавітному порядку список довідкової літератури з культури мови й мовлення.

З різних причин у минулі роки й десятиліття багатьох українців було позбавлено можливості добре опанувати літературну мову, тому в їхньому мовленні часто трапляються мовні огріхи. Щоб їх позбутися, треба користуватися різними словниками й довідниками з культури мови й мовлення. Зокрема, такими: *Культура слова: Мовностилістичні поради*. К. : Либідь, 2011; *Як ми говоримо*. К. : Либідь, 1991; *Український правопис*. К. : Наук. думка, 2019.

33 Прочитайте уривок з анотації до книжки Катерини Городенської «Українське слово у вимірах сьогодення». Чому вкрай важливо постійно дбати про культуру власного мовлення? Яку роль у цьому відіграють довідкові видання (словники, посібники тощо)?

У цій книжці зібрані чіткі, виражені рекомендації з найскладніших, найсуперечливіших уживань та проблемного правопису слів і словосполучень у сучасній українській літературній мові. Вони є відповідями на ті непрості запитання, які безпосередньо висунула мовна практика в останні троє десятиріч, коли українська літературна мова як державна почала обслуговувати різні сфери життя українського суспільства.

СПІЛКУВАННЯ

34 Прочитайте вислів. Поясніть на прикладах, як ви його розумієте. Яке його пряме й переносне значення? Яка роль голосу під час бесіди? Як діють на вас різні за тембром, гучністю голоси? Які види інтонації ви знаєте? Чи можна інтонацією образити?

Мова є справді п'ятою ефірною стихією світу. Проте в кожного суцього на землі свій голос, свій тембр, своє інтонаційне забарвлення (П. Мовчан).

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Сформулюйте визначення поняття «ко- лорит мовлення».
- Якими мовними засобами досягають колориту мовлення?

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проєкт «Історія розвитку української мови», добираючи факти (статті, висловлення видатних людей, історичні документи, уривки з текстів художніх творів), які ілю-

струють основні етапи розвитку української мови. Результати виконання проєкту представте як мультимедійну презентацію.

§ 5 ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Українська мова не вчора придумана. Вона — не сирота, має слов'янську родину і світову славу. Вона має все.

Д. Павличко

Буду я навчатись мови золотої

Періодизація розвитку української літературної мови представлена в чотирьох основних періодах, виокремлених лише за зовнішніми загальнокультурними та історичними фактами (так званий «джерельний підхід»), Вона ґрунтується на характері писемних фіксацій. Ю. Шевельов виокремлює такі періоди:

- 1) протоукраїнський період VII — XI ст. (час до прийняття писемності, коли мова існувала у вигляді живомовних діалектів, а писемних джерел, написаних носіями мови, ще не було, науковці для його реконструкції використовують прийоми та методи порівняльно-історичного мовознавства);
- 2) давньоукраїнський період XI — XIV ст. (час прийняття писемності, появи значної кількості писемних пам'яток, які започаткували писемно-літературну традицію, пам'яток, які фіксують риси тогочасної української мови);
- 3) староукраїнський (середньоукраїнський) період із такими підперіодами:
 - ранній — XV—XVI ст. (час, коли типологічно українська мова виконувала функцію офіційної у Литовсько-Польському князівстві, коли зароджувалася так звана «актова мова»);
 - середній — середина XVI — перші роки XVIII ст. (час створення Пересопницького Євангелія, переклад якого демонструє взаємодію народно-розмовних і книжних елементів української літературно-писемної мови XVI ст.; час розвитку науково-практичних жанрів у філології, філософії, гомілетичі, медицині; час розквіту «актової мови»);

- пізній — XVIII ст. (час, коли в писемних джерелах почала фіксуватися мішанина української та російської мов у різних пропорціях через перші утиски української мови з боку Російської імперії);
- 4) новоукраїнський період — від виходу «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) до сьогодення (період розвитку української літературної мови виключно на народно-розмовній основі, розвою різних жанрів функціональних стилів) (за Т. Видаичук).

Практикум

Раби — це нація, котра не має
Слова.
Тому й не зможе захистити себе.
(О. Пахльовська)

36 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку. З якою метою і де він може бути опублікованим?

Українська мова виникла не відразу. Вона, виділившись у прадавні часи з якогось індоєвропейського діалекту, формувалася упродовж тисячоліть. Багато елементів, що вирізняють нашу мову з-поміж інших (розрізнення *g* і *r*, чергування *y* і *v*, роди іменників, кличний відмінок, дієвідмінювання дієслів тощо), спостерігаються вже в архаїчній латині (V–I ст до н. е.), яка теж належить до індоєвропейських мов. Чимало прадавніх слів спільні для української і латинської мов. Діти латинян так само зверталися до батьків *tamma, tata*, як і сучасні українські, на хліб казали *rara*, забите місце називали *vava*, ховаючись, промовляли *kuku*.

Ще перекожливіші аргументи про давність української мови дає сербська мова. Сербі переселилися на Балкани з території сучасної України в VI–VII ст. н. е. І хоч за багато століть в українській та сербській мовах сталися чималі зміни, проте й тепер дуже відчутна їхня близькість. Зокрема, у сербській мові перед звуками *e* та *u* приголосні вимовляються так само твердо, як і в українській: *весели, тихи*. Багато спільного є у відмінюванні іменників, які в обох мовах однаково діляться на чотири відміни. З усіх слов'янських мов лише в українській і сербській та ще в словенській дієслова в першій особі множини мають закінчення *-мо*: *оремо, стоїмо*. Майже однаково в обох мовах змінюються дієслова в наказовому способі: *чекај, чекајмо, чекајте*. Чимало слів, які, здавалося б, є специфічно українськими, уживаються також у сербській мові в майже однаковому звучанні і з тим самим значенням: *гај, вабити, вир, калужа, крок, кут, куньати, снага, треба* тощо (І. Ющук).

- Випишіть із тексту ключові слова й обґрунтуйте їхню роль у розкритті змісту. Сформулюйте запитання для однокласників за змістом прочитаного.

37 Що вам відомо про письменника-полеміста Івана Вишенського? Прочитайте уривок з його твору «Писание к утекшим от православной веры епископам». Знайдіть риси народної розмовної мови, схожі із сучасною. Яка стилістична роль розмовної мови у творі?

«...не все бо пшеница и посяню ся знаходитъ, але знайдешъ другу ниву, которая болшей кукулю, нижли пшениць народить. Тако ж и межи ноки: въ доспяню на звытяжтво того чрева мало ихъ есть. Тому не дивуйся, або вьмъ подвигъ и борба есть жизнь

Ілюстрації до поеми Івана Франка «Іван Вишенський». Софія Караффа-Корбут

тая, которое ты знаешь, бо еще еси на войну не выбрався, еще еси доматуръ, еще еси кровоедъ, мясоедъ, вълоедъ, скотоедъ, звъроедъ, свиноедъ, куроедъ, гускоедъ, птахоедъ, сытоедъ, стласткоедъ, маслоедъ, пирогоедъ; еще еси периноспаль, мяжкоспаль, подушкоспаль; еще еси тьлоугодникъ...»

38 Прочитайте текст. Чи згодні ви з висловленою думкою? Відповідь обґрунтуйте.

Мова та історична пам'ять — дві духовні підвалини національного буття. Вони або разом живуть, або разом умирають. Одна мова та спільна історична пам'ять є виразом, формою, свідченням національного самоусвідомлення — чуття і розуміння національної єдності, спільної долі, духовної спільності людей, що становлять один етнос. Це самоусвідомлення і є національна ідея. *За своєю суттю національна ідея є інтернаціональною, адже кожен народ відчуває і усвідомлює себе самим собою. Це просто тверда національна свідомість, не більше (за В. Ковалем).*

- Випишіть із тексту виділене речення. Поясніть, як ви розумієте його зміст. Виконайте синтаксичний розбір цього речення.

СПІЛКУВАННЯ

39 На основі інформації про походження української мови побудуйте діалог у формі запитань і відповідей «Українці — звідки ми і наша мова».

Домашнє завдання

40 Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Українська мова — одна з найдавніших індоєвропейських мов», використовуючи матеріали підручника та інтернетних джерел.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть етапи формування та розвитку української мови.
 - Яку роль відіграє фольклор у дослідженні витоків мови?

§ 6 ПОЯВА ПИСЕМНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. СТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО АЛФАВІТУ

Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національної організації.

І. Огієнко

Буду я навчатись мови золотої

Найдавніші відомості про появу писемності знаходимо в «Повісті минулих літ», з якої випливає, що писемність на основі створеної Кирилом і Мефодієм азбуки прийшла на Русь з Візантії через Болгарію разом із християнством. Ця літописна версія походження писемності довго сприймалась як незаперечна істина.

Проте існує й інша думка. Так, в одній зі збірок житій визначних діячів християнської церкви від 1496 р. йдеться про те, що князь Володимир запровадив на Русі лише християнську віру за візантійським зразком, а руська грамота не була запозичена ні від кого.

Учені підтримували ідею самобутнього (дохристиянського) походження писемності в східних слов'ян. Але відсутність текстів до офіційного введення християнства спричинилася до того, що появу писемності впевнено пов'язували із запровадженням християнства.

Писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення вже не спроможне задовольнити різноманітних потреб спілкування. У слов'янських племен писемність мала з'явитися при переході ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей.

Виникнення в IX ст. держави з центром у Києві й злиття союзів племен в єдину народність вимагало налагодження внутрішніх економічних зв'язків, установлення дипломатичних і договірних відносин із сусідніми й віддаленими державами, що стимулювало дальший розвиток писемності. Маючи кількавікову традицію використання грецького алфавіту для письма, східні слов'яни (особливо Середньої Наддніпряниці), цілком природно, продовжували її в умовах раннього періоду Русі-України. Про використання в IX — першій половині X ст. видозміненого грецького письма свідчать і візантійські та арабські джерела, і договори князів Олега та Ігоря з греками 911, 945 і 972 рр., які мали звичай при укладанні договорів з іншими народами писати тексти двома мовами. Є свідчення, що вказують на існування писемності в Русі-Україні в 60-х роках IX ст. за часів київського князя Аскольда (за Г. Півтораком).

Практикум

41 Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Складіть його стислий конспект. Де можна використати здобуту інформацію?

Український алфавіт — сукупність літер, прийнятих в українській писемності і розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі з прийняттям християнства і протягом X–XVIII ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення. Староукраїнська абетка успадкувала всі літери давньої кирилиці, але у зв'язку з розвитком фонетичної системи української мови зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами і новоутвореними звуками, що в староукраїнській писемності спричинювалося до змішування літер на письмі (*u-i-ы; ѣ-e-u-i, ѿ-ь* тощо) і руйнування правописних традицій. Цей неусталений правопис протягом XIII — поч. XVIII ст. стихійно змінювався в напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будо-

Назви букв	Кирилиця	Глаголиця
аз	А а	Ѡ ѡ
буки	Б б	Ѣ ѣ
веді	В в	Ѧ ѧ
глаголь	Г г	Ѧ ѧ
добро	Д д	Ѣ ѣ
єсть	Є Є є	З з
живіте	Ж ж	Ѧ ѧ
зело	З з	Ѣ ѣ
земля	З з з	Ѧ ѧ
іже	И и	Ѧ ѧ
і	І і (ї) і (Ѣ)	Ѧ ѧ Ѣ ѣ
како	К к	Ѧ ѧ
люди	Л л	Ѣ ѣ
мисліте	М м	Ѧ ѧ
наш	Н н	Ѣ ѣ
он	О о	Ѧ ѧ
покой	П п	Ѣ ѣ
рци	Р р	Ѣ ѣ
слово	С с	Ѧ ѧ
твердо	Т т	Ѣ ѣ
ук	У у Ѧ ѧ	Ѣ ѣ
ферьт	Ф ф	Ѣ ѣ
хер	Х х	Ѣ ѣ
от	У у	Ѣ ѣ
ци	Ц ц	Ѣ ѣ
червь	У у ч	Ѣ ѣ
ша	Ш ш	Ѣ ѣ
шта	Щ щ	Ѣ ѣ
єр	Ъ ъ	Ѣ ѣ
єри	Ы ы ы (Ѣ)	Ѣ ѣ
єрь	Ь ь	Ѣ ѣ
ять	Ѣ ѣ	Ѣ ѣ
ю	Ю ю	Ѣ ѣ
і + а = я	Ѣ ѣ	
малий юс	Ѣ ѣ Ѣ ѣ	Ѣ ѣ
великий юс	Ѣ ѣ Ѣ ѣ	Ѣ ѣ
ксі	Ѣ ѣ	
псі	Ѣ ѣ	
фіта	Ѣ ѣ	Ѣ ѣ
іжиця	Ѣ ѣ	Ѣ ѣ

вою української мови. На розвиток української писемності і впорядкування українського алфавіту мала вплив реформа письма 1708–1710 рр., за якою з алфавіту було усунуто як непотрібні літери Ѡ («от», омега), ѡ («псі»), ѧ («ксі»), з («земля»), ѧ («іжиця»), остаточно вилучено ж («юс великий») і ѧ («юс малий») тощо. Проте в алфавіті ще залишалися зайві літери Ѣ («фіта»), ѣ («ять»). Протягом ХІХ ст. було запропоновано вживання нових літер, які збереглися і в сучасному українському алфавіті: і (О. Павловський, 1818), є (правопис «Русалки Дністрової», 1837), ї (правопис Пд.-Зх. відділення Рос. геогр. т-ва, 1873). У другій пол. ХІХ ст. з абетки в Україні випали літери ѣ, ѣ, е, ѣ; за різними звуками закріпилися літери е, і. У Західній Україні громадянську абетку вперше використала «Руська трійця» у зб. «Русалка Дністровая»; з 70-х рр. ХІХ ст. нею стали користуватися «москвофіли» та ін. На Наддніпрянщині український алфавіт і графіка сформувалися в їхньому сучасному вигляді після 1905, що засвідчив «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка. Згідно з правописом 1933 було вилучено літеру г, відновлену в 3-му вид. «Українського правопису» (1990) (Г. Півторак).

42 Прочитайте тексти й ознайомтеся із абетками. Чим відрізняються слов'янські азбуки (зіставте кількість літер, порівняйте форму і складність написання їх)?

Глаголиця (від старослов'ян. глаголь — «слово», глаголити — «говорити») — одна з двох найдавніших систем слов'янського письма (азбук), створена близько 863 р. слов'янським просвітителем Константином (у чернецтві Кирило, родом із м. Салоніки, Греція. Безсумнівно є зв'язок більшості літер глаголиці з грецькою графікою, деяких — із самарянською різновидністю давньоєврейської; форма літер — оригінальна. Найдавніша збережена пам'ятка, написана глаголицею, — Київські глаголичні листки (кін. ІХ або поч. Х ст.) (з *Енциклопедії історії України*).

Кирилиця — одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбук), як і глаголиця. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила (світське ім'я — Костянтин). Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило близько 863 р. скомпонував глаголицю, яку в давнину іменували куриловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на іншу слов'янську графіку. Кирилиця ґрунтується на грецькому алфавіті уніцального (уставного) типу. Автор кирилиці невідомий (з *енциклопедії «Українська мова»*).

43 Узагальніть інформацію з попередніх вправ і підготуйте усну розповідь про історію створення українського алфавіту, його склад і особливості графічного позначення літер.

44 Підготуйте мультимедійну презентацію «Історія українського алфавіту».

СПІЛКУВАННЯ

45 Уявіть ситуацію: вам необхідно взяти участь в обговоренні проблеми, яке письмо покладено в основу слов'янської абетки — грецьке чи латинське. Використовуючи вивчений матеріал та інтернетні джерела, запишіть аргументи на користь вашої наукової позиції.

Домашнє завдання

46 Прочитайте текст.

З ІСТОРІЇ ЛІТЕРИ Ґ

Понад 370 років тому Мелетій Смотрицький, один із найосвіченіших українських філологів кінця XVI — початку XVII століть, запровадив літеру Ґ як різновид грецької гами для передачі зімкненого звуку, на відміну від Ґ, що вживався на той час для передачі щільного українського звуку. Сам звук — зімкнений (вибуховий, проривний) — очевидно, існував в усному мовленні задовго до запровадження літери, бо вже в пам'ятках XIV–XV сторіч (переважно в ділових документах — грамотах того часу) трапляються слова, у яких Ґ (звук) передавався буквосполученням КҐ: кґрунтъ, Скириґчайло та ін. Літера Ґ трапляється і в «Лексиконі» Памви Беринди (1629), і в пізніших документах.

Пізніше паралельно поширилося позначення зімкненого звуку (ґ) через латинську літеру G: нею користувалися видавці творів Л. Боровиковського, «Граматки» П. Куліша, журналу «Основа», збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса тощо. Але заборона друкованого українською слова в Східній Україні наклала табу й на літеру Ґ. У Галичині ця літера переважала в граматиках, художніх творах та газетах минулого століття. Уперше запровадив її Й. Левицький у своїй граматиці в 1834 році. Літера Ґ входила в офіційний правопис так званої «желехівки» і проіснувала до 1939–1944 рр. у Галичині та на Закарпатті.

У Східній Україні після скасування заборон на друковане слово літера Ґ ввійшла до складу алфавіту, схваленого комісією петербурзької Академії наук, і вживалася до 1933 року. У «Словарі української мови», упорядкованому Борисом Грінченком і випущеному протягом 1907–1909 років, налічується близько 300 слів з літерою Ґ. Вона вживалася в основних органах преси, у виданнях художніх творів та листуванні письменників і вчених того часу (О. Пазяк).

- Продовжте текст розповіддю про «реабілітацію» літери Ґ.
- Запишіть 10–15 слів з літерою Ґ. З п'ятьома складіть речення.
- Поясніть, у чому полягають відмінності у вимові звуків [r] і [r̥].

Літера «ґ» в українській абетці.
Ілюстрація Георгія Нарбута,
1917 р.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що спричинило появу писемності в східних слов'ян?
 - Яка роль Кирила і Мефодія в становленні слов'янської писемності?
 - Чому кирилицю вважають основою для розвитку слов'янських систем письма?
 - Назвіть види письма, які використовували в період Русі-України.

§ 7

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Шрифт — чутливий і красномовний засіб вираження. У ньому можуть знайти своє відбиття духовні устремління, головні риси характеру цілої епохи й окремої людини.

А. Капр

Буду я навчатись мови золотої

Найстаріші зразки **установого письма** в Україні, репрезентовані Остромировим Євангелієм 1056 р., «Ізборниками Святослава» з 1073 і 1076 рр. та Галицьким Євангелієм з 1144 р., визначаються буквами великого формату, писаними чи то рисованими простопадними прямими й кривими рисками в полі квадратів, звичайно між двома (не чотирма) лініями. З мистецьким та естетичним виконанням букв гармонізують ініціали геометричного, рослинного і тваринного характеру, заставки і мініатюри, виконані циноброю. І письмо, й ініціали, заставки та мініатюри — безпосереднє або (через Болгарію) посереднє наслідування грецьких зразків.

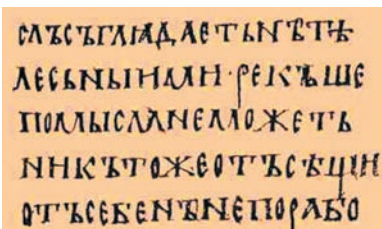
Починаючи з XIII ст., український устав змінює свій характеристичний вигляд, переходячи в так званий великий півустав, а далі *півустав*, що стає панівним на Україні на переломі XV і XVI ст. Виникає він з ощадження матеріалу й поспіху писарів, через що букви зменшуються, їх простопадні риси похиляються й закривлюються. Одночасно меншає вибагливість і дбання за мистецькі прикраси, хоч іще в XVI і XVII ст. постають такі майстерно виконані рукописи, як Пересопницьке Євангеліє (1561 р.) з гарними, великого півустанову буквами та ініціалами й мініатюрами, Євангеліє Кримковича (1614) з установним письмом і гарними ілюстраціями до біблійного тексту і багато рукописів «учительних євангелій» та «апостолів» з півустановним письмом, виконаним на зразок тодішнього друкованого письма і з заставками, здебільшого геометричного стилю.

Уже в XVI ст. півустав поступово переходить у **скоропис** (курсив), що в XVII ст. стає панівним. Письмо меншає, букви деформується і часто набирають дивовижного, фантастичного вигляду, відповідного до панівного тоді стилю бароко. Ініціали скромні, часто нагадують друковані літери (В. Лев).

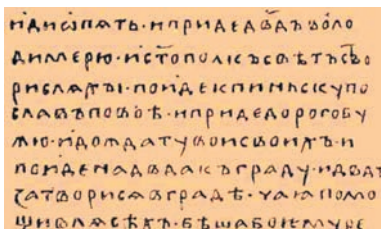

Практикум

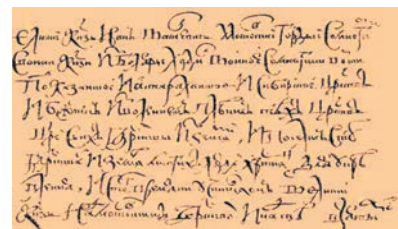
47 Розгляньте зображення видів письма. Спробуйте прочитати написані на них тексти.

Устав

Півустав

Скоропис

Письмо — це знакова система фіксації мовлення, яка дозволяє за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріпляти її в часі.

(Лінгвістичний
енциклопедичний словник)

Мелетій Смотрицький

48 Розгляньте банкноти номіналом 10 і 20 гривень. З'ясуйте, яким видом письма зроблені написи висловів «А за віру хоч умрете і вольності бороніте!» Івана Мазепи та «Земле, моя всеплодющаямати, сили, що в твоїйжи-веглибині, краплю, щоб в бою сильнішестояти, дай і мені!» Івана Франка.

49 Опрацюйте інформацію про періоди розвитку українського шрифту. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Складіть тезисний план тексту.

Для письма першого періоду, кінця XV — початку XVI ст., прийнято термін «уставний скоропис» — запропонував його І. І. Срезневський. Українське письмо в той час було вільне від усілякого стороннього впливу і в способах писання йшло за традиціями Візантії.

Другий період (друга половина XVI ст.) характеризується тенденцією до злитого написання слів. Але справжня сув'язь іще виробляється. Активізується процес появи нових форм літер. Кінець другого періоду характеризується посиленням впливу західноєвропейської каліграфії, що приходить в Україну через Польщу.

Відмітною рисою третього періоду (кінець XVI — середина XVIII ст.) стала поява в письмі нового характеру, що розвивається в українських школах, заснованих православними братствами, — Острозькій, Володимирській, Київській, Луцькій. Чистопис стає одним з основних предметів викладання. Формуються нові почерки — Київський, Острозький, Чигиринський (козацький). Це час найвищого розквіту українського скоропису, що органічно вписався в простір культури бароко. Річ у тім, що «шрифту не тільки читають — шрифту сприймають як зоровий образ. У цьому естетичне значення шрифту споріднене з графікою і живописом» (А. Капр, «Естетика мистецтва шрифту») (В. Мітченко).

- Розгляньте зображення окремих літер за періодами розвитку скоропису. Чим вони подібні та чим відрізняються?

50 Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте свою відповідь. Сформулюйте за змістом тексту 3-4 запитання.

ГРАМАТИКА М. СМОТРИЦЬКОГО — ПЕРЛИНА ДАВНЬОГО МОВОЗНАВСТВА

«Грамматіки Славенскиѧ правилное Свнтагма» — один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Його написав молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою, досвідчений педагог, що викладав у школах Вільна, Острога, Києва. Очевидно, під час викладання й ректорування в Київській школі Мелетій написав якщо не весь текст, то принаймні більшу частину «Граматики» (1614 р. або 1615–1617 рр. — перша пол. 1618 р.). Збереглося кілька примірників «Граматики» Смотрицького, що мають на титульній сторінці дату — 1618 рік.

«Грамматика» Смотрицького призначена була передусім для викладачів. Вона велика обсягом, насичена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил. Звертаючись

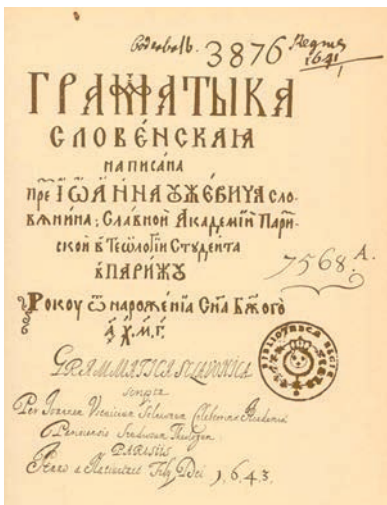
М. Смотрицького, так і з граматикою латинської мови. І. Ужєвич, дотримуючись традиційної теорії частин мови розрізняв у староукраїнській літературній мові вісім частин мови, ім'я (nomen), займенник (pronomen), дієслово (verbum), дієприкметник (participium), прислівник (adverbium), прийменник (praepositio), сполучник (coniunctio), вигук (interiectio). Автор прагнув знайти визначальні риси цих категорій, властиві українській мові, для чого порівнював у мовах латинській, польській, рідше грецькій, а іноді і єврейській. Частина мови під назвою «ім'я», обіймає в І. Ужєвича прикметники й іменники, яким притаманні граматичні категорії роду, числа та відмінка. Категорія роду в прикметників та іменників граматично виражена в їх відмінкових закінченнях.

Саме такий підхід зумовив диференціацію І. Ужєвичем граматичної категорії роду не на сім часткових родових категорій, як у М. Смотрицького, а на три: чоловічий, жіночий і середній. Специфічною особливістю граматики І. Ужєвича є відсутність місцевого відмінка. Але автор уводить поняття «несталого» відмінка (місцевого), який самостійно не вживається, а набуває свого повного значення лише з прийменниками «при», «на», «в»: «на обеди», «при панах», «в железі» (С. Полюга).

2. Оскільки І. Ужєвич у заголовок виніс слово «слов'янська», без конкретизації мови, то з часу зацікавлення пам'яткою перед дослідниками постало питання: «Якої ж саме мови ця граMATика і хто за національністю її автор?»

...Наразі сумнівів у славистиці нема — це пам'ятка української мови XVII ст. Останнє дослідження Василя Німчука переконливо це доводить. ГраMATика відбиває не просто українську книжну мову відповідного періоду, але й народно-розмовні її особливості. Аналіз матеріалу пам'ятки дозволяє недвозначно констатувати, що мова автора «ГраMATики слов'янської» Івана Ужєвича — українська з явними поліськими особливостями.

Найближче підійшов до вирішення цієї проблеми мовознавець В. Німчук, який на основі аналізу передовсім фонетичних особливостей висловлює думку, що Іван Ужєвич — виходець із Полісся, а саме із Волині (В. Мойсієнко).

Домашнє завдання

52 Прочитайте. Визначте тип і стиль тексту. Доберіть до нього заголовок. Складіть план.

Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва, переклад Євангелія так званою простою мовою, досить близькою до народної. Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Створення Пересопницького Євангелія розпочалося в Дворецькому монастирі князів Жєславських у 1556–1557 рр., а завершилася робота над євангельськими текстами, складанням й опрацюванням кодексу вже в Пересопницькому монастирі 29 серпня 1561 р.

Спочатку в Дворецькому монастирі було написане Євангеліє від Матвія (1556–1557), потім Наука читання та розпочате й доведене до арк. 155 зв. Євангеліє від Марка. У Пересопницькому монастирі було дописано Євангеліє від Марка, написані в 1561 р. Євангелія від Луки та Івана, післямова до пам'ятки та Місяцеслов (*Л. Дубровіна, Л. Гнатенко*).

- Поясніть написання власних назв.
- Провідмінійте два числівники з тексту.
- Опрацюйте інтернетні джерела й підготуйте презентацію з теми «Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — У чому полягає значення пам'яток писемності?
— Назвіть види письма давніх рукописів. Чим вони відрізняються?

§ 8 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Ми цікаві світу зі своєю мовою, своєю культурою, своїми духовними цінностями... Без своєї власної мови та культури ми просто нікому не цікаві.

В. Шкляр

Буду я навчатись мови золотої

За свідченням мовознавців, на сучасному етапі спостерігаємо такі особливості розвитку української літературної мови:

— розширення суспільних функцій, сфер застосування, входження її в нові галузі знань, зокрема інформатику;

— збагачення української мови значною кількістю номінативних словосполучень, що відображають реалії економічного, політичного та культурного життя сучасної України (*альтернативні вибори, гілки влади, інформаційний простір, ринкові відносини*);

— поява нових, активізація вживання та розширення значень раніше відомих слів (*довкілля, підписант, перемовини*);

— інтенсивне збагачення української термінології завдяки запозиченням: суспільно-політичної (*імідж, консенсус, брифінг, електорат, піар*), бізнесової (*реприватизація, логістика, інвестор, сертифікат*), технічної (*принтер, факс, вайфай, модем*);

— переміщення певної частини спеціальної лексики до розряду широковживаної, зокрема фінансово-економічних термінів (*аудитор, інфляція, менеджер, ліцензія, кредит*), юридично-правової лексики та фразеології (*державотворення, законопроект*,

пляралізм), парламентсько-дипломатичної лексики (*ротація, толерантний, комюніке*);

— установа тїсних контактів української мови з рїзними мовами свїту, посилення явищ интернаціоналізації українського словотвору (*автошоу, експрес-анкета, безвіз, гала-концерт, бізнес-леді*). Проте надмірне використання іншомовної лексики знижує її естетичні якості (*дивіденд — прибуток, презентація — показ, ознайомлення, шоп — магазин*);

— звільнення від нашарувань штучної русифікації; повернення призабутих норм української літературної мови та очищення її від чужомовних впливів (*не під цим розуміється.., а мається на увазі*);

— лібералізація норм української літературної мови, особливо в галузі слововживання, вимови й правопису (*кажу, люблю, пересічний* замість правильного *кажу, люблю, пересічний*);

— зближення діалектів з українською літературною мовою;

— зростання зацікавленості громадян інших країн у вивченні української мови.

Практикум

53 Ознайомтеся з порадами сучасної української мовознавиці Катерини Городенської. Про яке явище йдеться в тексті?

В українській мові досить помітні зміни, що віддзеркалюють повернення до активного українського вжитку одиниць, донедавна кваліфікованих як застарілі чи діалектні, та вилучення з української мови неорганічних для неї одиниць, нав'язаних їй під впливом інших мов, насамперед російської. Ці процеси потребують глибокого обмірковування і переконливого обґрунтування, послідовності в запровадженні нових рекомендацій.

Порівняно недавно в українському повсякденному вжитку з'явилося слово *котедж* на означення невеликого, переважно заміського, одноквартирного житлового будинку з ділянкою землі. Місцевість, забудовану такими будинками, називають *котеджовим* і *котеджним* містечком, комплексом або масивом. Із двох однакових за значенням прикметників перевагу рекомендуємо надати *котеджовий*, тому що він милозвучніший, адже в ньому суфікс *-ов-* усуває важкий для вимови збіг приголосних, характерний для *котеджний*.

На українському телебаченні один видовищний проєкт змінює інший. Огляд-відбір талантів тепер полюбляють називати чужомовним словом, яке нерідко вимовляють, а то й пишуть неправильно, а саме: *кастинг*. Відповідно до правила «дев'ятки» в цьому чужомовному слові після *t* потрібно вживати *и*. Отже, замість непрозорого за значенням запозичення *кастинг* вживаймо рідне і зрозуміле всім слово *огляд-відбір*.

- Запишіть слова, із правилами написання яких ви ознайомилися. Складіть із цими словами речення.
- Складіть перелік джерел, з яких ви дізнаєтеся про зміни в українській мові.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Дістали підтримку
чи зазнали підтримку?

Дієслово *дістати* вживається в значенні «подолання труднощів, отримати що-небудь потрібне, очікувати (дістати допомогу)». Треба говорити: *дістали підтримку* (за К. Городенською).

ЯК ПРАВИЛЬНО?

*Найвірогідніше, найімовірніше
чи швидше (скоріше) за все?*

Замість калькованих вставних словосполучень *швидше за все, скоріше за все* потрібно вживати *найвірогідніше, найімовірніше, цілком вірогідно, дуже можливо* (за К. Городенською).

54 Складіть словосполучення, уживаючи одне зі слів у дужках. Поясність свій вибір.

Екологічні (фактори, чинники), (мешканці, жителі) Києва, (чинна, діюча) постанова, (посадковий, посадочний) талон, (ряд, низка) правил, (у межах, у рамках) проекту, (суттєве, істотне) доповнення, (переговори, перемовини) в Стамбулі, (збори, зібрання) трудового колективу.

55 Доберіть українські відповідники до іншомовних слів. За потреби скористайтеся словником.

Аплодисменти, басейн, біографія, фактор, бібліотека, фотографія, процент, факел, домінувати, своєчасність, фонтан, диференціювати, пролонгований, пріоритет, інтенсивний, імідж, дайджест, шоп, електорат, генерація, горизонт, лімітувати, аналогічний, публікувати, авангардний, імплементувати.

- З п'ятьма словами (на вибір) складіть речення.

СПІЛКУВАННЯ

56 Український мовознавець Тетяна Космеда висловлює думку, що сучасне вишукане мовлення проектується на вишукану мовну особистість, яку номінують «мовним гурманом». Прокоментуйте думку мовознавця.

Домашнє завдання

57 Назвіть принцип, за яким згруповано слова. Поясність значення й написання поданих слів.

Легіт, жовтожар, лівиця, огрійливий, пішаниця, рінистий, хитавиця, непогідь, навскісник, ляпавиця, галасвіта.

Тофу, тьютор, фета, форте, пауерліфтинг, мурал, меседж, логотип, лате, ергономія, дуплекс, декупаж, гódжі.

- Укладіть тлумачний словничок нових для вас 10–15 слів.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які особливості розвитку української мови на сучасному етапі?

— У чому виявляється встановлення тісних контактів української мови з різними мовами світу?

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

§ 9

ФОРМИ ІСНУВАННЯ МОВИ

Через мову проявляється характер особи, її ставлення до об'єкта. Власне мовне середовище й формує людину, яка через Слово стверджується.

П. Мовчан

Буду я навчатись мови золотої

Мова — складне суспільне явище. Вона є найважливішим засобом людського спілкування та об'єднання людей в спільноту; засобом самоідентифікації й вираження ментальності нації (етносу); засобом формування та розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу.

Національна мова — засіб спілкування нації та засіб її самоідентифікації з-поміж інших націй. Вона консолідує народ, через неї зберігаються й передаються наступним поколінням культурно-історичні традиції, засвоюється загальнолюдський досвід. Національна мова — *загальнонародна*. У просторі і в часі вона пов'язується з існуванням територіальних діалектів, професійних різновидів мови тощо та з функціями вищої форми національної мови — літературної мови.

Літературна мова — правильна з погляду усталених кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, використовується у сферах державного управління, засобах масової інформації, науці, художній культурі та літературі (*Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*).

Лексична система української мови включає **загальнонавживані слова** (*сніг, держава, сто, рука, осінь, шапка, солодкий, щука, кінь, жінка, родина, мати* тощо) і **слова обмеженого вжитку** — діалектну лексику, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми.

Діалектизми (від грец. *dialektus* — наріччя) у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне, які різняться між собою, а також від літературної норми фонетичними, граматичними й лексичними ознаками (*когут, вуйна, ґазда, плай* тощо).

Професіоналізми — слова, що вживають на позначення певних фахових понять: *хронічний, операбельний, закулісний, бутафорський, комедіант*.

Жаргонізми — слова, які вживає група людей, об'єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять (*сантименти* — завищені почуття, *променад* — прогулянка, *кльовий* — гарний, *моцик* — мотоцикл).

Просторічна лексика — слова, що вживаються в розмовному та художньому мовленні як стилістичний засіб надання грубуватої, зневажливої характеристики (*забрьоха, роззява, бовдур*).

Практикум

58 Прочитайте тексти. Визначте, слова якої форми мови (літературної чи діалектної) переважають у текстах. Яку роль вони відіграють у текстах?

1. Дорогий Дмитре, ну от тобі уже й сімнадцять...

Бери від кожної пори свого життя те, що воно пропонує тобі. Вимагати од часу не мудро і не гідно. Але і не пливи за течією. Тобто, вибравши тверді орієнтири, що таке добро і що зло, виростає у їхньому полі, аби по ньому все тобі скристалізувалося... Ідеал є один — добра і справедливості, чесності й любові. Іншого, мабуть, немає. Ще додаю — ідеал краси (*з листа Василя Стуса до сина*).

2. ...Правдивий галицький цвібак — це просто...

— Бісквіт? — уточнює учениця.

— По-нашому — цвібак, — відповідає пані Стася. — Нам потрібні дві прозорі посудини, от, скажімо, ці дві склянки.

Кароліна уважно спостерігає за діями сусідки.

— Вибиваєш у склянку стільки яєць, зі скількох пекти-меш цвібак. Скажімо, з трьох, так? Вибиваємо в склянку, ставимо другу, порожню, поруч, бачиш? І насипаємо цукру на той самий рівень. Було б десять яєць — стояло б поруч по літровому слоюку. Розумієш принцип? (*Г. Вдовиченко*)

3. Мій любий сину, бійся нічиїх,

Вони завжди безликі і холодні,

Нагадують мені вчорашній сміх,

Який сльозу викочує сьогодні.

Іди на виграш у життєвій грі,

Напружуй думку, хист і власні м'язи,

Цілай свій м'яч у кут німих воріт,

Хоч попаде туди він не відразу.

(*В. Крищенко*)

59 Знайдіть діалектизми в реченнях із роману М. Матіос «Солодка Даруся». З'ясуйте їх значення. Де можливо, доберіть синоніми. З якою метою авторка використовує у своїх творах діалектну лексику?

1. Ніхто не знав, та й не допитував ніколи Іванового призвища, лише відколи світ та сонце люди і діти в Черемошнім призвишувалися йому Цвичком, бо дуже любив Іван збирати по довколишніх селах залізничка, а найбільше — цвяхи, по-тутешньому «цвики», з яких згодом робив дримби і продавав їх чи то в Кутах, чи в Косові на базарі. 2. Хай тато краще питає, чого їй так довго не було, ніж має кривитися, що

ЯК ПРАВИЛЬНО?

*По праву чи заслужено,
законно, справедливо?*

Органічніше, ніж *по праву*, передають зміст прислівники *заслужено, справедливо, законно*: Перлиною сільського туризму заслужено (справедливо) став Соколинний хутір (*за К. Городенською*).

донька ходить, як фіра без дишла. 3. І притулились Михайло з Матронкою одне до одного так близько, що навіть через грубі їхні сардаки було чути прискорене биття серцець. 4. Вуйко Василь — материн брат у третьому — дивився на Михайла і співчутливо, і сердито водночас: він добре розумів, яка біда наздогнала його свояка, але не розумів, якої помочі просить у старого ґазди, що тримає в Бозні полонину. 5. Ґаздику гречний, я знав, що ви ґазда, але ніколи би не подумав, що ви так фальшиво дитину свою вчите!

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Нерідко можна прочитати в інструкціях про вживання ліків *після їжі, до їжі чи під час їжі*. У рекомендаціях треба писати: ліки вживайте *після їди, до їди та під час їди* (за К. Городенською).

60 З'ясуйте стилістичну доцільність жаронізмів, використаних у творах Ірени Карпи.

1. Її стара вінда полетіла геть разом з усіма документами та необхідними файлами. 2. Геймерство — це взагалі хвороба. Геймер — важко хвора людина, вилікувати яку майже неможливо. 3. Вона швиденько злила йому два фільми і пішла тусити. 4. Включила асю, і перед очима замерехтіло близько 20 непрочитаних повідомлень.

61 Відредагуйте речення.

1. На прохання вчительки я написав свою автобіографію. 2. Я вибачаюся за запізнення. 3. Не дивлячись на несприятливі погодні умови, експедиція продовжувала рухатись вверх по ріці. 4. Висловлюючи своє відношення до подій у країні на протязі року, він наголосив на тому, що вже давно наступив час приймати міри в налагодженні усіх галузей виробництва.

СПІЛКУВАННЯ

62 Прочитайте висловлення Василя Трубая, надруковане в газеті «Слово Просвіти». Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Відповідь обґрунтуйте.

Мову не можна прокип'ятити і тримати законсервованою в трилітровій банці. Вона там скисне. Мова — ріка, вона тече, куди їй заманеться, а якщо на її шляху споруджують греблі, знищують джерела чи намагаються спрямувати в інше русло, вона або затхнеться в болоті, або ж прорве ті греблі.

Домашнє завдання

63 Укладіть короткий тлумачний словник професіоналізмів філолога (10–15 слів).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що таке літературна мова?
 - Що таке просторіччя?
 - Яка лексика належить до діалектної?
 - Що таке професіоналізми?
 - Чи є комунікативно доцільним уживання жаргону?
 - Чи можна говорити про вічне, про високе, використовуючи арго?

§ 10 ПИСЕМНА І УСНА ФОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мусимо усвідомити: усне мовлення своїми можливостями — і насамперед як засіб вияву людського «Я», найрізноманітніших відтінків почуття... аж ніяк не дорівнює писемній формі.

О. Сербенська

Буду я навчатись мови золотої

Усна форма літературної мови обслуговує переважно поточні потреби спілкування людей, безпосередньо пов'язаних між собою. Усне мовлення сприймається органами слуху. За походженням це **первинна форма існування мови**. Усне мовлення спонтанне, але більш виразне в емоційному відношенні, супроводжується інтонацією, жестами, мімікою. Воно переважно діалогічне: бесіда, виступ, дискусія тощо.

Писемна форма літературної мови — це мовлення, зафіксоване на якомусь матеріалі за допомогою певних графічних знаків, що позначають звукові одиниці мовлення та сприймаються органами зору. Це **вторинна форма існування мови**. Писемна форма літературної мови обслуговує потреби народу в галузі науки, культури, політики, господарства й права. Слова добираються з урахуванням літературної традиції, широко вживається книжна, абстрактна лексика, терміни.

Практикум

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Замість виконуй по порядку кожне завдання доречніше вжити одне за одним чи послідовно: виконуй одне за одним завдання; послідовно виконуй завдання (за К. Голденською).

64 Прочитайте. Про які форми мови йдеться?

1. Читаючи авторів, які добре пишуть, звикаєш гарно говорити (*Вольтер*). 2. Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження (*А. Міцкевич*). 3. Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис! Це цемент соборності нації! (*І. Огієнко*)

- Які вимоги висуває суспільство до усного й писемного мовлення?

65 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте тип і стиль мовлення. Випишіть ключові слова кожного абзацу. Про який вид мовлення йдеться в тексті? Що допомогло порозумітися з іноземцем?

Це трапилося на одному з іспанських пляжів. Народу було багато, стояла спека. Було чути лемент дітей, схожий на лемент чайок. Але на цьому пляжі не було чайок. Ніна Семенівна повернулася до сонця іншим боком, розплющила очі й побачила, що дітей поруч немає!

Вона підхопилася. Десять хвилин тому Катруся й Антон грали поруч із водою. Жінка охопила поглядом берег. Ну звичайно, із ними все в порядку... Адже Катрусі вже 6, а Антонові 8 років. Подивилася знову. Її охопила паніка: де ж діти?! Що ж скаже їхня матуся: тітка загубила племінників! За десять хвилин вона

була в поліції: маленький словничок і кілька розпачливих жестів допомогли їй дістатися. Але дітей там не було...

Іспанський поліцейський, що намагався допомогти їй, був галантний, але не говорив ні українською, ні англійською. Ніна Семенівна спробувала щось сказати іспанською, але без успішно. Треба було щось робити.

Ніна Семенівна подивилася поліцейському в очі й зробила глибокий вдих. Вона показала рукою зріст Катрусі від підлоги. Потім знизала плечима й показала схвильованість. Поліцейський подивився на неї, а потім указав на стіну. Там висіла фотографія дитини... (з газети)

СПІЛКУВАННЯ

66 Як ви розумієте слова Сократа: «Заговори, щоб я тебе побачив»?

Домашнє завдання

67 Напишіть есе «Роль невербальних засобів спілкування».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - У яких двох формах відбувається спілкування? Назвіть їх характерні ознаки.
 - У яких ситуаціях віддають перевагу усному мовленню?
 - Які допоміжні засоби передачі думки використовують в усному мовленні?
 - Яке мовлення називають писемним?
 - Чому не всю інформацію можна передати усно?

§ 11 ДІАЛЕКТИ ЯК ІСТОРИЧНА БАЗА ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ. ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Мова народу, народності чи діаспори — то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження.

Д. Овсянико-Куликовський

68 Прочитайте. Яку роль відіграють діалекти в збагаченні літературної мови?

1. Сучасна літературна мова взаємодіє з діалектами через посередництво усного літературного мовлення, яке відображає особливості загальною норми в її географічній проекції (*С. Єрмоленко*). 2. Вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їх структури, зміну функцій їх елементів; разом з тим літературна мова зазнає живлючого впливу діалектів — цього чистого джерела народної мови (*П. Гриценко*). 3. Збагачення мови йде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів-неологізмів, а й шляхом переосмислення слів давніх, і шляхом умілого і доречного використання влучних і зрозумілих діалектизмів (*М. Рильський*).

Буду я навчатись мови золотої

Територіальний діалект — різновид національної мови, який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території.

Соціальний діалект — різновид загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення.

Наріччя — найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами територіальних діалектів.

Територіально українська мова складається з трьох наріч.

НАЙГОЛОВНІШІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРІЧ

Для північного наріччя характерні:	
наявність дифтонгів [yo], [ye], [yi]; тверда вимова звука [ц]; наявність звукосполучень [гі, кі, хі] замість літературних [ги, ки, хи]	<i>в'юл, в'юел, в'юіл; хлопец, палец; ложкі, стіжки, гіря, хітрун</i>
стягненні форми прикметників чоловічого роду; нестягнені форми прикметників жіночого роду	<i>молоди хлопец, осінні вітер; молодая береза, повная хата</i>
діалектні слова	<i>утва (качки), валка (череда)</i>
Для південно-західного наріччя характерні:	
тверда вимова [р]; наявність поряд з <i>ри-, ли-</i> [ер], [ел], [ир], [ил];	<i>рабий, расно, бурак; керниця (криниця), сільза (сльоза)</i>
поширення закінчень <i>-ови, -еви</i> в Д. в. іменників II відміни; наявність застарілих займенників при дієсловах; залишки давньої форми дієслів минулого та майбутнього часу	<i>братови, коневи; зроби мі, узяв тя, пита в го; му робити, меш робити</i>
діалектні слова	<i>неньо (батько), вуйко (дядько), сарака (бідний)</i>
Для південно-східного наріччя характерні:	
пом'якшення шиплячих; пом'якшення звука [л]	<i>[курч'ати], [ч'ай]; [бул'и], [кал'ина]</i>
уживання дієслів II дієвідміни із закінченням <i>-е</i> замість <i>-ть</i> ; стягнені форми дієслів III особи однини теперішнього часу	<i>ходе, носе, просе; пита, співа, чита</i>
діалектні слова	<i>утлий (кволий), жабурина (водорослі)</i>

Практикум

69 Прочитайте текст. Про які основні групи лексичних діалектизмів у ньому йдеться? Наведіть приклади кожної групи. Для чого, на вашу думку, вивчають діалектну лексику?

Використання діалектної лексики й фразеології, крім досягнення виразності художнього мовлення, сприяє розширенню кола понять, які з регіональних, обласних можуть переходити в розряд широковідомих.

Діалект, а ми його надішемо
Міццю духу і огнем любови
І нестертий слід його запишемо
Самостійно між культурні мови.
(І. Франко)

Північне наріччя (говори)

- 1 Західнополіський
- 2 Середньополіський
- 3 Східнополіський

Південно-східне наріччя (говори)

- 4 Наддніпрянський
- 5 Слобожанський
- 6 Степовий

Південно-західне наріччя (говори)

- 7 Волинський
- 8 Подільський
- 9 Наддністрянський
- 10 Надсянський
- 11 Покутсько-Буковинський
- 12 Гуцульський
- 13 Бойківський
- 14 Закарпатський
- ◆ Лемківський

- ◻ Говори наріччя за кордоном
- ◻ Говори з рисами певного наріччя

марець — березень
бадіка — старший віком чоловік, дядько, сестрин чоловік
корзаки — чоботи
засколобина — ущелина
маржина — худоба
колешня — хлів, стайня
бутина — ділянка лісу, призначена на зруб
газда — хазяїн
смерека — ялина
клен — головень (вид риби)
леда — тільки-но
бистрень — бистринь

Лексичні діалектизми поділяються на дві основні групи: назви, пов'язані з етнографічними особливостями носіїв певних говірок, і діалектні назви відомих у різних регіонах реалій, — такі лексеми мають один чи декілька літературних відповідників. До першої групи діалектизмів належать, напр., *кайстра*, *тайстра*, *тайстрина* — «торбина, яку носять через плече», *колиба* — «житло чабанів, лісорубів (за межами села)»; до другої групи належать, напр., *ізвір*, *ізвор* — «яр», *калабатина* — «калюжа», *варги*, *гемби* — «губи», *бузько* — «чорногуз» та ін. (за П. Гриценком).

70 Розгляньте карту наріччя. Схарактеризуйте діалектні особливості вашої місцевості.

71 Прочитайте уривок із твору Марка Черемшини. Визначте, до якого наріччя належить діалектна лексика, використана автором. Обґрунтуйте свою думку.

Надворі грає марець*.

Звівається вітрець і то заслоняє, то відслоняє сонечко. Бадіки* чаляпають своїми корзаками* по грузькій улиці й радіють, що із зими робиться каша, а в їх надією помальовані очі зазирають руді та лисі, гей оголені хребти гір і пригадують їм, що десь за третіми горами йде у цей край весна, яка потребує їх сили й роботи.

Гірськими засколобинами* біліють ще сніги, але вже запорошені, вже не такі студені, вже від погляду сонця гинуть, вже не будуть морозити дітей у колісці, маржину* в колешні*, рубачів бутинами*, газдів* у дорозі, птаху на смереці*, кленів у воді.

Тоті розварені сніги леда* день спливають у бистрень* і втечуть у море, а на їх місці зазеленіють левади й луки та й прикличуть зазулю, аби бадіків щастям дурила.

● Розкрийте функцію діалектизмів у художній літературі.

72 Прочитайте тези зі статті Світлани Єрмоленко «Сучасна літературна мова і діалекти». Використовуючи їх, розкрийте взаємозв'язок літературної мови й діалектів.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Говорить *народ*, а не *нарид*;
визвольний, а не *визвільний*;
криниця, а не *керниця*; ряжанка,
а не *ражанка*.

Найактивніші два джерела розвитку літературної мови — усне літературно-розмовне мовлення і писемно-літературні книжні традиції, серед них також іншомовні.

Усне літературне мовлення обов'язково передбачає наявність відповідного діалектного субстрату, основи, а також активізацію розмовних елементів (словникових, граматичних, стилістичних). Отже, сучасна літературна мова взаємодіє з діалектами через посередництво усного літературного мовлення.

Фонетична система літературної мови поряд із впливом орфографії зазнає найвиразнішої дії діалектного мовлення.

Зовсім іншу долю в літературному мовленні можуть мати емоційно-забарвлені одиниці діалектних синонімічних рядів типу *вигулькнутися*, *постоювати*, *наджигуритися*, *прилюбляти* тощо. Вони здебільшого, не втрачаючи діалектної основи, мають здатність утворювати синонімічні ряди на літературному ґрунті. Розвиваючи додаткові стилістичні відтінки, такі синоніми, що ввійшли з діалектного джерела, можуть набувати літературної нормативності. У них завжди експресивніше виражається та чи інша ознака, і це сприяє входженню діалектної лексики в літературне мовлення.

- Запишіть аргументи й приклади, які можна використати під час виступу з теми «Діалекти як історична база літературної мови».

73 Прочитайте уривок. Випишіть з нього діалектизми. Доберіть до них літературні відповідники.

Даруся дуже добре дотепер пам'ятає, як тато згодом пояснював їй, що не кожна людина є такою, як про неї кажуть позаочі.

— Люди часом люблять посмішкуватися з іншого, то й призивішкуються. А воно не завжди від злости буває. І не завжди правда.

— А це встидно, коли тобі призивішкуються? — тоді хотіла знати усе, ніби хто нашептав, чи попередив про власне майбутнє.

— Не встидно, дитино, якщо ти не злодій і не брехун...
(*М. Матіос*)

Буду я навчатись мови золотої

У зв'язку з утвердженням української мови як державної гостро постало питання про вивчення **мови сучасного міста**. Основний компонент розмовного мовлення урбаністичного простору — **сленг** (англ. *slang* — жаргон) — варіант професійної мови, слова та вирази, що використовуються в спілкуванні різних вікових груп, професій, соціальних прошарків. Термін *сленг* окремі вчені трактують як «соціальний діалект». Міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасних мов.

Серед компонентів мови міста виділяють такі:

- 1) за віковими характеристиками;
- 2) зумовлені професійною диференціацією населення;
- 3) корпоративні, або групові, жаргони.

Наприклад, фани, які скрізь їздять за своїми кумирами, уживають такі слова: *собака* — приміський поїзд, *рай* — верхнє місце в кутку купе для вантажу, *прикид* — одяг тощо.

З-поміж професійних жаргонів міста найбільш поширені жаргон музикантів, армійський та соціолект комп'ютерників. Наприклад, музиканти вживають лексеми: *драйв* — енергетична музика, *металіст* — прихильник стилю «heavymetal»; комп'ютерники: *зависнути* — дати збій у роботі програми, *лазер* — лазерний принтер тощо (С. Мартос).

Практикум

74 Проаналізуйте мовлення молоді міста (села), старшокласників своєї школи. З'ясуйте, які сленгізми вони вживають, яка їх роль у формуванні мовної особистості.

СПІЛКУВАННЯ

75 Ознайомтеся з рекомендаціями, яких радять дотримуватися дописувачі Інтернету, щоб захистити українську мову. Доповніть ці поради власними.

1. Говорити українською мовою в публічних місцях і ніколи не переходити на іншу мову, крім розмов з іноземцями.
2. Вибирати українську мову в налаштуваннях електронної пошти, у соціальних мережах, у мобільному телефоні, у банкоматах, платіжних терміналах тощо.
3. Завжди писати українською мовою паперові документи та електронні повідомлення.
4. Спілкуватися державною мовою з владою і різноманітними сервісними службами.
5. Купувати книги та пресу українською мовою, переглядати фільми, дубльовані українською, слухати українську музику, відвідувати українські фестивалі.
6. Поширювати ці правила з-поміж найбільшої кількості людей.

Згорають очі слів, згорають
слів повіки.
Та є слова, що рвуть байдужий
рот.
Це наше слово. Жить йому
повіки.
Народ всевічний. Слово —
наш народ.
(М. Вінграновський)

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

76 Виконайте одне із завдань.

- А** З'ясуйте значення понять «мовний портрет» і «лінгвопортрет». Чи можна їх уживати в мовленні як тотожні? Запишіть зроблені висновки.
- Б** Укладіть мінісловник «Діалектні назви їжі нашого регіону».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які відмінності між територіальними та соціальними діалектами?
 - Чому діалекти вважають історичною базою літературної мови?
- Чи можна за особливостями мовлення з'ясувати, хто є співрозмовником — мешканець міста чи села?

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проєкт як мультимедійну презентацію «Фонетика в цифрах і фактах», у якому подайте цікаві відомості з фонетики. Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек. Дотримуйтеся основних правил і послідовності виконання проєкту.

§ 12 МІСЦЕ ФОНЕТИКИ ТА ОРФОЕПІЇ В СИСТЕМІ МОВИ. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ

Звуки — це щось надзвичайно своєрідне в мові, її жива плоть і кров.

А. Матвієнко

Буду я навчатись мови золоті

Фонетика (від гр. *phonetikos* — звуковий) — розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Орфоепія (гр. *orthoépiá* — *orthos* — правильний і *epos* — мовлення) — розділ мовознавства, що вивчає та систематизує норми літературної вимови.

Практикум

У кожній мові є своя звукова система. І ця система, можна сказати, найконсервативніша. Якщо словниковий склад мови за 10 років оновлюється на 25 %, то зміни у звуковій системі можна простежити хіба що на відрізок в сотні, а то й тисячі років (за О. Сербенською).

77 Прочитайте. Назвіть дослідників фонетики української мови.

Перші спроби вивчення фонетики української мови пов'язані з іменами Олександра Потебні й Павла Житецького. Ґрунтовний науковий опис фонетики української мови на загальнослов'янському тлі зроблено в праці Франца Міклошича «Порівняльна грамати́ка слов'янських мов» (1879 р.), де подається короткий нарис української фонетики поряд із фонетикою інших слов'янських мов. У наступні роки питання історії фонетики української мови порушували Омелян Огоновський, Агатангел Кримський, Юрій Шевельов та ін.

На початку ХХ століття фонетичну систему української мови досліджували Євген Тимченко, Олекса Синявський, Олена Курило. 1917 року вийшла друком «Українська грамати́ка» Є. Тимченка, у якій окремий розділ присвячено визначенню теоретичних понять фонетики. На думку науковця, форма звука — це слухове враження, незалежне від значення, що сприймається саме вухом з повітряного оточення.

У кінці 20-х років ХХ ст. О. Синявський створив розгалужену класифікацію системи звукотипів української літературної мови. Науковець установив, що в українській

Мово — моя повнозвучка, гаряча
плоть, лиш із кров'ю хіба серце
й тебе розколеть! (В. Коломієць)

мові нараховується 102 звукотипи — 90 приголосних та 12 голосних, які він схарактеризував за певними ознаками.

О. Курило вперше в українському мовознавстві тлумачить поняття «фонема» як найкоротший відтинок мови, звуковий тип, що існує в мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова.

Особливо бурхливо розвивається фонетика української мови в кінці ХХ століття (Леонід Булаховський, Алла Багмут, Борис Кулик, Іван Білодід, Ніна Тоцька та ін.) (з підручника).

- Складіть план відповіді на запитання «Що ми дізналися з історії української фонетики?». Використайте опрацьований матеріал у підготовці мультимедійної презентації.

78 Пригадайте систему функціональних стилів української мови та їхні ознаки. Поясніть, які фонетичні процеси спостерігаємо в науковому та художньому стилях. Для підтвердження думки проаналізуйте подані тексти.

1. Закономірно, що фонетика має велике практичне значення. Знання фонетики необхідні для створення алфавітів, для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання звукової мови глухонімих (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (за П. Кочерганом).

2. Холодний сон. Холодний сан добра,
Холодний сенс багряного пера.

(І. Драч)

79 Порівняйте написання слова в різних мовах. Яку особливість ви помітили? Про що це свідчить?

комп'ютер (укр.) computer (англ.)
komputer (пол.) Komputer (нім.)

80 Прочитайте. З'ясуйте, які проблеми порушуються в тексті. Доведіть, що забарвлення голосу відповідає характерові людини.

ГОЛОС ЛЮДИНИ

Експерименти в галузі сучасної фонетики доводять, що так само, як немає двох людей з однаковими відбитками пальців, немає і двох людей, які б мали однаковий голос.

Добре, звичайно, якщо людина має приємне забарвлення голосу від природи. І все ж голос можна удосконалювати.

Бездушні люди мають, як правило, безпристрасний, байдужий голос, тоді як голос веселої людини звучить бадьоро й радісно. Забарвлення голосу може мінятися залежно від внутрішнього стану людини. Якщо мовець перебуває у стані депресії, слухач відчує це так само, як і його радісний настрій (Б. Гала).

- Вимовте фрази:
 - нейтральним голосом: Яка в неї сукня? Чорна чи біла?
 - придихальним голосом: Яка в неї сукня! Чудова!
 - напруженим: Яка в неї сукня? Відповідай!

- Поясніть, чи мають звуки настрій. Як, на вашу думку, людина сприймає інформацію через певний набір звуків? Як впливає окремий звук на зміст слова?

СПІЛКУВАННЯ

81 Вільям Юрі в книжці «Сила позитивного Ні: як сказати “ні”, але зберегти угоду і стосунки» зазначає: «Ні — це, можливо, найголовніше слово в нашому словнику, однак його найважче сказати правильно». Чи погоджуєтеся ви з автором? Висловіть власні міркування з порушеної проблеми. Сформулюйте поради однокласникам «Як сказати “ні”».

Домашнє завдання

82 Прочитайте текст. Сформулюйте його головну думку.

Саме в мовній мелодії, що накладається на специфічну вимову звуків (передусім голосних), закладено основу національного співу: природно поставлена вимова, супроводжувана органічною мелодикою, сприяє глибокому, розлогому, вільному, спрямованому в далечінь звучанню. Отже, «секрет» музичальності української вимови слід шукати у її зв'язку з українською піснею, а сама пісня, неперевершена, чудова, вийшла з мови (*Н. Тоцька*).

- Запишіть 2–3 тексти українських народних пісень і здійсніть спостереження над частотою вживання голосних і приголосних звуків у них. Які голосні й приголосні є найбільш уживаними? Покажіть це у відсотковому співвідношенні.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає фонетика? — Чому неможлива мова з одного звука чи з нескінченної кількості звуків?
 - Що вивчає орфоепія? — Яку роль відіграє голос людини в спілкуванні?
 - Назвіть мовознавців, які досліджували фонетику української мови.

§ 13 КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. ЗВУК МОВЛЕННЯ І ФОНЕМА. ІНВАРІАНТ, ПОЗИЦІЙНИЙ ВАРІАНТ ФОНЕМИ

У нашій звуковій реальності, цій дивовижній сонофері Планети, де до витворів небесних і земних стихій додалися звукошуми, привнесені бурхливим технологічним рухом, людині подаровано унікальне звукове середовище, вписане в її буття, — мовлене слово.

О. Сербенська

Буду я навчатись мови золотої

Людина може створювати багато звучань (крик, свист, кашляння, сопіння й под.), але для спілкування мають значення лише ті звуки і звукосполюки, що служать для утворення морфем і слів.

У фізиці звук трактується як поширювані у пружних тілах (твердих, рідких і газоподібних) механічні коливання. У музиці звук визначається як тон певної висоти і сили. У лінгвістиці — це членороздільний елемент людської мови, утворений за допомогою органів мовлення.

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Звуки, що творяться тільки за допомогою голосу, називаються **голосними**. Звуки, що творяться з участю голосу і шуму або тільки шуму, називаються **приголосними**.

В українській мові 6 голосних звуків [а, о, у, е, и, і] і 32 приголосні звуки (з підручника).

Практикум

Фонема — це своєрідний прообраз осмисленого звука. Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини (*Бодуен де Куртене*).

83 Прочитайте. Поясніть відмінність між звуком і фонемою.

Фонема — це найменша звукова одиниця, що може бути в мові носієм смислу й служить у ній для утворення, розрізнення слів і форм слів.

Фонема реалізується у вигляді кількох конкретних звуків. Конкретний вияв кожної фонемі в мовленні називається варіантом, або **алофоном** фонемі.

Алофони можуть залежати від позиції звука в слові — початок, кінець, середина, перебування під наголосом чи навпаки. Такі алофони називаються **позиційними**. Наприклад, у слові *село* [e] перебуває в ненаголошеній позиції і реалізується у звукові, наближеному до [и] — [се^нло].

Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються **комбінаторними**. Наприклад, у слові [п'іс'н'а] звук [с] перед наступним [н'] стає пом'якшеним.

Найсамостійніший, незалежний алофон фонемі — це і є її **основний алофон (інваріант)**, який ми звичайно і називаємо, представляючи фонему загалом. Його можна виділити з мовного потоку, вимовити ізольовано (/в/, /м/, /р/, /о/, /с/...).

● Що таке алофон? Від чого залежать варіанти фонем? Які варіанти фонем називаються комбінаторними, а які позиційними? Схарактеризуйте варіанти та інваріанти голосних фонем.

84 Ознайомтесь із таблицею.

КЛАСИФІКАЦІЙНА ТАБЛИЦЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Принципи класифікації		Ряд		
		передній	середній	задній
Ступінь підняття спинки язика	високий	[i]		[<y>]
	високо-середній	[и]		
	середній	[e]		[<o>]
	низький			[a]

● Поясніть, чим розрізняються з артикуляційного боку голосні. Схарактеризуйте голосні звуки.

[i] — [y]; [o] — [e]; [i] — [и]; [o] — [у]; [a] — [o]; [a] — [y]; [a] — [e]; [a] — [и]; [a] — [і]; [o] — [і]; [o] — [и]; [y] — [и]; [y] — [e].

Інваріант фонем — це абстрактне поняття, що означає матеріальне узагальнення суттєвих для фонем ознак. Наприклад, інваріантом фонем [a] є така мовна одиниця, що є голосною заднього ряду, низького піднесення спинки язика, нелабіалізованою, відкритою.

85 Доберіть по три слова до кожної зі схем. У доборі яких слів виникли труднощі й чому?

1. Приголосний + голосний + приголосний.
2. Приголосний + голосний + голосний + приголосний.
3. Приголосний + голосний + приголосний + голосний.

86 Прочитайте текст. Висловте припущення, чому нині українська мова втрачає свою вокалічність.

У системі української мови голосні становлять 15,8 %, приголосні — 84,2 %. У мовленні народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови, голосних — 45–46 %. Щоправда, у літературному мовленні українська мова під різними впливами багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знижується до 42 %, а кількість приголосних відповідно зростає — 58 % (*Н. Тоцька*).

- Доведіть правильність або хибність висловленої Н. Тоцькою думки, використовуючи результати проведеного вдома спостереження над частотою вживання голосних і приголосних у текстах українських народних пісень.

87 Прочитайте текст. Доберіть прикметники-означення до слів «голос» і «звук».

За своїми ознаками наш голос м'який, наспівний, звучний. Він розлогий, дужий, сонячний, як наші степи; гордий, розспіваний, барвистий, як Карпати, він таємничий, як краса України — Поділля, тихий, спокійний, як озерно блакитнооке Полісся. Він буває гострий і колючий, як те терня, що вкриває узлісся, розростається в лісостепу. Українці поважно трактують поняття голос (*О. Сербенська*).

СПІЛКУВАННЯ

88 Український письменник і журналіст Мирослав Дочинець зазначає: «Мова письменника — більше, ніж слова та звуки. Це його духовний одяг». Аргументовано доведіть висловлену думку.

Домашнє завдання

89 Прочитайте текст. Опишіть звуковий образ України. Сформулюйте 2 запитання за змістом тексту.

ЗВУКОВИЙ ОБРАЗ ДЕРЖАВИ

Звукова мова відіграє надзвичайно важливу роль в активізації біоритмів національного інстинкту, у зміцненні психофізичної структури національного типу, у мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму. І тому дуже важливо дбати про звуковий образ Держави.

Не кожний задумується над тим, що частота вживання голосних (йдеться про українську мову) порівняно з приголосними надзвичайно велика. Якщо у фонетичній системі голосні становлять усього 15,8 %, то в живому мовленні ця цифра інша — майже 42 %. У кожній мові є своя звукова система.

Українську мову називають милозвучною, дзвінкою, «солов'їною». А це характеристика її звукової сторони, її мелодики, інтонації (*за О. Сербенською*).

- Випишіть із тексту 5 слів, у яких кількість звуків і букв не збігається.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!

(*Т. Шевченко*)

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - На які дві великі групи (класи) поділяються всі звуки української мови?
 - Скільки звуків у кожній із цих груп?
 - Чим відрізняються з акустичного погляду голосні та приголосні звуки?

§ 14 КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації, що є одним із чинників спадкового механізму...

Б. Олійник

Буду я навчатись мови золотої

Якість приголосних звуків залежить від умов їх творення. За утворення приголосних видихуваний струмінь повітря (з участю або без участі голосу) має на своєму шляху перепону, яка являє собою зближення або повне зімкнення активних і пасивних мовних органів. У результаті подолання відповідної перепони виникає характерний шум, що визначає якість того чи того приголосного.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА ДЗВІНКІСТЮ/ГЛУХІСТЮ (УЧАСТЮ ГОЛОСУ Й ШУМУ)

Групи		Звуки
Сонорні (9 звуків) Словесний ключ: «Ми Не ВалеРій»		[м], [н], [в], [л], [р], [н'], [л'], [р'], [й]
Шумні	дзвінкі (11 звуків) Словесний ключ: Дзиґа: «ДЖ!» — ГаЗда: «БіЖи!»	[б], [д], [з], [дз], [ж], [дж], [г], [ґ], [д'], [з'], [дз']
	глухі (12 звуків) Словесний ключ: «Чук ПиШе Ці ФоКуСи ТиХо»	[п], [т], [с], [ц], [ш], [ч], [ф], [х], [к], [т'], [с'], [ц']

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА МІСЦЕМ ТВОРЕННЯ

Групи		Звуки
Губні (лабіальні) (5 звуків)	губно-губні (4 звуки)	[б], [п], [м], [в]
	губно-зубні (1 звук)	[ф']
Язикові (23 звуки)	передньоязикові (22 звуки)	[д], [т], [з], [дж], [дз], [с], [ц], [р], [л], [н], [ж], [ч], [ш], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'], [л'], [н']
	середньоязикові (1 звук)	[й]
	здньоязикові (3 звуки)	[ґ], [х], [к]
Глотковий (фарингальний)		[ґ]

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ

Групи		Звуки
Зімкнені (проривні) (11 звуків)	носові (3 звуки)	[м], [н], [н']
	чисті (неносові) (8 звуків)	[п], [т], [т'], [д], [д'], [б], [г], [к]
Зімкнено-щілинні (африкати) (6 звуків)		[дз], [ц], [дж], [ч], [дз'], [ц']
Щілинні (фрикативні) (13 звуків)		[ж], [х], [л], [л'], [в], [й], [ш], [ф], [з], [з'], [г], [с], [с']
Дрижачі (2 звуки)		[р], [р']

Приголосні **за ступенем вияву м'якості** поділяються на три типи: 1) власне м'який приголосний [й], 2) пом'якшені (позначаються '), 3) напівпом'якшені (позначаються ').

Практикум

90 Класифікуйте в прислів'ях приголосні звуки за місцем творення. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Не поспішай говорити, поспішай слухати. 2. Криком дуба не зрубаєш. 3. Ніхто в усьому мудрий не буває. 4. Знання збираються по краплині, як вода в долині.

- Яких приголосних за місцем творення немає в наведених прислів'ях?
- У яких ситуаціях можна використати прислів'я?

91 Класифікуйте приголосні звуки в поданих висловах за способом творення. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Недостатньо оволодіти премудрістю, потрібно також уміти користуватися нею (Цицерон). 2. Обережність у словах вище за красномовність (Ф. Бекон). 3. Тисячі шляхів ведуть до помилкових думок, до істини — лише один (Ж.Ж. Руссо).

- Яких приголосних за способом творення немає в крилатих висловах, а яких найбільше?
- Прокоментуйте вислів, який вам найбільше сподобався.

92 Вимовте подані звуки, стиснувши ніс пальцями. Які звуки можна вимовити в такий спосіб? Класифікуйте звуки на носові і чисті (неносові).

[г], [к], [х], [б], [п], [м], [н], [н'].

93 Вимовте подані звуки протяжно.

[х], [ж], [л], [в], [ш], [ф], [з], [г], [с], [к], [г'], [п].

- Чому звуки [к], [г], [п] не можна вимовити протяжно? Скільки в українській мові зімкнених звуків? Вимовте їх.

94 Порівняйте подані пари приголосних звуків. Чим в артикуляційному й акустичному відношеннях вони відмінні? Що в них спільного за цією ознакою?

[д'] — [т'], [ц] — [ч], [г'] — [к], [з] — [ж], [с] — [ш], [в] — [ф], [м] — [н], [ц] — [дз].

95 Вимовте всі приголосні звуки в сполученні з голосним *і*. Стежте за артикуляцією середньої спинки язика. Чому губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий перед *і* вимовляються напівпом'якшено?

СПІЛКУВАННЯ

96 Прочитайте. Висловте міркування, чим загрожує описана ситуація розвитку мовлення, дотриманню орфоепічних норм.

Науковці зазначають, що вже виросло покоління, яке народилося в цифрову епоху. Воно так і називається — «покоління Гугл». Приходиш в кафе, а там підлітки за круглим столом. Вони один з одним розмовляють? Ні, кожен у своєму телефоні. До речі, може, вони в цей час якраз і спілкуються, надсилаючи повідомлення одне одному. У результаті в них немає досвіду комунікації, соціального спілкування.

Домашнє завдання

97 Складіть текст-опис «Барви бабиного літа». За QR-кодом ознайомтесь із художніми текстами. Розподіліть усі приголосні вірша, прозового уривка і власного тексту на групи. Підрахуйте їх і внесіть результати в таблицю. Яким приголосним за участю голосу й шуму в їх творенні надають перевагу автори? А яким приголосним надаєте перевагу ви? Зробіть висновки.

Групи приголосних	У вірші Н. Лівичкої-Холодної	У тексті Є. Гуцала	У власному тексті
Сонорні			
Дзвінки			
Глухі			

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Яке значення має правильна вимова приголосних звуків для розрізнення слів?
— За якими ознаками класифікують приголосні звуки?

§ 15 АСИМІЛЯТИВНІ Й ДИСИМІЛЯТИВНІ ПРОЦЕСИ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Звуки зреалізують себе, сполучаючись з іншими звуками, у результаті чого виникає уподібнення одного звука до іншого, розподібнення, вставляння і випадання, чергування і злиття звуків. Це певною мірою нагадує хвилювання моря, коли одна хвиля, наздогнавши попередню, покриває її...

І. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

Учені-мовознавці, аналізуючи взаємодію звуків у мовному потоці, виявили, що на якість їх постійно впливає артикуляція сусідніх звуків. Унаслідок цього відбуваються **комбінаторні зміни** звуків.

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — це зміни приголосних під впливом попереднього звука на наступний (прогресивна асиміляція) чи наступного на попередній (регресивна асиміляція): *просьба* — [про́з'ба], *нігті* — [ні́хт'і], *післямова* — [піс'л'амова].

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називають **дисиміляцією** (від латин. *dissimilis* — несхожий), коли в разі взаємодії однакових звуків один із них втрачає яку-небудь спільну ознаку: *кращий* → [кра́сший] → [кра́ш:ий] → [кра́шчий].

Практикум

ВИМОВЛЯЙТЕ ТАК!

- Свистячі перед шиплячими:
приніси [при^еніш:и^е],
зжовкнути [ж:о́ўкнути^е]
- Шиплячі перед свистячими:
книжці [кніз'ці]

98 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте асиміляцію за дзвінкістю/глухістю.

Великдень, якби, боротьба, анекдот, екзамен, футбол, кігті, вокзал, зсунути, локдаун, вітаєшся, Вишгород, баскетбол, зжовкнути, із сином.

99 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте асиміляцію за місцем і способом творення.

Миєшся, журишся, змагається, здається, котишся, зжився, безжурний, Вітчизна, піщаний, Хмельниччина, з джемом, ворітця, копитце, намажся, коротший, у книжці, із сумом, з жалем, із шумом, із честю, блюдце, радься.

100 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Назвіть приголосні пом'якшені та напівпом'якшені внаслідок асиміляції.

Порядність, свіжість, сільський, молодість, пісняр, міцні, гінці, спільний, рясніти, посміхнутися, інші, камінці, середній, цвіт, кістці, Галці, гальці, рибалці, український.

101 Прочитайте. Випишіть із речень слова, у яких спостерігається асиміляція за твердістю/м'якістю, за дзвінкістю/глухістю, за місцем і способом творення. Чи позначається це на письмі?

1. Кажуть: *мудрість* приходить з роками, як на скроні впаде *сивина* (В. Назарук). 2. Ми футбол із кумом любимо (П. Глазовий). 3. А *пісня* — це *душа*. З усіх потреб потреба. Лиш *пісня* в серці ширить *межі* неба. (І. Драч). 4. *Цвітіння* дерев *найніжніша* пора — найвище *зусилля* краси і добра... (Ю. Андрухович) 5. Хмари — як чорні віхті, мечуться хвилі горбаті, гострять об палубу кігті (Л. Костенко). 6. Встала в небі зоря вечорова та й за руки веде зорченят... Будь здорова, козацька Покрово! — найдивніше з осінніх свят (В. Коломієць).

- Визначте відміну й групу виділених слів, поставте їх в орудному відмінку, поясніть правопис.

102 Знайдіть у поданих словах явище дисиміляції та поясніть його.

Рушник, *рушниця*, сердешний, мірошник, *соняшник*, *вищий*, срібло, хто.

- Зробіть фонетичний аналіз виділених слів.
- Складіть із кількома словами текст (можна у формі вірша).

СПІЛКУВАННЯ

103 Побудуйте усне міркування «Щастя — це ваш вибір, а не випадковість» (Анна Барнс). Слухаючи міркування однокласників, запишіть слова, у яких спостерігається асиміляція.

Домашнє завдання

104 Заповніть таблицю, проілюструвавши види асиміляції прикладами.

Види асиміляції	Приклади
За напрямком прогресивна регресивна	
За характером за дзвінкістю/глухістю за м'якістю/твердістю за місцем і способом творення	

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що називається асиміляцією?
 - Наведіть приклади всіх видів асиміляції.
- Яке явище називається дисиміляцією?
- Наведіть приклади дисиміляції.

§ 16

ПОДВОЄННЯ БУКВ ЯК НАСЛІДОК ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ, СПРОЩЕННЯ В БУКВОСПОЛУЧЕННЯХ. ПРИСТАВНІ ПРИГОЛОСНІ. МЕТАТЕЗА

Правопис і вимова — це одвічні опоненти, примирення між якими регулюють спеціальні правила.

І. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

В українській мові за певних фонетичних умов подовжуються такі приголосні звуки [н'], [л'], [д'], [дз'], [з'], [т'], [ц'], [с'], [дж], [ж], [ч], [ш]. На письмі їх позначаємо двома літерами.

Умови подовження	Приклади
В іменниках чоловічого і жіночого роду I відміни	<i>лля, суддя, рілля</i>
В іменниках середнього роду II відміни	<i>волосся, колосся, життя</i>
В орудному відмінку однини іменників III відміни	<i>тінню, сіллю, маззю</i>
Перед ю, є у формах теперішнього часу дієслів <i>лити, литися</i> , а також похідних від них	<i>ллю, ллеш, налле</i>

Практикум

105 Розподіліть слова на дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

Бо(в)аніли, дерев'я(н)ий, глиби(н)ий, (в)ечері, поні(с)я, піща(н)ий, відлу(н)я, угі(д)я, Запорі(ж)я, узбі(ч)я, розкі(ш)ю, ві(с)ю, меда(л)ю, чес(т)ю, радіс(т)ю, знаря(д)я, лис(т)я, на(л)ю, відкри(т)я, зра(н)я, навма(н)я, тума(н)ість, бджоли(н)ий, букве(н)ий, здорове(н)ий, росли(н)ицтво, умотивова(н)ість, скаже(н)ий, обмі(н)ий, притама(н)ий, рва(н)ий, віко(н)иця, свяще(н)ий, ознайомле(н)ий, очище(н)я, широче(н)ий, післяреформе(н)ий, орли(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, окая(н)ий, числє(н)ий.

106 Поясніть уживання подвоєних букв у словах. Назвіть слова, у яких подвоєні букви позначають збіг однакових приголосних звуків.

Весілля, оббити, беззубий, ззаду, віддати, кінний, стінний, військкомат, возз'єднання, розрісся, життя, волосся, знання, зілля, обличчя, міццю, маззю, роздоріжжя, знаряддя.

Буду я навчатись мови золотої

У буквосполученнях -ждн-, -здн-, -стн-, -стл- випадають ді т на письмі: *тиждень — тижня — тижнёвий, виїздити — виїзний, проїзд — проїзний, вість — вісник, корість — корисний, перстень — персня, честь — чесний, якість — якісний, лєстощі — улєсливий, стелити — слати, щастя — щасливий*, але букву *т* зберігаємо у словах *дев'яно́стники, зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, шістна́дцять*.

У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження, що закінчуються на -ст, букву *т* зберігаємо в буквосполученні -стн-: *аванпóст — аванпóстний, балáст — балáстний, компóст — компóстний, контрáст — контрáстний, форпóст — форпóстний*.

У буквосполученнях -зкн-, -скн- перед дієслівним суфіксом -ну- випадає *к*: *бризки — бризнути, брязк — брязнути, блиск — блиснути, писк — писнути, плюск — плюснути, тріск — тріснути*, але: *випуск — випускний, виск — вискнути*.

У буквосполученні -слн- випадає *л*: *ма́сло — масний, мисль — умисний, навмисне, ремесло́ — ремісник* (з «Українського правопису»).

Практикум

107 **Працюймо парами.** Випишіть подані слова у дві групи, у яких спрощення в буквосполученнях відбулося 1) у вимові й на письмі, 2) тільки у вимові. Доберіть спільнокореневі слова з відсутніми приголосними і підкресліть групи, у яких відбулося спрощення. Обміняйтеся зошитами для взаємоперевірки.

Міський, улєсливий, ремісник, агентство, проїзний, шелєснути, чесність, звістці, роз'їзний, дилетантський, притиснути, якісний, контрастний, перехресний, серце, пристрасний,

безкорисливий, гуснути, піаністці, налисник, провісник, навмисне, захисник, людство, доблесний, хустці, у відпустці.

108 Прочитайте речення та затранскрибуйте одне з них. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення, і поясніть вимову цих слів.

1. Не нам від сорому горіти: служили чесно ми меті (Олександр Олесь). 2. Вузький, глибокий Прут блиснув врешті з-за прибережних верб... (М. Коцюбинський) 3. Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях... (В. Сосюра) 4. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю своєю блакиттю (Є. Гуцало).

109 Складіть з поданими словами речення з теми «Осінній етюд». Поясніть їх вимову та правопис.

Здоровенний, старанно, невблаганно, несказанно, незрівнянно, шалений.

110 Прочитайте текст. Знайдіть слово, у якому наявний приставний звук. Поясніть значення слова.

За віруванням наших давніх предків, у Всесвіті існує острів — першоземля богів і світу. Там живуть боги, його населяють душі померлих, туди злітаються, тікаючи від холодів, птахи. Назвали цей острів Ирій. Пізніше на початку слова, як і в багатьох інших українських словах, з'явилась приставна /в/. І тепер восени птахи летять у вирій (Г. Передрій, Т. Карпенко).

111 Прочитайте текст. Сформулюйте головну думку його.

Слова, які починалися на голосний *a*, *e*, *y*, ще в давньоукраїнській мові дістали протетичний *й*: *ягня* (пор. старослов'янське *агньць*), *Європа*, *юшка*. Пізніше в українській мові перед голосними з'явилися приставні звуки: *в* перед початковим *y* та *i*, рідше перед *o*: *вулиця* від давнього *улиця*, *око* — *вічі*, *осі* — *вісь*; *г* перед *a* та *o*: *гострий* від давнього *острий*. В окремих говірках уживається протетичний *л* (*локунь*, *лутава*).

Метатеза (від грец. *metathāsis* — переміщення, переставлення) — перестановка звуків у слові, зумовлена намаганням уникнути важковимовних або не властивих цій мові звукосполучень: *бондар* із колишнього *боднар*.

- Наведіть власні приклади описаних фонетичних явищ.

СПІЛКУВАННЯ

112 Побудуйте усне міркування «Друзі — це художники, які малюють посмішку на вашому обличчі» (Рейчел Е. Гудрич). Запишіть тему міркування фонетичною транскрипцією.

Домашнє завдання

113 Прочитайте текст. Продовжте його власними міркуваннями з порушеної проблеми. У створеному вами тексті підкресліть усі слова, у яких наявні фонетичні явища.

Бути вдячним — корисно для здоров'я, адже, за словами Роберта Еммонса, професора психології з Каліфорнійського університету, у таких людей зменшується стрес. Учений доводить, що, уникаючи вдячності, ми відчуваємо невдоволення, робимо себе заздрісними, сердитими, пригніченими (*з інтернетних джерел*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Коли відбувається спрощення в буквосполученнях?
 - Прокоментуйте значення термінів «метатеза», «протеза».
 - Наведіть приклади слів із приставними приголосними.

§ 17 ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ПІД ЧАС СЛОВОЗМІНИ І СЛОВОТВОРЕННЯ

Українська мова — це колективний твір сотень поколінь. Твір цей має свої внутрішні закони, свою характерну тональність, своє неповторне обличчя — усе те, що коротко окреслено словом секреті.

С. Караванський

Буду я навчатись мови золотої

Історичні чергування — звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові.

Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] властиве всім слов'янським мовам. Приголосні [г], [к], [х] колись були твердими, тому могли стояти тільки перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], [ъ] (йор). Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду [е], [и], [і], [ь] (єрь), які вимагали пом'якшення попередніх приголосних, то вони відповідно змінювалися на [ж'], [ч'], [ш'], які на українському ґрунті стверділи і перейшли в [ж], [ч], [ш]: *дорогий — дорожити, вік — вічний, дух — душити*.

Зміни [г], [к], [х] на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду називають **першим перехідним пом'якшенням**.

Зміна [г], [к], [х] на [з'], [ц'], [с'] відбулася пізніше. Це чергування називають **другим перехідним пом'якшенням**, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед [і]: *книга — книзі, свічка — свічці*.

[г] — [з'] — [ж]: нога — на нозі — ніжка

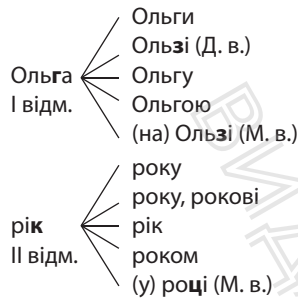
[к] — [ц'] — [ч]: рука — у руці — ручка

[х] — [с'] — [ш]: вухо — у вусі — вушко

Винятки: *рушник, рушниця, дворушник, соняшник, мірошник, торішний, сердешний*, які походять від слів *рука, сонце, мірка, торік, серце*, бо в них відбулася дисиміляція (-чн- змінилося на -шн-: *ручник* → *рушник*).

Практикум

114 Прочитайте. Випишіть парами слова, у яких наявне чергування приголосних. Визначте умови чергування (словозміна чи словотворення).

Зразок: муха — мусі (словозміна), муха — мушка (словотвір).

1. Слухаєш — і тремтливі мурашки по спині бігають (*О. Ковінька*). 2. Кілька голубих ракет похмуро освітили частину гірської дороги, безлюдне узлісся, лісникову хату на курячих ніжках (*Олесь Гончар*). 3. Сльози текли річками з-під її рук (*Іван Нечуй-Левицький*).

● Поясніть уживання розділових знаків у першому реченні.

115 Запишіть слова у формі кличного відмінка. Складіть і запишіть із двома з них речення. Поясніть уживання розділових знаків для виділення звертань. Позначте чергування.

Друг, козак, Олег, чоловік, юнак, Явтух, пастух, вовк, луг.

116 Прочитайте. Випишіть слова, у яких відбулося чергування приголосних, доберіть слово, що підтверджує наявність чергування. Okремо випишіть дієслова, у яких чергування не відбувається.

1. Ой, у полі вітер дише, билину колише; козаченько до милої чотири листи пише (*Нар. творчість*). 2. І знову в поле та в поле... знову торішня робота... (*Панас Мирний*) 3. Тьму світло переможе, щоб не було негод. Лиш той творити може, хто любить свій народ (*В. Сосюра*). 4. Сам він скидався на соняшник — ще не розквітлий, але завтра чи післязавтра, в щедруму світлі, раптово одкриває всі пелюстки... (*І. Цюпа*)

117 Від поданих іменників утворіть форми давального та місцевого відмінків.

Ольга, Марічка, Наталка, ріка, свекруха, вухо, сваха, подруга, рік, Кременчук, Сиваш, вік, Буг, Дрогобич, Прага, Калущ, Рига.

● У чому полягають особливості чергування приголосних при словозміні? Складіть схему-підказку.

Буду я навчатись мови золотої

Закономірними для української мови стали чергування приголосних звуків, що відбулися перед давнім суфіксом *j*:

[д] — [дж], [т] — [ч], [з] — [ж], [с] — [ш], а також [к] — [ч], [х] — [ш], [г] — [ж], [ст] — [шч](щ) в основах дієслів: *радити* — *раджу*, *летіти* — *лечу*, *возити* — *вожу*, *косити* — *кошу*, *плакати* — *плачу*, *рухати* — *рушу*, *могти* — *можу*, *пустити* — *пущу*;

[б] — [бл], [п] — [пл], [в] — [вл], [м] — [мл], [ф] — [фл]: *робити* — *роблю*, *ліпити* — *ліплю*, *ловити* — *ловлю*, *відломити* — *відломлю*, *графити* — *графлю*.

Практикум

118 Від поданих дієслів утворіть форму I особи однини теперішнього часу та форми I, II, III особи множини. Поясніть випадки чергування при дієвідмінюванні.

Берегти, виїздити, возити, голубити, графити, гуркотати, догодити, запросити, колихати, кропити, лагодити, ловити, пекти, простити, стомити.

119 Прочитайте вірш М. Вороного. Визначте його стильову належність. Чому у вірші слово *краса* використано як власну назву?

Мій друже! Я Красу люблю,
І з кожної хвилини
Собі *ілюзію* роблю,
Бо в тій хвилиності ловлю
Я щастя *одробини*.

Що є життя? Коротка мить.
Яке його надбання?
Красою душу напоїть
І, не вагаючись, прожить
Хвилину *раювання*.

Краса! На світі цім Краса —
Натхненна чарівниця,
Що відкриває небеса,
Вершить найбільші чудеса,
Мов казкова цариця.
Її я славлю, і хвалю,
І кожну її хвилину
Готов оддати без жалю.
Мій друже, я Красу люблю...
Як рідну Україну!

- Поясніть значення виділених слів.
- Випишіть із тексту слова, у яких наявні історичні чергування приголосних.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВИЛА ЧЕРГУВАННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Звуки	Поєднуються із суфіксами	Замінюються на	Приклади
[г] → [з] → [ж]	-ськ-, -ств-	-зьк-, -зтв-	убогий — убозтво, Париж — паризький
[к] → [ц] → [ч]	-ськ-, -ств-	-цьк-, -цтв-	козак — козацтво, ткач — ткацький
[х] → [с] → [ш]	-ськ-, -ств-	-ськ-, -ств-	товариш — товариство, чех — чеський
[с]	-ш-	-[шч]- (-щ-)	високий — вищий
[г], [з], [ж]	-ш-	-жч-	низький — нижчий, дорогий — дорожчий
[ц'к]	-ин-	-чч-	німецький — Німеччина, вояцький — вояччина
[с'к], [ск]	-ин-, -ан-	-[шч]- (-щ-)	черкаський — Черкащина, пісок — піщаний
[ск], [ст]	-а-	-[шч]- (-щ-)	вереск — верещати, простити — прощати
[зк]	-а-	-жч-	брязкіт — бряжчати
[с'к], [з'к]	-енк-, -ук-	-[шч]- (-ш-) -жч-	Васько — Ващук, Ващенко, Палазька — Палажченко, Палащук
[к], [ц]	-н-, -ч-	-чн-	рука — ручний, сонце — сонячний

Практикум

120 Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*, поясніть зміни у них. Складіть схему-підказку.

Дрогобич, Рига, Запоріжжя, Волноваха, Кременчук, Кавказ, Сиваш, Гаага, Гадяч, Калущ, Париж, чумак, гігант, Ятрань, парубок, чех, брат, Острог, Лейпциг, Золотоноша, убогий, боягуз, юнак, ткач, пророк, волох, птах, узбек, викладач.

121 Утворіть, де можливо, іменники або прикметники за допомогою суфікса *-ин(а)*. Запишіть їх в алфавітному порядку. Поясніть наявність чергування.

Зразок: Сумська — Сумщина, Ольга — Ольжин.

Київська, Херсонська, Полтавська, Чернігівська, Хмельницька, Одеська, Миколаївська, Івано-Франківська, Львівська, Луганська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька, Донецька, Вінницька, Чіпка, Лука, мачуха, Олег, Наталка.

122 Прочитайте текст. Чи можна за його змістом визначити емоційний стан автора? Якими мовними засобами автор передає свої почуття й емоції? Які художні засоби використано в тексті?

МОЇЙ БАТЬКІВЩИНІ

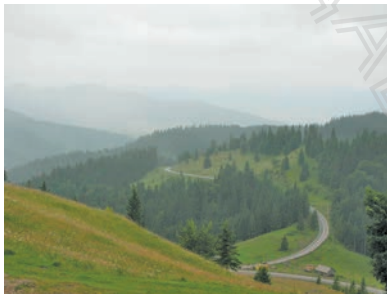
У моїй батьківщині під цю пору колишуться по крутих польових доріжках (чи буду ще колись ними ходити?) навантажені хлібом вози. По досвітках скриплять колодязі, а вечорами линуть сині димочки до неба, як сама молитва. Але ви цього не знаєте...

У моїй батьківщині осінь ступає в червоних сап'янцях, заквітчана у соняшники й китиці винограду, підхмелена на весіллях, розспівана на толоках. Але ви цього не бачите...

У моїй батьківщині вечірні тумани заступають хороводи русалок, і зорі так близько над землею, що можна говорити до них і чути їх мову. Але ви цього не чуєте...

У моїй батьківщині сонце ходить босоніж, оперезане бабиним літом, з червоною калиною на русявій голівці. У моїй батьківщині... Але по що я буду говорити вам про неї, коли ви не тужите за нею, коли вона для вас така далека й така недійсна?.. (за І. Вільде)

- Випишіть у дві колонки слова, у яких чергування приголосних звуків: 1) відбулися; 2) можливі.

СПІЛКУВАННЯ

123 Для того, щоб краще зрозуміти різницю між мовою і мовленням, видатний швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр наводив аналогію із шахами: шахова дошка, шахові фігури та правила шахової гри — мова; конкретне розігрування шахової партії — мовлення. Поясніть різницю між мовою і мовленням, використовуючи власну аналогію.

Домашнє завдання

124 Напишіть невеликий твір (10–12 речень) про свою батьківщину. Розкрийте виняткові особливості краю, опишіть особливі для вас місця, словесно намалюйте пейзажі так, щоб читачеві захотілося побувати у ваших краях. Уживайте слова, у яких можливі чергування приголосних звуків.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які чергування вважають історичними? Наведіть приклади.
- Назвіть випадки, коли відбуваються зміни приголосних під час словотворення та словозміни.

§ 18 ЧЕРГУВАННЯ [О] ТА [Е] З [І]. ЧЕРГУВАННЯ [О] І [Е] З НУЛЕМ ЗВУКА. ЧЕРГУВАННЯ [О] З [Е] ПІСЛЯ [Ж], [Ч], [Ш], [ДЖ] ТА [Й]

Сучасна українська мова в її літературній формі має чимало фонетичних і морфонологічних рис, що виразно відрізняють її від сусідніх слов'янських мов.

Ю. Шевельов

Буду я навчатись мови золотої

Чергування [о] та [е] з [і] — самобутня фонетична особливість української мови, і відбувається не в кожному закритому складі, а тільки в так званому новозакритому, який утворився після занепаду *ъ* і *ь*: *сто́ль* — *сти́л*, *ко́нь* — *ки́нь*, *во́ль* — *ви́л*.

ЧЕРГУВАННЯ [О], [Е] З [І]

Умови	Приклади
Чергування відбувається	
під час словотворення	во́ля — ві́льний, зі́лля — зе́лений, се́ло — си́льський
у процесі словозміни	води́й — води́ою, ка́мінь — ка́меню, о́сіб — о́со́ба, ба́тьків — ба́тькового, Ка́нів — Ка́нева, Ки́їв — Ки́єва, ове́с — ві́вса, ві́вця — ове́ць, сто́яти — сти́й
О, Е не переходять в І в закритому складі	
коли звуки <i>о</i> , <i>е</i> вставні або випадні	ві́кно — ві́кон, зе́мля — зе́мель, ка́зка — казо́к
у групах <i>-ор-</i> , <i>-ер-</i> , <i>-ов-</i> між приголосними	торг — то́ргу, вовк — во́вка, шовк — шо́вку
у групах із повноголоссям <i>-оро-</i> , <i>-оло-</i> , <i>-ере-</i> , <i>-еле-</i>	горо́д — горо́ду, хо́лод — хо́лоду, оберемо́к — обе́ремка, зе́лень — зе́лені
у родовому відмінку множини іменників середнього роду на <i>-ення</i>	поло́жень — поло́ження, значе́нь — значе́ння
в абрєвіатурах і похідних утвореннях	спе́цвипуск, спе́цодяг
у словах іншомовного походження	агроном, студент

ЧЕРГУВАННЯ [О] ТА [Е] З НУЛЕМ ЗВУКА

Умови	Приклади
у суфіксах <i>-ок</i> , <i>-к</i>	бережок — бережка́, сму́ток — сму́тку
у суфіксі <i>-ець</i>	ви́борець — ви́борця, холоде́ць — холо́дцю
у префіксах	виро́зва — ви́дзива́тися
у коренях	де́нь — дня́, оре́л — орла́
Іноді чергування порушується під впливом аналогії	лоб — ло́ба, мох — мо́ху, рот — ро́та, рів — ро́ву

ЧЕРГУВАННЯ [О] З [Е] ПІСЛЯ [Ж], [Ч], [Ш], [ДЖ] ТА [Й]

Умови	Приклади
Пишемо е	
після ж, ч, ш, щ, дж, й перед м'яким приголосним, а також перед складами з е та и	вечеря, вишень, джерелó, жени́ти, ніженка
Пишемо о	
після ж, ч, ш, щ, дж, й перед твердим приголосним, а також перед складами з а, о, у та и	бджола́, буди́ночок, вечори́, жона́тий
Винятки: чекáти, черво́ний, кочерга́, че́рга, щеза́ти, ще́дрий, шепоті́ти, чепурни́й, черка́ти та ін.	

Практикум

125 Згрупуйте пари слів за особливостями чергування: 1) [о], [е] з [і]; 2) [о], [е] з нулем звука; 3) [е] з [о] після шиплячих та [й].

День — дня, чоло — чільний, гребти — загрибати, сон — сну, молоток — молотка, кінь — коня, чотири — четвертий, знаємо — знайомий, гайок — гаечок, слово — слів, пшоно — пшениця, вогонь — вогню, квітка — квіток, поріг — порога, шість — шести.

126 Спишіть, уставляючи пропущені літери. Знайдіть слова, у яких наявні чергування голосних звуків. Доберіть інші форми цих слів або споріднені з ними слова, що ілюстрували б чергування.

1. А ви, дядьку, бачу із тих, що за словом у к..шеню не лізуть... (*Григір Тютюнник*). 2. Тільки небо і тільки пш..ниця... (*Б.-І. Антонич*) 3. Чекаю дня, коли собі скажу: оця строфа, нарешті, досконала (*Л. Костенко*). 4. Увеч..рі сніги с..нішають і с..нішають (*Є. Гуцало*). 5. Тут і сонце ч..рвоне, розпеч..не пірнає нарешті за пруг, сут..ніє (*В. Дрозд*).

127 Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних звуків. Доберіть до них спільнокореневі слова чи форми слів, які ілюстрували б чергування.

Ось тут вже й підспів час з усією відповідальністю запитати вас: чи знаєте ви, що таке Чорторий і що таке... чорторий?

Колоритним слівцем чорторий (з малої букви) в Україні зветься великий вир, глибока яма, у якій утворюється вир. Також глибокий рів, яр, провалля, де й чортяка ногу зломить. А втім, є ще одне значення: натовп людей, скупчення тварин, що збуджено, неспокійно рухається в різні боки.

А ось Чорторий із заголовної букви — це притока у заплаві Дніпра (колись вона була заболоченою і мала багато озер). Починається він нижче гирла Десни і впадає в Дніпро в межах Києва, перед Дарницьким мостом (*В. Чемерис*).

- Дослідіть походження слів *чорторий, яр, рів*.
- Що означає фразеологізм *чортяка ногу зломить*?
- Поясніть значення слів *скупчення, натовп*. Чи можна назвати їх синонімами?
- Поясніть правопис власних назв, використаних у тексті. З'ясуйте їх функцію.

шко-ла — шкіль-ний
се-ло — сіль-ський
вече-ря — вecho-ра
проже-німо
жо-лудь
ще-міти
чо-боти

СПІЛКУВАННЯ

128 Прочитайте рядки відомого письменника-перекладача Бориса Тена.

Із прізвищами в нас — біда, та й годі!
Тож їх перероблять тепер у моді:
Якщо не Бережний, то Бережной,
То, мабуть, і Товстий, а не Толстой.

- Про яке негативне явище пише автор? Розкажіть, які наслідки може мати неправильний запис імен або прізвищ у документах.

Домашнє завдання

129 Напишіть есе з теми «Що таке довіра». Підкресліть у ньому слова, у яких можливе чергування голосних звуків.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть найдавніші чергування голосних.
 - Чим зумовлено чергування звуків [о] та [е] з [і]?
- Наведіть приклади слів-винятків, у яких не відбувається чергування [о] з [е] після шиплячих та [й].

§ 19 ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ У–В, І–Й, З–ІЗ–ЗІ (ЗО). МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ФОНЕТИКИ. ЗВУКОПИС

Мова — одна з основних ознак нації. Мова — фундамент культури. Рідна мова — найдорожчий скарб народу. Рідна мова — підвалина інтелекту, рідна мова — основа патріотизму. Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина.

Олекса Тихий

Буду я навчатись мови золотої

Для усунення збігів голосних і приголосних наша мова має спеціальні фонетичні засоби. В українській мові **чергуються при- йменники у, в і початкові у-, в-**.

Пишемо у	Пишемо в
1. Між буквами, що позначають приголосні: <i>був у жовтні</i> .	1. Між буквами на позначення голосних: <i>успіхи в економіці</i> .
2. На початку речення перед буквою на позначення приголосного: <i>У Карпатах випало багато снігу</i> .	2. На початку речення перед буквою, що позначає голосний: <i>В Одесі тепло</i> .
3. Незалежно від кінця попереднього слова перед <i>в, ф, льв, св, тв, хв</i> : <i>книга у Федора, жити у Львові</i> .	3. Після голосного перед приголосними, крім <i>в, ф, льв, св, тв, хв</i> і под.: <i>вишні в саду; дорога повилася вгору</i> .
4. Після паузи, що на письмі позначена розділовими знаками, перед буквою, що передає приголосний, зокрема і <i>й</i> : <i>сад, у якому безліч квітів</i> .	4. Перед абрєвіатурою, у назві першої букви якої вимовляють голосний: <i>в МВФ</i> .
5. На початку речення перед буквою, що позначає звуки <i>йа, йе, йу, йш</i> : <i>У Юлії на дні народження зустріла давню подругу</i> .	

У–в не чергуються

Власні назви	<i>Угорщина, Вдовенко</i>
Слова іншомовного походження	<i>увертюра, утопія</i>
Зміна початкового [у] чи [в] веде до зміни значення слова	<i>вправа і управа, вдача і удача</i>

[І] з [й] чергуються у тих самих випадках, що й [у] з [в].

І–й не чергуються

Під час зіставлення понять	<i>минуле і сучасне, чорне і біле</i>
Перед словом, на початку якого стоять букви й, є, ї, ю, я	<i>Ганна і Юлія, Улас і Яків</i>

Після букв й, я, ю, є, ї вживаємо єднальні сполучники і або та: *співає і (та) мріє, співай і (та) мрій.*

Практикум

Він **іде** в Будинок **у**чителя.
Вона **йде** від Будинка **в**чителя.

130 Спишіть, правильно дібравши форму прийменника.

(З,із) року (в,у) рік; (в,у) своєму творі; (в,у)заємна допомога; от тобі (і,й) маєш; (з, зо, зі) Львова; (з, із, зо, зі) два.

- Уведіть три словосполучення в складене речення.

131 **Працюймо парами.** Випишіть слова: 1) [у] з [в] чергуються, 2) чергування немає.

Україна, урок, узбережжя, влада, вправа, вклад, урожай, удача, вчителька, враження, указ, умова, взимку, увечері, вранці, влітку, ударник, ударити, упав, вплив, указка, вступ, уже, все, Улас, учень.

132 Прочитайте. Обґрунтуйте чергування [і] з [й]. Доберіть синоніми до виділених слів.

1. Спів прилине і відлине, дзвін озветься й згине десь (*О. Луній*). 2. Вже травень засвітив свічки каштанів білі, і *йде* в квітках весна у рідному краю (*В. Сосюра*). 3. Сама бджола нам *догуде* в світлицю, світлиння повну квіткового та пахощу — й завіє білолицю, й тебе, й мене, як день живу (*В. Барка*).

133 Спишіть, розкриваючи дужки. Свій вибір обґрунтуйте.

Ступаю (в,у) спогади, як (у,в) глибінь віків...

Обабіч чорною стіною виструнчились сосни (і,й) шепочуться між собою. Холодний вітер знаходить тебе, (у,в) який би бік не повернувся... Відлунюється (у,в) припишклому лісі дзвін колісних шин, чути бадьоре кінське пирхання, ходором ходить з боку на бік віз, (й,і) здається, зорі на небі не стоять на одному місці, а хитаються, так хитаються, що аж (у,в) зуби заходить оскома (*за Ю. Збанацьким*).

- Накресліть схему останнього речення.

Буду я навчатись мови золотої

Милозвучність (або **евфонічність**) — проявляється в мелодійності мовлення, інтонаційній виразності його, у відсутності звукосполучень, які були б неприємні для слуху.

У фонетичному арсеналі кожної мови є свої засоби евфонічності. В українській мові це спрощення в буквосполученнях (*честь — чесний, бризкати — бризнути*), наявність слів із приставним приголосним і без нього, що дає змогу вибору (*вогонь — огонь, уста — уста*), варіанти префіксів *під- — піді-, з- — зі- — із-, від- — віді- — од- — оді (підняти — підіймати, зробити — зіставити, відробити — відібрати)*, варіанти дієслівних суфіксів *-ти і -ть*, постфіксів *-ся і -сь (учитися — учитись)*.

Художня мова використовує фонетичні засоби усного мовлення і прагне видобути додатковий експресивний ефект навіть із тих евфонічних засобів, які надає їй норма:

рівнозначні за змістом варіанти слів	<i>вольний — вільний, одна — єдина</i>
паралельні форми часток	<i>би—б, же—ж</i>
звукопис — передані фонетичними засобами мови звуки природи чи навколишньої дійсності	<i>Золоті вулкани лип (І. Драч). Ш-ш-ш, — зашепотів очерет.</i>
уживання певних звуків із художньою метою (наприклад, <i>л, м, н</i> для створення враження м'якості, ніжності)	<i>Неначе ляля в льолі білій... (Т. Шевченко)</i>
повтор однієї приголосної фонемі — алітерація	<i>Гуртуються вітри в степу... (В. Земляк)</i>
повтор голосних фонем — асонанс	<i>Ідуть із ночі в сяйво дня... (Олександр Олесь)</i>
ритм — рівномірне чергування співмірних елементів; пауза — засіб розкриття психологічного стану мовця	

Практикум

134 Прочитайте. Визначте, які фонетичні засоби та з якою метою використав М. Вінграновський.

<i>У синьому небі я висіяв ліс, У синьому небі, любов моя люба, Я висіяв ліс із дубів та беріз, У синьому небі з берези і дуба.</i>	<i>У синьому морі я висіяв сніг, У синьому морі на синьому глеї Я висіяв сніг із твоєї весни, У синьому морі з весни із твоєї.</i>
---	--

- Яка основна думка вірша?
- Запишіть чотири рядки вірша фонетичною транскрипцією.
- Схарактеризуйте приголосні звуки першого рядка за участю голосу й шуму, за твердістю і м'якістю.

135 Повторення приголосного [р] створює враження твердості, різкості, гуркоту, грому, битви, чіткого ритму. Доведіть це на прикладах із вірша Є. Маланюка.

*Знов Захід буряний. Недобрий.
Знов пророкує кров'ю літер,
Що ми загинем, яко обри,
Що буде степ, руїна й вітер.*

- Спробуйте самостійно дібрати слова, у яких звукове оформлення увиразнює лексичне значення слова.
- Опишіть початок і завершення бурі на морі, використовуючи повторення приголосного [р] або [л].

136 Завдяки великій кількості голосних і сонорних приголосних [л], [н], [м] мовлення стає мелодійним, пісенним. Чим досягається відчуття ніжності, лагідності у вірші М. Сингаївського?

ЕТЮД ЛІТНЬОГО ВЕЧОРА

Літній вечір на Україні лугом-полем туман стеле,
Кладуть хлібороби натомлені руки на косогори.
А з ними відпочиваєш ти, моя матінко-земле,
І селянки — смагляві дівчата ловлять у ріках зорі.
Сизо-синьо-вечірньо в садах дозрівають сливи,
Заснули в колісках діти, мов лебедята малі.
Я на добраніч кажу їм: «Люди, будьте щасливі!»
Часто ми забуваєм, що не вічні на цій землі.

- Уживаючи слова з повторюваними плавними приголосними, опишіть місячну ніч на озері або літній ранок.

137 Прочитайте вірші. Визначте, які звуки повторюються. Якого настрою надають текстові алітерація й асонанс?

Стихли струни, стихли співи,	Цвіте акація, акація —
Срібні співи серенад,	на хмарі біла аплікація —
Срібно стеляться сніжинки —	і просто так — цвіте акація!
Спить самотній сад.	(Л. Костенко)

(В. Кобилянський)

- Складіть власну строфу з алітерацією та асонансом.

СПІЛКУВАННЯ

138 Учені під час анкетування виявили, яке враження справляє на людей кожен звук мови. Наприклад, більшість опитаних визначає, що звук [а] справляє враження чогось приємного, світлого, великого, гладенького. А ось звук [ф] — чогось пасивного, темного, сумного. Зробіть аудіозапис власного мовлення й проаналізуйте його. Які ваші враження від звуків [і], [д], [а], [м], [л], [о], [р], [ф]?

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

139 Спишіть, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки.

Я тільки тепер побачив с...ло. Його обняли (й,і) здушили з...лені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось (у,в) ниві, як (у,в) павутинні мушка. Навіть сліди людини затерті (й,і) закриті: поле сховало стежки (й,і) дороги. Воно лиш котить та (й,і) котить з...лені хвилі (й,і) хлюпає ними аж (у,в) краї неба. Над (у,в)сім панує тільки р...тмічний, стриманий шум, спокійний, певний (у,в) собі, як живчик вічності (за М. Коцюбинським).

- Підкресліть у тексті слова, у яких наявні або можливі чергування голосних і приголосних звуків.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які ви знаєте засоби досягнення милозвучності?
 - Наведіть приклади чергування у-в, і-й, з-зі-зо.
 - Назвіть стилістичні засоби фонетики.

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу укладіть мультимедійний словник наголосів, розробляючи проєкт

«Культура мовлення — культура особистості». Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек.

§ 20 ОСНОВНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ, ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ЇХ СПОЛУЧЕНЬ

Слова повинні бути покірні
Чуттям і помислам твоїм,
І рими мусять бути вірні,
Як друзі в подвигу святім.

М. Рильський

Буду я навчатись мови золотої

Головащук С. І. Словник наголосів : понад 20 000 слів. — К. : Наукова думка, 2003. — (Словники України)

Орфоепічний словник української мови: У 2 т. Уклад.: М. М. Пешак та ін. — К. : Довіра, 2001. — (Словники України).

Орфоепічні норми — система правил, яка регулює правильну, взірцеву вимову. Орфоепічні норми закріплюють наголос у слові, вимову окремих звуків та звукосполучень. Ці норми зібрані в орфоепічних словниках.

Голосні в українській мові **вимовляються чітко й виразно** в наголошених складах. Але ненаголошений [о] перед складом з [у], [і] в основі слова наближається до [у]: [зо^узул'а], [то^уб'і]; звуки [е], [и] у ненаголошеній позиції уподібнюються один одному: [ле^ува́да], [ки^уше́н'а].

Приголосні в українській мові також **вимовляються виразно**, а в окремих випадках уподібнюються: [бород'ба́], [про́з'ба].

Практикум

140 Вимовте слова. Простежте, коли [о] наближається до [у]. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Ходіння, тротуар, троюрідний, союз, рубіж, ростбіф, ропуха, розумний, просунути, лопах, поріг, попутний, мотузка, монумент, копійка, конюшина, конура, зозуля, жолудь, собі.

141 виправте в словах помилки. Передайте правильну вимову слів фонетичною транскрипцією.

Затвержений, дріжжі, відчуження, проціжений, їжжу, підтверження, зеркало, жерело, звонять, віддзьобати, жемпер, жунглі, жентльмен, кукуруза, жміль, звякати, ґринжоли.

- 142** Прочитайте вірш уголос. Поясніть вимову приголосних у позиціях:
1) дзвінкий у кінці слова; 2) глухий у кінці слова; 3) дзвінкий перед глухим;
4) глухий перед дзвінким.

ПОРЯТУЙТЕ КРАСУ

А горам завжди значно важче жить...	Комусь же треба першим бути в ряду,
Рівнині — що?	Приймать на себе грози і лавини
Вона як є — рівнина...	І від рівнин відводити біду
На горах небо зморене лежить,	Собою прикриваючи рівнини.
Ховається в них пташка і звірина,	Вони відкриті — і тому січуть
А гори не ховаються — стоять.	Їх і дощі, і хвищі, палить змора,
Такі, як є, усім вітрам відкриті...	Тумани сліплять і морози б'ють...
Комусь же треба небо підпирать,	Та гори вистоять.
Щоб нам було надійніше у світі.	На те вони і гори...

(О. Матушек)

- 143** Пригадайте слова зі звуком [r] і запишіть їх не менше двадцяти, скориставшись орфоєпічним чи орфографічним словником.

- 144** Прочитайте. Що таке повноголосся?

Під час ознайомлення зі словниками упадає в око одна особливість. Це наявні в українській мові сполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень [or], [ol], [er], [el] між приголосними. Таку появу додаткових голосних звуків називають **повноголоссям**:

українська	польська	болгарська
<i>порох</i>	<i>proch</i>	<i>прах(ѣт)</i>
<i>береза</i>	<i>brzoza</i>	<i>бреза</i>

- Виходячи з того, що повноголосся є результатом закону відкритого складу, спробуйте відтворити колишні відповідники українських слів *середа, долото, дорога*.

- 145** Прочитайте скоромовки кілька разів. На вдосконалення вимови яких звуків вони спрямовані?

1. Годувала гава гавенят на ганку, запікала в горщику гарну запіканку. 2. Чом чорне чорнило чорнить чорний рядок?

- Складіть кілька скоромовок самостійно.

СПІЛКУВАННЯ

- 146** Чи погоджуєтеся ви з автором? Висловіть власні міркування з порушеної проблеми.

Людина повинна мріяти, щоб бачити сенс життя (*Вольтер*).

Домашнє завдання

- 147** Проведіть дослідження. Запишіть мовлення своїх однокласників, батьків, знайомих; виявіть порушення орфоєпічних норм, зумовлене впливом діалектів. Складіть короткий орфоєпічний словник для однокласників.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що таке орфоєпічна норма?
 - Як вимовляються голосні?
 - За якої умови губні та шиплячі приголосні вимовляються напівпом'якшено? Наведіть приклади.

§ 21 ВИМОВА ЗВУКОСПЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ

Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено те, що має бути зроблено.

Конфуцій

Буду я навчатись мови золотої

ВИМОВА СВИСТЯЧИХ ПЕРЕД ШИПЛЯЧИМИ

[з] + [ж] → [ж:]	безжалісний → [бе"ж:а́л'існи"ї], розжарений → [рож:а́ре"ни"ї]
[з] + [ш] → [жш]	безшелесно → [бе"жше"л'єсно], безшумний → [бе"жшум"ні"ї]
[з] + [ш] → [ш:]	зшити → [ш:іти], зшкрябати → [ш:кр'а́бати"є]
[с] + [ш] → [ш:]	відніси → [в'ідн'іш:и"є], зріси → [зр'іш:и"є]
[з] + [ч] → [жч]	безчесний → [бе"жч'єсни"ї], без черги → [бе"жч'єрги"є]
[з] + [ч] → [шч]	зчеп → [жчеп], зчорніти → [жчо"рн'іти"є]

ВИМОВА ШИПЛЯЧИХ ПЕРЕД СВИСТЯЧИМИ

[ж] + [с] → [з'с']	зважа → [зв'а́з'с'а], мажся → [ма́з'с'а]
[ш] + [с] → [с':]	бачишся → [ба́чис':а], мінишся → [м'іні"єс':а]
[ж] + [ц'] → [з'ц']	книжці → [кні́з'ц'і], запоріжці → [запор'і́з'ц'і]
[ш] + [ц'] → [с'ц']	грушці → [гру́с'ц'і], дошці → [до́с'ц'і]
[ч] + [ц'] → [ц':]	водичці → [води́ц':і], качці → [ка́ц':і]

Практикум

148 Прочитайте подані слова. Зверте за орфоепічним словником, чи правильно вимовляєте їх. Запишіть фонетичною транскрипцією.

У книжці, на дошці, на річці, у тумбочці, кришці, переможці, крутишся, не мучся, не поріжся, зшити, зчистити, з жолоба, з шахти, піднісиши, з Чернівців, безшовний, розчин.

149 Прочитайте текст. Назвіть слова, вимова яких потребує особливої уваги, затранскрибуйте їх.

Турбота про інших корисна не лише тому, що дозволяє відволіктися від своїх проблем. Одне з нещодавніх досліджень підтверджує, що ті, хто допомагають іншим добровільно й щиро, живуть довше. До того ж, альтруїзм сприяє тільки тривалим і щасливим стосункам. Зважся й ти на таке. Можна, наприклад, узяти участь у роботі якоїсь благодійної організації, а можна просто відвідати самотню людину, яка була б рада вашому товариству, або запропонувати зробити покупки в супермаркеті літньому сусідові (з книги Анни Барнс «Як бути щасливим»).

Буду я навчатись мови золотої

Помилковим є вживання таких форм імен по батькові: *Ілінішна, Лукінішна, Кузьмінішна* тощо.

Практикум

150 Прочитайте прізвища, імена та по батькові. Запишіть їх у форми давального і кличного відмінків. Що вам відомо про цих людей?

Роговцева Ада Миколаївна, Ступка Богдан Сільвестрович, Костенко Ліна Василівна, Остроградський Михайло Васильович, Грінченко Борис Дмитрович, Грушевський Михайло Сергійович, Леонтович Микола Дмитрович.

СПІЛКУВАННЯ

151 Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних норм.

Волонтерський рух, безперечно, є унікальним явищем і має низку надважливих соціальних функцій як для суспільства, так і для особистості, яка займається волонтерською діяльністю. Власне кажучи, саме волонтерство відображає суть ідеальних взаємовідносин особистості та суспільства: людина одночасно з виконанням суспільно корисної роботи, слугуючи соціуму, відчуває повноту свого існування, надає життю високого сенсу, піднісши його до місії безкорисливого служіння.

- Розкажіть, що вам відомо про волонтерський рух в Україні. Якою діяльністю можете займатися ви?

Домашнє завдання

152 Виконайте одне із завдань.

А Випишіть з «Орфоепічного словника» 10 слів-прикладів вимови звукосполучень свистячих приголосних. Складіть із ними 5 речень.

Б Запишіть 5 чоловічих імен та по батькові й 5 жіночих імен та по батькові ваших родичів і друзів.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— У чому полягають особливості вимови слів, у яких відбувається уподібнення приголосних?

— Розкажіть про особливості вимови імен та імен по батькові. Наведіть приклади.

— Як ви працюєте над удосконаленням вимови?

§ 22 СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИМОВУ ЛЮДИНИ. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА НОРМАТИВНОГО МОВЛЕННЯ. МОВА МАСМЕДІА. СЦЕНІЧНА МОВА

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання.

Б. Антоненко-Давидович

Буду я навчатись мови золотої

На вимову людини часто впливають соціолінгвістичні чинники: діалектне оточення, мовлення соціальних груп, мовлення вчителів, дикторів радіо й телебачення, акторів театрів. Але трапляються мовні неадаптації: із телеекрана чуєш замість *Азербайджан* — *Азейбарджан*, замість *балет* — *балет* та ін.

У діалектному середовищі спостерігається заміна наголошеного [e] голосним [и]: *пішов стижкою понад грччюю і поніс гличик миду* (с. Байбузи на Черкащині), у південно-західних говорах нечітко вимовляється наголошений [и]: [стоі́й^{ei}], [ті^{ei}хо].

Практикум

Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що вміщує в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдобріша, найвиразніша мова (Л. Тичина).

153 Прочитайте текст. Поясніть значення понять «мовні традиції», «мовний смак», «мовна стійкість». Поясніть, які чинники впливають на формування мовного смаку особистості. Продовжте текст відповідями на запитання, сформульовані в останньому абзаці.

Борис Антоненко-Давидович писав: «Боротьба за чистоту й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою — вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови». Отже, на формування усного мовлення особистості впливає багато чинників: засвоєні мовні традиції і сформовані мовні смаки, мовлення майстрів слова — письменників і педагогів, мовлення людей, з якими ми щодня спілкуємося. Не останню роль відіграє і мовлення засобів масової інформації.

Але завжди перед нами постає складне питання: як убезпечити себе від впливу суржикового мовлення, як не напозичитися помилок, як сформулювати мовну стійкість?

154 Проведіть власне дослідження. «Прислухайтесь» до мовлення своїх товаришів і власного впродовж тижня. Які орфоепічні відхилення ви помітили? Із чим вони пов'язані? Сформулюйте поради, як позбутися орфоепічних помилок у мовленні.

155 Прочитайте текст. Як ви думаєте, кого автор вважає елітою, яка виробляє норми? Чому й зараз більшість мовців не сприймає мовлення

Взоровати — осявати життя, мову, культуру; бути величним, осяяним блиском слави; вказувати правильний шлях у житті.

Взороватися — тут: мати за взірцець.

дикторів як зразкове? Мовлення кого з ведучих українського телебачення ви вважаєте взірцевим?

Негативно сприймаючи суржик, ми не завжди усвідомлюємо, що цей ганебний спадок минулого закорінився не лише серед малоосвічених верств населення, але й з-поміж найелітарніших українських мовців.

Аби переконатися, що це так, налаштовую приймач на радіо «Київ» і прислухаюсь до лексики радіомовців. Нехтую мовою дикторів, які не творять мовних стандартів, і прислухаюсь до мови метрів, ерудитів. Взороватися* на еліту буде не одне майбутнє покоління. І це покладає на неї велику відповідальність в усіх сферах, отже, і у сфері мовній (*С. Караванський*).

Буду я навчатись мови золотої

Дослідники називають такі орфоепічні помилки в мовленні теле- і радіоведучих:

- неправильне наголошування: в інфінітивних дієсловах (*піднести, розповісти, довести* замість *піднести, розповісти, довести*); у прикметникових суфіксах (*багаторазовий, податковий* замість *багаторазовий, податковий*); у віддієслівних іменниках (*вигнання, запитання, читання* замість *вигнання, запитання, читання*); у прислівниках (*босоніж, віддалеки* замість *босоніж, віддалеки*); у власних назвах (*Дебрецен, Сумщина* замість *Дебрецен, Сумщина*);
- оглушення дзвінких звуків: *перемі[х], голо[т]*;
- заміна сонорного звука [в] на звук [ф]: *кілометрі[ф], чоловікі[ф], сказа[ф]*;
- пом'якшення твердих шиплячих: *стрі[ч']ка, [шч']ове[ч']ора*.

Практикум

156 Прочитайте текст. Сформулюйте особливості сценічного мовлення.

СЛОВО В ТЕАТРИ

Як же вимовляють, як несуть слово, а значить, і думку наші актори?

Насамперед треба відзначити, що не всі наші театри дотримуються єдиних художньо-мовних принципів, які визначають загальний рівень і критерії високої культури сценічної мови. Часом строкатість, безбарвність, невиразність акторського слова, діалектизми, неправильні наголоси, взагалі порушення вимови звуків справляють враження, так би мовити, мовної еkleктики.

Сценічне мовлення — це не спонтанне, а, навпаки, — підготовлене мовлення. Живим словом актор створює мовну характеристику персонажа, передає його почуття, внутрішній стан. На сцені природно співіснують різні функціональні стилі усної мови — діловий, художній і розмовний.

Природно розвиваючись у загальному руслі тенденцій літературної мови, сценічна мова має свої особливості, що пов'язані з передачею усної традиції, впливом особистості художника в орфоепічній і особливо інтонаційній сфері мови.

Проте усталені орфоепічні норми сучасної української літературної мови мають бути тією основою, без якої актор не може виходити сьогодні на сцену. Вони повинні бути підсвідомими, доведеними до автоматизму, що надасть змогу акторові думати не про вимову, а про донесення авторської думки (за А. Гладишевою).

157 Виправте помилки у вимові окремих носіїв мови (записано в театрі). Поясніть, які це помилки (фонологічні чи фонетичні), з'ясуйте причини їх. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Танцюю», «гець», «таке», «дванадцять», «дзякую», «до-
сиць», «біжиць», «кабінет», «рідна страна», «Бацьківщина»,
«чай», «чяс», «чясто», «виручяю», «цівілізоване суспільство»,
«митрополіт», «афоризм», «кроф», «любоф», «діфка», «Боро-
вік», «він правильно робит», «свато», «треба перевірати»,
«техничні можливості», «пісьня», «смішат», «делегуют»,
«робе», «осьвячений», «базарь», «кобзарь», «роблю», «було»,
«пішу», «буде», «спасіба».

158 Прочитайте уривок із вірша Б.-І. Антонича так, ніби ви — відомий актор або актриса, що бере участь у зустрічі з учнями й учителями школи, у якій колись навчався (навчалася).

Розгорнулася земля, наче книжка
(дороги, дороги, дороги).
Зашуміла трава і принишкла,
простелилася нам юним під ноги.
Заліzysta вода із криниці
(дороги, дороги, дороги).

О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідянорогий!
Бо в дорогах звабливая врода
(о зелень! о юність! о мріє!).
Наша молодість, наче природа,
колосистим ще літом доспіє.

СПІЛКУВАННЯ

159 В. Сухомлинський зазначав: «Уміє пробудити в собі гнів на себе, злість до себе, якщо тобі чогось не хочеться. Не хочеться — це небезпечний ворог. З не хочеться, якщо воно вийшло переможцем над треба, повинен, починаються нікчемність і безвілля. Той, хто не зумів перемогти не хочеться, стає рабом лінощів». Розкажіть, як ви тренуєте силу волі.

Домашнє завдання

160 Які відхилення від орфоепічних норм трапляються в процесі вимови поданих нижче слів? Запишіть їх фонетичною транскрипцією відповідно до норм літературної мови.

Порядок, узгір'я, звирячий, чоґо, щирий, чудо, відщипнути, дощ, лікар, Харків, з жалем, на дощці, стараєшся, двадцять, на сорокці, шістсот, отже, радсья, безжурний.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які соціолінгвістичні чинники впливають на вимову людини?
 - Назвіть основні джерела нормативного мовлення.
 - Яких помилок у вимові найчастіше припускаються телеведучі?
 - Назвіть особливості сценічної мови.

§ 23 ІНТОНАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ. НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Правильність наголошування є однією з ознак культури мовлення.

О. Пономарів

Буду я навчатись мови золотої

Інтонація — специфічна категорія в системі мовлення, яка надбудовується над лексичними та граматичними засобами і не дорівнює їм. Основне її завдання — підсилити й зміцнити стилістичні якості мовлення.

Логічна інтонація передає особливості оформлення типу речення — розповідного, питального, спонукального, окличного.

Граматична інтонація — це передача інтонації на письмі графічними засобами: курсив, напівжирний шрифт, розділові знаки.

Емоційно-експресивна інтонація передає додатковий ефект евфонічних засобів, які надає їй норма: це фонетичні варіанти слів (*втікач* — *утікач*), паралельні форми часток (*би* — *б*, *же* — *ж*), дієслівні суфікси (*-ти*, *-ть*), звукопис.

Ритм забезпечується повторами, паралелізмом конструкцій (речень), виголошенням речень з однаковими однорідними рядами: *Я — сонцепоклонник. Я — словопоклонник* (М. Руденко).

Практикум

161 Прочитайте тексти, застосовуючи по черзі різні види інтонації. Якому тексту який вид інтонації більше підходить? Визначте його стиль.

1. Художник Віктор Ковтун — один із кращих майстрів сучасного неореалізму. Численні виставки його робіт у Харкові, Києві, Львові свідчать про постійний інтерес до його творчості.

Примітною ознакою його стилю є синтез реалістичних рис і декоративності народного мистецтва. Його картини «В батьківській хаті», «Полудень», «Земля мезинська», «Мамина світлиця», «Самотність» говорять про велику любов до тих, «на кому земля тримається», сільських трударів, рідних і близьких йому людей (*В. Немцова*).

2. Поле честі — то поле роботи,
І тому добротворне воно.
Там виходиш ти грозам супроти —
І плекаєш, мов душу, зерно.
Поле честі — то поле врожаю,
Що посіяно — все для життя,
Щоб у наспівах рідного краю
Усміхнулись і мати, й дитя.

(*М. Сингаївський*)

3. Палаталізація — додаткове підняття передньої й середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок чого приголосний звук пом'якшується («Словник лінгвістичних термінів»).

Буду я навчатись мови золотої

Іноді про наголос говорять, що це паспорт слова. Справді. За допомогою наголосу можна розрізнати слова, що складаються з однакових звуків (*за́мок* і *замо́к*). Словесний наголос називають «биттям серця» в слові. Погодимось із таким порівнянням: наголос зумовлює звукове обличчя слова (*В. Русанівський*).

В українській мові **наголос вільний** (різномісний), бо він позиційно не закріплюється за певним складом: *до́бре, оди́н, боро́тьба*. **Динамічним** (силовим) наголос є тому, що наголошений звук вимовляється з більшою напруженістю артикуляції та більшим напором видихуваного повітря. **Рухливим** наголос називається тому, що в різних формах одного слова він може змінювати своє місце: *гу́ба — губи, школя́р — школяра́*.

Деякі слова мають два наголоси: *по́милка — помі́лка, усмі́шка — усмішка́*. А окремі, крім **головного**, мають ще **побічний** наголос: *сі́льськогоспода́рський*.

Слова, у яких зміна форми не веде до зміни наголосу, називаються словами з **постійним наголосом**: *ві́дмова, відмо́ви, відмо́в*.

Зміна місця наголосу може спричинити зміни лексичного: *ко́са* (ім., знаряддя) — *ко́са* (яка? прикм.), *го́ри* (ім.) — *гору́* (дієсл. наказ. сп.), *пла́кати* (дієсл.) — *плака́ти* (ім.) чи граматичного значення: *забіга́ти* (що робити? — недок. вид) — *забігати́* (що зробити? док. вид), *га́ряче* (як? присл.) — *гаря́че* (яке? прикм.).

Логічний наголос — це виділення за смисловим значенням якогось слова або словосполучення в реченні. Логічно наголосувати слово можна високим або низьким тоном, повільним або пришвидшеним темпом, більшою силою голосу, тривалішою паузою перед важливим словом.

Практикум

НАГОЛОШУЙТЕ ТАК!

ідемо́, беремо́, біжимо́, чорно́зем, чорно́слив, глино́зем, йогу́рт, кажу́ — ка́же, ношу́, ши́ли, пи́ли, вимо́ва, принесемо́, ви́года — виго́ди, печемо́, розпові́сті, дрóва, ви́пиши, реветé, ви́летімо, ве́сти, пекти́, прине́сти, бі́гти, пи́ти, дру́жимо

162 Прочитайте слова вголос. З'ясуйте їх значення. Яку функцію виконує наголос? Складіть словосполучення із цими словами.

Хара́ктерний — хара́ктерний, дере́вина — дере́вина, білі́зна — білі́зна, на́званий — на́званий, відо́мість — відо́мість, за́пал — за́пал, ні́звідки — ні́звідки, шко́да — шко́да, ви́года — ви́года, консерва́торський — консерва́торський, о́рган — о́рган, те́рен — те́рен.

163 Прочитайте дієслова з наголосом на різних складах. Яка роль наголосу? Складіть із ними речення за темою «Народні прикмети».

Розсі́пати — розсіпа́ти; насі́пати — насіпа́ти; відріза́ти — відріза́ти; розкида́ти — розкида́ти.

164 Виправте помилки в наголошуванні слів.

Сла́бий, ста́рий, че́ркати, че́рствий, сі́мдесят, пурха́ти, серди́ти, кро́півка, ко́трий, ку́р'ятина, ку́хонний, товпі́тися, ко́лесо, ко́валь, кида́ти, обруч, пара́ліч, щипці́.

165 Спишіть слова, згрупувавши їх за правилами наголошування.

Алфаві́т, догові́р, зокре́ма, мабу́ть, тако́ж, ясний, весня́ний, байду́же, перві́сний, догма́т, кида́ти, ви́падок, разо́м, розві́дка, вірші́, вірші́в, олень, ца́рина, везла, гене́зис, завдан́ня, аби́де, адже, абико́ли, ані́ж, рондо́ (шриф́т), рукопи́с, право́пис, перебі́г (поді́й), нови́й, щавель, борода́вка, вимо́га, ві́тчим, граблі́, розв'язан́ня, господа́рський, сто́рінки, одина́дцять, кіломе́тр, іде́мо, бере́мо, іде́те, асиме́трія, псевдо́нім.

НАГОЛОШУЙТЕ ТАК!

тайго́вий
товсти́й
то́новий
фахови́й
фе́номен
фо́рзац
автори́
збірни́ки
про́стий
до́говір
за́вжди
зокре́ма

166 Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації. Поставте логічний наголос.

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика, і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і все-розквітаючу радість, яку в мільйоні людських сердець все ново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко (І. Франко).

СПІЛКУВАННЯ

167 Більшість із нас користується електронною поштою. І зазвичай надіслані листи завершуються так: *З повагою Андрій. Чекаю відповіді Лариса. Бувай! Спишемося!*

А чи знаєте ви, як завершували свої листи українські письменники? Наприклад, Леся Українка писала: «Я дуже рада нагоді виразити свою симпатію до Вас, дорога пані, і прошу й надалі не забувати мене. З правдивою пошаною і симпатією. Л. Українка»; «Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжди. Цілую міцно твою білу голову, а ти всіх поцілуй. Твоя Леся».

- Запишіть 5–6 речень, якими ви завершили б власні листи.

Буду я навчатись мови золотої

Орфоепічний словник є довідником правильної нормативної вимови й нормативного наголосу. У цьому словнику слова або їх частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції: *граєшся* [гра́йе'с'а].

Однією з умов створення милозвучності української мови є усунення орфоепічних (фонетичних та фонологічних) помилок.

ОРФОЕПІЧНІ ПОМИЛКИ

Види помилок	Чим зумовлені	Як виявляються	Приклади
Фонологічні	незнання фонемного складу сучасної української літературної мови	заміна однієї фонемі іншою	[з] на [с]: <i>казка</i> — <i>каска</i> , <i>газ</i> — <i>гас</i> ; [д] на [т]: <i>гадка</i> — <i>гатка</i> , <i>привід</i> — <i>привіт</i> [о] на [а]: <i>полити</i> — <i>палити</i> , <i>мостити</i> — <i>мастити</i>
Фонетичні	вимовні недоліки	вимова різних варіантів фонем (діалектний вплив; вплив інших мов)	[гру́ш'а], [ме"ж'а́]; тіло [т'ц'іло], тікати [т'ц'іка́ти ^є]

Практикум

НАГОЛОШУЙТЕ ТАК!

одинáдцять
чотирна́дцять
сімсóт
вісімдеся́т
сімдеся́т

168 Прочитайте вголос слова, правильно їх наголошуючи. Поясніть значення виділених слів.

Абихто, абичий, абияк, *атлас*, акомпанемент, агрус, агукати, атракціон, *аутсайдер*, афіксальний, афористичний, *очей*, аякже, завдання, прохання, читання, чотирнадцятий, рукопис, фольга, фартух, болотистий.

169 Прочитайте. Зверніть увагу на вимову [й], [р] та шиплячих.

...Плекаймо в серці ватру мрій!
Нехай вона горить, не гасне.
Є у житті велике щастя —
Згоряти в полум'ї надій,
Надій і віри у прекрасне...

(Г. Коваль)

- Випишіть з улюблених поезій приклади вживання слів із шиплячими й свистячими приголосними, зробіть висновки.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

170 Спишіть. Поставте в поданих словах наголос. З виділеними словами складіть речення.

Визначення, діалог, квартал, загадка, спина, *джерело*, український, документ, експерт, запитання, *пізнання*, каталог, жалюзі, *позика*, приятель, простий, *водночас*, дрова, мережа.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка роль наголосу в розрізненні слів та їх форм?
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «логічний наголос»? Наведіть приклад.
 - Які є види орфоепічних помилок? Наведіть приклади.

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проєкт «Орфографія в таблицях, схемах, малюнках». Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек.

§ 24 УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА

Досконалість графічної системи визначається тим, наскільки точно літери письма відповідають звукам (фонемам) мови.

Г. Півторак

171 Розгляньте малюнки. Що означають зображені символи?

- Які ще графічні способи передачі інформації ви знаєте?

Буду я навчатись мови золоті

Українська **графіка** (грец. *graphike*, від *graphō* — пишу, креслю, малюю): 1) сукупність знаків, уживаних для писемного відтворення мовлення; 2) система співвідношень і зв'язків між одиницями звукової будови української мови і знаками їх писемної передачі.

Основа графіки української мови — літери, або букви.

Сукупність літер — **алфавіт** (грец. *alphabetos*, від назв двох перших літер алфавіту — альфа, бета); **азбука** (старосл. азъбуоуки, від назв двох перших літер — азъ, буки); **абетка** (укр. слово, утворене за назвою двох перших літер алфавіту [а], [бе]).

друковані й рукописні літери

великі та малі літери

У сучасному українському алфавіті 33 літери

10 літер — на позначення голосних

22 літери — на позначення приголосних

літера ь (м'який знак) не позначає звука

Практикум

172 Прочитайте. Чому автор вважає літеру *ї* ключем для пояснення терміна «Україна»? Поясніть значення вислову «йотована природа літер».

З усіх літер української абетки найдивовижніша історія випала на долю «ї».

Унаслідок пильного палеографічно-філологічного аналізу цього дивовижного знака в різних давніх джерелах виявилось, що йотоване «ї» завжди існувало в українській мові на тих же місцях, де й сьогодні. Ось часто вживані приклади з літопису Самовидця: *їх, которії, канцелярії, компанії, Стації, всякої, своїми, краї, вспокоїли, Україна, український* та багато інших. Водночас уживали таку ж літеру на означення «ї» і в інших літописних працях, документах архівного фонду Генеральної військової канцелярії, ділових документах Лівобережної та Правобережної України. До речі, вживав «ї» і Григорій Сковорода.

Загалом літеру «ї» в давнину використовували частіше, ніж сьогодні, бо в тодішній літературній мові існували нестягнені форми прикметників, займенників, числівників, дієприкметників (*карїї, синїї, благословеннїї, українськїї, всякїї*).

Літера «ї» є ключем для пояснення терміна «Україна» (також «український»), що походить від «країна», «земля», а не «окраїна» (за Я. Дзирою).

173 Прочитайте вірш Л. Костенко мовчки. Як треба читати «П», «Р», «С» та ін.: як звуки чи як букви? Чому? Удруге прочитайте вірш уголос.

Приміром, так. Беру я те перо.

І той папір. Писати хочу слово.

А буква «П», печальна, як П'єро,
— Пробачте,— каже,— я тут випадково.

Примхливе «Р», перлина парижан,
зробило враз акробатичний номер.

Кружляло «Ж», жахливе, мов кажан,

а «Ц» і «Ч» присіли, наче гноми.

Сичало «С», мов кобра на хвості.

Шкварчало «Ш», і «Ф» взялося в боки.

І вірне «К» уперше у житті

Зробило вбік категоричні кроки...

- Який прийом використала поетеса, щоб наповнити літери змістом? Спробуйте написати свій вірш, обравши інші букви.

174 Запишіть подані слова в алфавітному порядку. Запишіть фонетичною транскрипцією слова з апострофом. Поясніть мету його використання..

Джерело, гуцул, м'яч, антропология, березиль, саджанець, надвечір'я, бузок, водойма, жовтожар, Вінниччина, годжі, джинси, призьба, дозвілля, есе, добродій, Європа, живиця, небосхил, краков'як, гостинець, ожеледь, паморозь, солодощі, таїнство, бурштин, Черкащина, під'їзд.

СПІЛКУВАННЯ

175 Висловіть власні міркування з порушеної проблеми.

Радість з кимось — подвоєна, а горе з кимось — поділене (Нар. творчість).

Домашнє завдання

176 Прочитайте текст.

Натхнення живе поза часом. Воно просто існує. Завжди. Лише ми іноді надто глухі, щоби почути його. Улітку воно

пурхає веселковими метеликами, жменькою сонячних веснянок усміхається. Чи бачимо? Восени стукає краплями дощу у вікно, важким вогким туманом ранковим огортає, свіжою прохолодою дихає, теплі історії нам на вухо нашіптує. Чи дослухаємося?.. Шум великого міста часто стирає зайві звуки.

Натхнення. Воно — усередині нас. Завжди так було.

(Слава Світова)

- Доберіть із тексту слова, що ілюструють такі приклади: 1) одна й та сама літера позначає різні звуки; 2) одна літера передає поєднання звуків; 3) один звук передається поєднанням літер; 4) буква не позначає звука.
- Продовжте текст власними міркуваннями з порушеної проблеми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як у лінгвістиці тлумачать поняття «графіка»?
 - Скільки літер в українському алфавіті?
- Чому не можна говорити «голосна, приголосна буква»?
- Який графічний знак, що служить для роздільної вимови звуків, не є буквою?

§ 25 З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ Й ОРФОГРАФІЇ. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Правопис — це одяг писемної форми. В усі часи він має бути зручним і ошатним.

М. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Орфографія — система правил про способи передачі на письмі звукового складу слів, написання їх разом, окремо і з дефісом, уживання великої літери, орфографічні правила переносу.

Орфографія (грец. *orthographio* — *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів згідно з ustalеними нормами. Основним поняттям правопису є **орфограма** — це правильне написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих (за Н. Тоцькою).

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи тієї орфограми на основі її відмінних ознак. (Н. Грунас)

ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Назва принципу		Суть принципу	Приклади
Основні	Фонологічний	Максимально повна відповідність між звуками та їх позначенням — літерами: 1) пишемо, як чуємо; 2) історичні чергування; 3) спрощення в буквospолученнях; 4) сполуки <i>нк/ньк, лк/льк, ск/ськ, зк/зьк</i> і под.	1) <i>лицей, канікули, урок, друг, мати</i> ; 2) <i>гора — гір, села — сіл, спека — спечений, горох — горошок, — (у) горосі</i> ; 3) <i>пізно, чесний</i> ; 4) <i>материнка — яблунька, галка — Галька, ряска — моська, казка — кузька</i>

Назва принципу		Суть принципу	Приклади
Основні	Фонетичний	Слова і частини слів пишуть так, як вони звучать: 1) зі спрощенням, подовженням, асиміляцією звуків тощо; 2) префікс <i>с-</i> перед <i>к, н, т, ф, х</i> ; 3) слова іншомовного походження	1) <i>капусняк, рілля, навмання</i> ; 2) <i>сказати, спитати, стерти, сфотографувати, схилити</i> ; 3) <i>Арістотель, авіатор</i>
	Морфологічний	Значущі частини споріднених слів (морфем) пишуться однаково: 1) <i>е</i> та <i>и</i> на позначення ненаголошених [e], [и]; 2) літери, що позначають глухі перед дзвінками та [г] перед глухими; 3) префікс <i>з-</i> перед глухими (крім <i>к, н, т, ф, х</i>); 4) префікси <i>роз-, без-</i> перед будь-яким приголосним; 5) дієслівні форми на <i>-ться, -шся</i>	1) <i>весна, степи</i> ; 2) <i>просьба, молотьба, нігті</i> ; 3) <i>зсадити, зцілити, зшити</i> ; 4) <i>розжувати, безчестя, безшовний</i> ; 5) <i>намагаються, вагаєшся</i>
Історичний (або традиційний)	Написання за традицією: 1) літери <i>я, ю, є, ї</i> , що позначають дві фонemi; 2) [дж], [дз] на позначення однієї фонemi; 3) слова з ненаголошеними <i>е, и</i> , що не перевіряються наголосом	1) <i>ягода, в'юнок, єдиний, солов'ї</i> ; 2) <i>бджола, дзвоник</i> ; 3) <i>леміш, левада, келих, лиман</i>	
Смисловий	Написання слова залежить від його лексичного значення: 1) професія — прізвище; 2) предмет — власна назва; 3) прислівник — іменник з прийменником; 4) сполучник — займенник з прийменником	1) <i>швець — Швець</i> ; 2) <i>апельсин — «Апельсин»</i> (назва магазину); 3) <i>напам'ять — на пам'ять</i> ; 4) <i>проте — про те</i>	

Буквені орфограми:

- вибір потрібної літери: *ряска — разка* (намиста);
- наявність/відсутність літери: *облич — обличчя*.

Небуквені орфограми:

- написання разом, окремо, з дефісом: *вгору, мовби; за те, знав би; будь-що, віч-на-віч, із-за*;
- перенос слів: *хо-джу, од-но-скла-до-ве*;
- уживання апострофа: *В'ячеслав, миш'як, дит'ясла*.

Практикум

Майоліка — різновид кераміки, що виготовляється з випаленої глини з використанням розписної глазури.

Обротька — вуздечка без вудил для прив'язування коня.

177 Знайдіть у словах орфограми. Визначте, за яким орфографічним принципом написані слова.

Пан'європейський, *майоліка**, червоний, ясність, загадка, сміються, усміхаєшся, шістнадцять, студентський, яблуня, гриб, виноград, мрії, життєдайний, з жартами, безчестя, безжурно, приніспи, живеться, книжці, завітчаний, уславлений, із шостої, ганьба, квітка, *обротька**, товариський, березень, березове, Березове.

- З'ясуйте значення виділених слів.

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО!

у Голосієві
У Києві

178 Прочитайте текст. Визначте, чи всі слова потребують правил для того, щоб їх правильно написати. У яких словах є розбіжності між вимовою й написанням?

Важливо підтримувати порядок на робочому столі, аби ви могли працювати, не шукаючи постійно покладені куди трапиться книжки або зошити. Це так само стосується і комп'ютера — своєчасно звільняйте робочий стіл від непотрібних файлів і ярликів! (За А. Барнс)

179 Продовжте класифікаційну таблицю основних (буквених і небуквених) орфограм української мови. Зверніться до «Українського правопису».

Орфограма	Приклади
Велика літера у власних назвах	Різдво, Кобзар, Львів, Президент України
Написання слів разом, окремо та з дефісом	східнослов'янський, українсько-англійський, темно-синій, особистісно орієнтований

180 Спишіть. Підкресліть слова, які відповідно до смислового принципу можна написати інакше. Складіть речення, щоб ці слова вживалися в іншому значенні.

1. Люблять Батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що своя (*Сенека*). 2. Михайло Стельмах — один із найяскравіших знавців багатств української мови. 3. Стояла непорушна тиша, а згори валило й валило; інколи здавалося, що сніг летить не згори на землю, а навпаки (*В. Шевчук*).

СПІЛКУВАННЯ

181 Чи погоджуєтеся ви з автором? Висловіть власні міркування з порушеної проблеми.

Освіта — це вид гігієни. Писати з помилками — то як невимиті руки чи зуби (*В. Стус*).

Домашнє завдання

182 Спишіть, орфографічно й пунктуаційно оформивши текст, урахувавши чергування у-в, і-й.

Ми люди звикли думати що (у,в)се (у,в) природі відбувається само по собі під дією отої п..р..можної потреби жити рухатись цвісти співати залишати нащадків... Але чи зам..слюється кожний із нас над тим що природа незалежна торжествуюча (і,й) (у,в)семогутня також потр..бує нашої доброти? Чи розуміємо що б..ручи ми люди мус..мо (і,й) віддавати коли не хоч..мо жити в убогому світі позбавленому звуків (і,й) барв? (*В. Маняк*)

- Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - У чому полягає значення орфографії?
 - Назвіть принципи української орфографії.
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «орфограма»?
 - Назвіть типи орфограм в українській мові. Наведіть приклади.

§ 26 УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА ТА АПОСТРОФА

Єдність і обов'язковість орфографії для всіх полегшує спілкування людей за допомогою літературної мови.

З *Енциклопедії «Українська мова»*

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО!

між'яр'я
підносься
піднісься
цькований
зйомка
серйозний
різьбяр
тьмяний
напів'ява
верб'я

183 Запишіть слова, уставляючи пропущені м'який знак, апостроф.

Шкіл..на ідал..ня, грати на сопіл..ці, Натал..чина нен..ка, салат по-грец..ки, син..оокий л..он, гілка на яблун..ці, пере-лаз..мо швиден..ко, святковий Хар..ків, волинс..кі ліси.

Цікава п..еса, Лук..яненко В..ячеслав, кур..йозний ви-падок, духм..яне різнотрав..я, п..ятеро друзів, велика сім..я, зів..яле листя, нові дит..ясла, комп..ютерна програма, велике подвір..я, моркв..яний сік, п..янки пахощі, роз..ятрити душу.

● Доберіть 10–12 слів для словникового диктанту на одну з орфограм (за власним вибором).

184 Поясніть, чому після виділених букв не пишеться м'який знак.

Вісімнадцять, воротар, гіркий, гребінчик, галуззя, ковз-кий, Лиманчук, досвітній, Наталці, набавте, пишеш, різкий, рибалчин, Суец, спілчанський, степ, свіжість, свято, тонший, тюрма, Уманщина, шприц, український.

185 Від поданих іменників утворіть прикметники й запишіть їх.

Горинь, колодязь, рибалка, галька, Оболонь, Прип'ять, Ірпінь, Гостомель, Умань, Волинь, Інгул, Бориспіль, Прага, Париж, Запоріжжя, Дрогобич, Кременчук, Псьол.

СПІЛКУВАННЯ

186 Чи погоджуєтесь ви з авторкою? Висловіть власні міркування з порушеної проблеми.

Тільки від нас залежить — іти чи стояти. Але тільки руха-ючись уперед, можна дійти до зірок (*Ірина Мацко*).

Домашнє завдання

187 Спишіть речення. Знайдіть запозичені слова та поясніть уживання м'якого знака в них.

1. Рантьє — це особа, яка не бере участі у виробництві, а живе за рахунок доходів від цінних паперів, на відсотки від капіталів. 2. Одним із найпоширеніших у США, Канаді, Великій Британії та інших країнах є законопроект, що має назву «білль». 3. У європейських країнах маклера, агента іменують куртьє. 4. Альянс — союз, спілка, об'єднання на основі договірних зобов'язань (за «Словником іншомовних слів»).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Після яких префіксів перед *я, ю, є, ї* апостроф ставимо завжди?
 - У яких випадках апостроф перед *я, ю, є, ї* не ставимо?
 - Наведіть приклади вживання м'якого знака, поясніть їх за допомогою правила.

§ 27 УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ. ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Правопис — то необхідне важливе зовнішнє вбрання кожної літературної мови.

І. Огієнко

188 Прочитайте. Поясніть уживання великої літери.

Зйомки фільму «Кіборги» відбувалися на знімальному майданчику в селі Крюківщина Київської області. Частина матеріалу була відзнята в Чернігівській області, зокрема, на Гончарівському полігоні відтворили сцени танкових боїв, а на злітно-посадковій смугі запасного Чернігівського аеродрому — екстер'єр аеродрому.

Виконавець ролі Серпня В'ячеслав Довженко і один із прототипів цього персонажа Андрій «Богема» Шараскін — близькі друзі.

Використати у фільмі пісню «Гуцулка Ксеня» запропонував Довженко, бо знав, що прототип його героя саме її вважає «стильовою українською, не схожою ні на що». Режисер Ахтем Сеітаблаєв ідею підтримав, назвав пісню «стильним закарпатським танго». У фільмі «Гуцулку Ксеню» виконав сам В'ячеслав. Гурт «Океан Ельзи» подарував «Кіборгам» саундтрек «Мить» (*з інтернетних джерел*).

189 Запишіть слова і словосполучення з великої або малої літери. Поясніть правила їх написання.

(р)обінзон, (п)лутоній, (а)хіллес, (к)вітка-(о)снов'яненко, (л)ісовик, (п)інчер, (в)асиль (с)имоненко, (о)м, (к)юрі, (г)нідко, (р)усалка, (і)васик-(т)елесик, (г)рінченків словник, (ш)евченкові поезії, (ш)евченківські читання, (а)ндрієві книжки, (б)ертолетова сіль, (п)етрів батіг, (р)ентгенівські промені, (ф)ранківські сонети, (н)обелівська премія, (с)ізіфова праця, (г)айморова порожнина, (ч)ернігівські дівчата, (ф)ільчина грамота, (к)ієво-(м)огилянська (а)кадемія, (д)ень (н)езалежності (у)країни, (м)аріїнський (п)алац, (у)країнська (е)кологічна (а)соціація «(з)елений (с)віт», (н)аціональний (б)анк (у)країни, (у)країнсько-(к)анадське спільне (п)ідприємство «(к)обза».

190 Сформулюйте за поданими нижче прикладами правила «з малої літери пишуть...»

- 1) білоцерківський, великолуцький, кам'янець-подільський;
- 2) меценат, рентген, дизель, макінтош, галіфе;
- 3) ариаднина нитка, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, прокрустове ложе;
- 4) шевченківські традиції (але: Шевченківська премія), шекспірівський стиль, київські вулиці (але: Київська область), петриківський розпис.

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО!

Нью́тон — прізвище, нью́тон — одиниця вимірювання сили; на станції «Майдан Незалежності», на майдані Незалежності; до Різдва Христового, від Різдва Христового; на вулиці Ярославів Вал

СПІЛКУВАННЯ

191 Підготуйтеся до диспуту «Для чого потрібен правопис?». Знайдіть аргументи на захист своєї думки. Відшукуйте докази, які захищають протилежну думку, спростуйте їх, показуючи уявному співрозмовникові помилковість його поглядів.

Домашнє завдання

192 Запишіть приклади назв відомих в Україні: 1) закладів вищої освіти, бібліотек, архівів, спортивних споруд; 2) церков, пам'яток історії й архітектури, пам'ятників; 3) музеїв, театрів, філармоній, видавництв; 4) готелів, ресторанів, кафе, магазинів, туристичних агентств, бюро, курортів; 5) державних установ, іноземних представництв. Поясніть уживання великої та малої літер, лапок.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — У яких випадках власні назви пишемо в лапках? Наведіть приклади.
- Які є особливості вживання великої літери у власних назвах?

§ 28 НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ РАЗОМ, ОКРЕМО, З ДЕФІСОМ

Ми з дитинства навчаємося мови.
Не залишайте цього потрібного
для думки заняття й далі.

І. Вихованець

193 Запишіть разом, окремо або з дефісом. Свій вибір обґрунтуйте.

(Нац)банк, (писав)писав, (тишком)нишком, (хліб)сіль, (з)(роду)віку, (міськ)рада, (лікар)окуліст, (прем'ер)міністр, (лісо)степ, (двадцяти)тонка, (глухо)німий, (вище)згаданий, (історико)культурний, (член)кореспондент, (будь)хто, (всього) (на)всього, (по)українськи, (на)(в)шпиньки, (горі)лиць, (на) (в)перейми, (оба)біч, (перекоти)поле, (атомно)молекулярний, (тьмяно)сірий, (звуко)непроникний, (м'ясо)молочний, (темно) червоний, (одно)особовий, (кисло)солодкий, (ячмінно)житній.

194 Проведіть лінгвістичне дослідження. Чому *білосніжний* пишеться разом, а *сніжно-білий* — з дефісом; *всесвітньовідомий* (кінорежисер) — разом, *всесвітньо-історичне* (значення) — з дефісом; *вічнозелений* (ліс) — разом, а *вічно юний* (чоловік) — окремо; *суспільно-політичний* — з дефісом, *суспільно корисний* — окремо?

195 Прочитайте речення. Запишіть правильно слова, розкриваючи дужки. З'ясуйте, для чого в мовленні вживають складні прикметники.

1. Серед безпорадної, похмурої голизни акацій, тополь та густих терновників (червоно)медяні дуби навіть (у)зимку виглядають (по)гетьманськи зверхньо (*М. Руденко*). 2. Можна знайти в природі (пів)тони, можна життя спинити на (пів)слові, але нема в житті (напів)ціни, але нема в житті (напів)любві (*А. Демиденко*).

СПІЛКУВАННЯ

196 Прокоментуйте слова Григорія Сковороди: «Плаває нещасливо той, хто не вміє досягати гавані».

Домашнє завдання

197 Напишіть есе «Що потрібно для щастя», уживаючи складні слова.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - У яких випадках складні слова пишуть разом?
 - У яких випадках складні слова пишуть з дефісом?
 - Які особливості написання слів з *пів-*, *напів-*?

§ 29 НАПИСАННЯ ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ, ПРІЗВИЩ

Ім'я — це знак.
Плавт

Буду я навчатись мови золотої

Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-ович* (без будь-яких змін): *Петро* — *Петрович*, *Юрій* — *Юрійович*, *Ігор* — *Ігорьович*, *Анатолій* — *Анатолійович*.

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-івна(a)*: *Петро* — *Петрівна*, *Ігор* — *Ігорівна*, *Юрій* — *Юрївна*.

Від імен, як *Григорій*, *Ілля*, *Кузьма*, *Лука*, *Микола*, *Сава*, *Хома*, *Яків* відповідні імена по батькові будуть: *Григорович*, *Григорівна*; *Ілліч*, *Іллівна*; *Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Кузьмівна*; *Лукич*, *Луківна*; *Миколайович* (і *Миколович*), *Миколаївна* (і *Миколівна*); *Савич* (і *Савович*), *Савівна*; *Хомич* (і *Хомович*), *Хомівна*; *Якович*, *Яківна*.

Практикум

198 Спишіть, уставляючи пропущені розділові знаки.

Більшість імен прожили в нашій мові довге життя проте народилися вони не в Русі-Україні а на батьківщині римлян греків та інших народів.

Грецьких імен прийшло в нашу мову найбільше. У грецькій мові *Андрій* означає мужній хоробрий *Анатолій* — східний *Артем* — здоровий свіжий *Галина* — ніжна тиха *Євген* — благородний *Ірина* — мирна *Катерина* — морально чиста *Микола* — переможець *Настя* — воскресла *Олена* — обрана *Лариса* — чайка *Софія* — мудрість *Тарас* — бунтар неспокійний *Тетяна* — володарка *Юрій* — хлібороб (за А. Матвієнко).

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Олені Черних, Олегом Черних;
Тетяну Жарких, Вікторові Жарких

- Від наявних у тексті чоловічих імен утворіть чоловічі й жіночі імена по батькові.
- Розкажіть, що означає ваше ім'я.

199 Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поясніть орфограми й пунктограми.

Сучасні українські прізвища почали виникати в період інтенсивного формування нації (з XIV ст.). Найбільш поширеними є прізвища на *-енко* (Коваленко, Шевченко): син коваля, син шевця тощо. Основою цих прізвищ ставали назви професій, речей, занять тощо. Утворювалися прізвища й за допомогою суфіксів *-чук* (Жорнійчук, Марчук), *-ук* чи *-юк* (Петрук, Гаврилюк), *-ич* (Бабич), *-ак*, *-ин* чи *-їн* (Співак, Новак, Гаврилишин, Мар'їн) та ін.

Утворювалися прізвища від географічних назв: Любарець від слова «Любар», тобто предок — виходець із Любара та ін. Є прізвища, які натякають, що предок прибув з інших земель (Волошин, Сербин), і є безліч тих, що залишаються загадковими для «прочитання».

У незвичайних, часто кумедних ситуаціях, завдяки рисам зовнішності чи характеру народжувалися колоритні українські прізвища: Довбня, Балабуха, Хрін, Хрущ, Добридень та ін. (за Л. Бондарчук).

- **Працюймо групами.** Продовжте ряд прізвищ, утворених: 1) від чоловічих і жіночих імен; 2) від географічних назв; 3) від назв ремесел, занять.

200 **Працюймо групами.** Запишіть по 5 прізвищ в однині та множині: 1) відомих акторів; 2) спортсменів; 3) письменників.

201 Прочитайте. Визначте стиль тексту. Доберіть заголовок, що відповідатиме темі або основній думці висловлення.

Виділяють кілька способів переключення прізвищ.

Зміна наголосу Баран, Лопух, Коваль та ін. замість правильного Баран, Лопух, Коваль. Неукраїнське звукове оформлення: Рябой, Рудой, Сухой. Слід: Рябий, Рудий, Сухий. Уставляння зайвих звуків: Салло (Сало), Дьяченко (Дяченко), Касьяненко (Касяненко) та ін. Нехтування правилом чергування *о з і*: Біловол (замість Біловіл), Рябоконь (замість Рябокіль).

Перелічені способи не вичерпують списку переключень українських прізвищ. Найсумніше, що носії цих прізвищ змірилися з їх переключенням.

Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку (О. Пономарів).

202 Знайдіть помилки в іменах, іменах по батькові, прізвищах, виправте їх. Запишіть правильні варіанти власних назв.

Сергій Андрієвич Дьяченко, Ігор Іванович Бурьян, Іна Семеновна Харківська, Крістіна Григоріївна Петрук, Ольга Євгенівна Данкеєва, Нікіта Вікторович Твердохлеб.

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Ганною Ганушак, Олегом Ганушаким;
сестри Бойко, брати Бойки;
сестри Тельнюк, брати Тельнюки;
Сергій Майборода, Сергій і Петро Майбороди;
Ольга та Ігор Мотричі; родина Мотричів

ВІДМІНЮЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Карпенко-Карий — Карпенка-Карого;
Нечуй-Левицький — Нечуя-Левицького;
Ользі Володимирівні Коваленко; Олександрові Володимировичу Коваленку

СПІЛКУВАННЯ

203 Чи існує мода на імена? Обґрунтуйте свою думку.

Домашнє завдання

204 Запишіть по 10 чоловічих і жіночих імен, по батькові та прізвищ ваших родичів і друзів. У іменах по батькові підкресліть суфікси, спробуйте розтлумачити походження прізвищ.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які суфікси додають до основ власних імен під час творення чоловічих імен по батькові?
 - Як утворюють жіночі імена по батькові?
 - Розкажіть про написання прізвищ в українській мові.

§ 30 СКЛАДОПОДІЛ І ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ З РЯДКА В РЯДОК. ГРАФІЧНЕ СКОРОЧЕННЯ СЛІВ

Найгучнішими звуками є голосні, тому саме вони є складотворчими... Голосні є вершиною складу.

Н. Тоцька

Буду я навчатись мови золотої

У слові стільки складів, скільки є голосних звуків: *ру-ка, до-ро-га*. Якщо збігаються підряд два або більше приголосних, то їх розділяємо так, щоб до попереднього складу відходив звук, у якому є більше голосу, ніж у наступному: *книж-ка, сон-це, вер-ба*. Якщо збігаються підряд два сонорні, а також перший дзвінкий, а другий глухий, то їх, як правило, відносимо до різних складів: *рід-ний, каз-ка*. В іншому випадку всі приголосні відходять до наступного складу: *се-стра, ви-шня, ка-ска*.

Слова з рядка в рядок переносимо так, як ділимо їх на склади. Водночас не можна:

- 1) залишати й переносити одну букву; тому не можна поділити для переносу такі слова: *юнак, явір, око, олія, Азія* тощо;
- 2) розривати *дз, дж*, якщо вони позначають один звук: *хо-джу, кукуру-дза*; і навпаки, розриваємо їх, якщо вони позначають два звуки на межі префікса і кореня: *під-жива, від-знака*;
- 3) у складному слові відривати від другої частини букву, якщо вона не становить складу: *одно-днівка, земле-трус*;
- 4) розривати буквені й звукові аббревіатури: *НАТО, УНІАН, МВФ, НБУ*;
- 5) відривати скорочення від слів: *2017 р., 10 км, п. Степанюк, Т. Г. Шевченко, проф. Пентилюк М. І.*

ПРАВИЛА ЗАПИСУ ГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Після скорочених назв вимірювання крапку не ставимо: *кг* — кілограм, *км* — кілометр;
- інші графічні скорочення записують з крапками на місці скорочення: *обл.* — область, *вул.* — вулиця, *ст.* — століття;
- у скороченому записі зберігається написання великих і малих літер, дефісів: *Півд.-Зах. залізниця* (Південно-Західна залізниця), *півд.-сх.* (південно-східний);
- не можна, щоб скорочене слово закінчувалося на голосний та на знак м'якшення: український — *укр.*, початок — *поч.*, крім: острів; отець — *о.*, нашої ери — *н. е.*

Практикум

205 Працюймо групами. Запишіть слова: 1) ті, що не можна розривати для переносу; 2) ті, під час переносу яких у першому рядку можна залишати дві перші букви; 3) ті, під час переносу яких у першому рядку можна залишати три перші букви.

Олія, орел, умію, ріжу, ґудзик, приступ, іти, село, обмию, оазис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зроблю, горнятко.

206 Поділіть слова в поданих реченнях на склади, поставте наголос, схарактеризуйте склади.

1. Усе віддати можна у ремонт,—
Авто, годинник, одєжину з плюшу...
Але найбільша марнота з марнот —
Полагодити знівечену душу.

(М. Жайворон)

2. З душі у душу — найкоротша відстань.
Чому ж так часто транспорту нема?

(Л. Костенко)

207 Визначте, за якими правилами перенесені частини слів з рядка в рядок. Доповніть подібними прикладами.

1. Бай-ка, бай-рак ...
2. Жит-тя, знан-ня ...
3. При-йменник, при-йти ...
4. Са-джу, від-дзеркалення ...
5. Пед-колектив, природо-знавство ...
6. Від-значити, роз-плющувати ...
7. М. Т. Рильський, Л. В. Костенко ...
8. 10 кг, 1989 р. ...
9. МАГАТЕ, АЕС ...
10. Проф. Єрмоленко, п. Коваль ...

208 Ознайомтеся з бібліографічним описом, поясніть наявні скорочення.

1. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. друге, істотно доповнене. Київ : КММ, 2019. 208 с..
2. Туровська Л. В. Нові слова та значення. Словник / відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ : Довіра, 2008. 271 с.
3. Український правопис / Нац. акад. наук України ; ред. Є. І. Мазніченко, В. Є. Македон, С. В. Шарбанова. Київ : Наукова думка, 2019. 390 с.

СПІЛКУВАННЯ

209 Складіть діалог із теми «Сучасні тенденції в моді». Розіграйте його в особах, дотримуйтесь правильної інтонації та орфоепічних норм.

Домашнє завдання

210 Поділіть слова для переносу. Поясніть випадки, коли за прийнятими правилами перенос неможливий.

Польовий, найбільший, недосіпати, розорати, надзвуковий, зайшов, підльодний, займенник, передній, мрія, зілля,

життєвий, Європа, ліс, надзелень, подзенькувати, броджу, підживлювати, між'ярусний, лійка, фойє, прислівник, прийшов, поліський, херсонський, бур'ян, черв'як, червневий, верхньолужицький, кількатисячний, різдвяний, Україна, ООН, НАН України, птаство, український, запорізький, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014 р., 100 га, 10-й, вид-во, Василь Шкляр, 1933 рік, 2023–2024 н. р.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як поділити слово на склади? — Назвіть основні правила запису графічних скорочень.
 - Назвіть основні правила переносу слів з рядка в рядок.

§ 31 ПРАВОПИС ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Різні назви розпростороє географія довкіл.

Д. Білоус

211 Прочитайте текст. Поясніть правопис географічних назв. Складіть довідку про походження назви свого міста (села).

Назви сіл, як і людські прізвища, начебто самі повроджувалися — так, як родять на нашому масному чорноземному ґрунті жито й пшениця, буряки й картоплі.

Лугове чи Польове, Балка чи Ярки, Чигирі та Лисогірки — тут великим розумом не світить. Оленівка, Андріївка, Степанівка, Іванівка, Гаврилівка — тут теж не мудрували лукаво. Свинарі, Чинбарі, Смолокури, Вівчарі — признавались у простоті душевній. А вже от Веселі Гори, Веселе Поле, Веселий Лан, Веселий Кут, Весела Діброва, Весела Долина, Веселий Гай, Веселий Яр, Веселі Боковеньки казали вчора й нині кажуть про своїх людей багато (*Є. Гуцало*).

212 Проаналізуйте групи прикладів і сформулюйте правила написання слів іншомовного походження.

1. Дипломат, тираж, азимут, система, цикл, чиновник, шифер, жираф, джинси, терикон, кипарис.
2. Діагноз, тіара, історія, гідронім, лімузин, хімія, фізика, ідилія, істина, піанісимо.
3. Мозаїка, сьюта, атеїзм, стоїцизм.
4. Екскурсія, експонат, експозиція, етап.
5. Група, колектив, територія, шосе, басейн, клас, але: тонна, ванна, нетто, брутто, мотто, вілла, булла, панна, пенні, білль.
6. Ніцца, Руссо, Дікенс, Шиллер, Міссурі, Жанна.
7. Ірраціональний, імміграція, контрреволюція.
8. Альянс, павільйон, сеньйор, дюраль, конферансьє.

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО!

місто Нова Каховка, приїхали з Нової Диканьки, ідемо до Новоукраїнки, відвідали Асканію-Нову, ми з Переяслава-Хмельницького, прибув із Дебальцева

9. Комп'ютер, бар'єр, Руж'є, Монтеск'є, В'єтнам, Х'юстон, Ф'езоле.

10. Ін'єкція, об'єкт, ад'ютант, кон'юнктура, транс'європейський, але: нюанс, гравюра, Мюнхен, мадяр.

213 Поясніть правопис слів іншомовного походження. Значення незнайомих слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів».

Дисиміляція, конституція, психологія, суфікс, діалог, Марокко, Африка, Вавилон, економіка, альфа, фільм, ательє, міграція, бюлетень, бязь, гравюра, кур'єр, імітація, букініст, асиміляція, грип, ізоляція, інновація, аритмія, діадема, Токіо, дифузія, директор, Мольєр, Лавуазьє, іподром, П'єр, прем'єра, барикада, ванна, бібліотека, дебют, панно́, бюро, барельєф, Калькутта, Таллінн, М'янма.

214 Прочитайте. Доповніть текст власними прикладами.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі ж закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя, Жанна* — як в іменника I відміни; *Чапек, Жуль Верн* — як в іменника II відміни.

Іншомовні прізвища, які мають у кінці *e, o, y, a, i* (*є, ю, я, ї*), не відмінюються: *Верді, Дюма, Золя, Гете*.

215 Запишіть українською мовою прізвища видатних людей. Яким правилом ви скористалися?

Albert Einstein, George Martin, Stephen King, Lionel Messi, Charles Dickens, Alfred Nobel, Mark Zuckerberg, Bill Gates, Dwayne Johnson, Elon Musk.

СПІЛКУВАННЯ

216 Складіть діалог «Моя майбутня професія», використовуючи слова іншомовного походження.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

217 Виконайте одне із завдань.

А Складіть текст із 4–5 речень з будь-якої теми, використавши якнайбільше власних і загальних назв іншомовного походження. Поясніть їх правопис.

Б Скориставшись інтернетними джерелами, складіть хронологічну таблицю «Унормування українського правопису у ХХ ст.».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яким правилом треба скористатися, щоб правильно записати слова *симетрія, риторика, стилістика*?

— Яким правилом треба скористатися, щоб правильно записати слова *Руссо, Андора, Ніцца*?

— Як правильно записати в родовому відмінку прізвища *Дюма, Золя, Гете*?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Музей слова», під час якого, працюючи з різними словниками, зберіть інформацію про слово (наприклад, *життя, душа, вода, школа, кохання*

тощо). Результати виконання проекту представте як мультимедійну презентацію.

§ 32 СЛОВО ЯК ОСНОВНА ОДИНИЦЯ МОВИ. СЕМАСІОЛОГІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ СЛІВ І ВИРАЗІВ

Яке прекрасне рідне слово!
Воно — не світ, а всі світи.

В. Сосюра

Буду я навчатись мови золотої

Лексикологія (грец. *lexis* — слово, *logos* — вчення) — розділ науки про мову, що вивчає склад мови і слово як його основну одиницю. З-поміж інших мовних одиниць у слові виділяють такі ознаки: лексичне значення, номінативна функція та інші (за А. Грищенком).

Слово — це основна, базова одиниця мови — звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле, є будівельним матеріалом для речення.

Лексичне значення слова — це те поняття, той зміст, який вклали в слово люди. Слова можуть позначати предмети, осіб, явища, процеси, ознаки, загалом усю повноту наших думок.

Окрім лексичного значення, слова мають і **граматичне значення**, яке показує, що слово належить до певної частини мови та має граматичні ознаки.

Семасіологія (від грец. *semasia* — знак, значення) — наука про значення слів. Її ще називають лексичною семантикою (від грец. *semantikos* — позначальний). Слово *семантика* дуже часто вживається і в розумінні «значення». Деякі лінгвісти семасіологією і семантикою називають тільки вивчення значень слів, але не інших одиниць мови. Однак останнім часом під семантикою розуміють: а) весь зміст, інформацію, передану мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням); б) розділ мовознавства, який вивчає цей зміст (*М. Кочерган*).

Млин — споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та інших видів енергії.

Млин — іменник ч. р., ужитий в Н. в. однини, II відм.

Практикум

218 Проаналізуйте висловлення науковців й уривки з поезій..

1. Видатний швейцарський лінгвіст Фердинанд де Сосюр зазначив, що «слово», незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що не-

У народу немає скарбу більшого,
як його мова...

Слова — це крила ластівки, вона
їх не відчуває, але без них не
може злетіти. Тож маємо зробити
все для того, щоб не згорнулися
крила, щоб не обірвалася зо-
лота нитка, яка веде з давнини
в наші дні (Ю. Мушкетик).

відступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови. 2. Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша сила (І. Вихованець). 3. О збрось щастя, слово, я жить з тобою звик! / Ти — квітка у любові, в ненависті ти — штик (В. Сосюра) 4. Є слова, як жар, пекучі і отруйні, наче чад... / В чарівне якесь намисто Ти нанизуєш їх в ряд (Олександр Олесь).

- Продовжте речення: «Для мене слово — це ...».

219 Самостійно визначте лексичне значення слів *урок, школа, перерва, дзвінок, мрія* за допомогою афоризмів.

Зразок: Школа — великий корабель, що пливе морем знань.

220 Прочитайте текст. Яке, на вашу думку, слово можна назвати «мудрим і добрим»?

Слово — найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножом, і розжареним залізом, і брудом... Мудре й добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане й нетактовне — приносить біду (В. Сухомлинський).

- Складіть перелік із п'яти слів, який можна віднести до рубрики «Жменька слів для доброго настрою».
- Використовуючи зміст тексту, з'ясуйте значення слова як основної одиниці лексикології.
- З'ясуйте лексичне значення слів *чародій, радість, спів*. У разі потреби скористайтеся тлумачним словником.

221 Прочитайте вірш М. Рильського. Які слова мають лексичне і граматичне значення, а які — лише граматичне?

От слово, у яке і той, і той вкладає.
І кожен уклада сто значень протилежних!
А врешті — що воно? Чи вишитий рукав,
Що птицею майнув на луках прибережних,

Чи повів довгих вій, що серце враз пойняв
Дзвінкою тугою, чи шал жадань бентежних,
Що родять дуроці і геніїв ростять,
Чи все це змішане, аж і кінців не знать?

- Як реалізується номінативна функція мовлення?
- Поясніть роль слова у вираженні понять. У чому полягає узагальнювальна роль слова?

222 Визначте слово за його лексичним значенням.

1. Священний хліб, що має ритуальне значення.
2. Уявна лінія торкання небосхилу й земної поверхні.
3. Прикраса з перлів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шії.
4. Український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі.

223 Згрупуйте близькі за значенням слова. Вилучте зайве слово.

Багаття, сонце, крик, ватра, галас, вогонь;
райдуга, веселка, веселиця, дощ.

СПІЛКУВАННЯ

224 Психологи доводять, що думки і слова впливають на наше життя. Висловіть власні міркування із цієї проблеми.

Домашнє завдання

225 Перепишіть речення. Уставте замість крапок слова, які, на вашу думку, будуть найбільш доречними. За потреби користуйтеся довідкою.

1. Я знаю, що кожне мовлене нами слово має ... та значення (*Дара Корній*). 2. Нехай буде твоє спілкування з друзями школою знань, а ... — вишукано приємним навчанням (*Б. Грасіан*). 3. Хліб — то багатство, достаток, сіль — то гостинність і щирість, а ... — то людська гідність, за яку предки наші стояли, навіть не маючи шматка хліба ані дрібка солі (*Д. Прилюк*). 4. ... — це ж, власне, частка душі, її вияв. Її світло, і тому вона, треба думати, вічно буде (*Олесь Гончар*).

Довідка: усмішка, вага, бесіда, честь.

- Продовжте думку Дари Корній власними міркуваннями.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає лексикологія? — Яке значення слова називають лексичним, а яке — граматичним?
 - Дайте визначення слова. — Що вивчає семасіологія?

§ 33

БАГАТОЗНАЧНІ Й ОДНОЗНАЧНІ СЛОВА.
ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ. ОМОНІМИ. ПАРОНІМИ

Кожне слово — це ніби діамантова намистинка на величезному разку нашої пребагатої мови.

І. Цюпа

226 Усно продовжте текст, ілюструючи прикладами.

В одній із легенд сказано: «Слово як яблучко: з одного боку зелене, з іншого — червоне, тільки вмій його повертати». Головна думка — в останніх словах — умій володіти словом, бо воно може мати не одне, а кілька значень...

Буду я навчатись мови золотої

Більшість слів української мови є багатозначними. Наприклад, лексема *сідати* означає займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускати за лінією обрїю; обмежити себе чимось у харчуванні («сісти на дієту»). Слова, які виражають кілька значень, називаються **багатозначними**, або **полісемантичними** (від грец. *poly* — багато і *sema* — знак).

Одне зі значень виділяють як головне, його називають **прямим**, решта — **переносні**: *великі очі* і *велика душа*.

Слова, які не мають переносних (вторинних) значень, називають **однозначними** (*Н. Гринас*).

Практикум

Жирандоль — великий фігурний свічник для декількох свічок.

227 Прочитайте вірш Л. Костенко. Знайдіть у тексті слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть їх прямі й переносні значення. На основі чого розвинулися їхні переносні значення?

Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль*.
І, ковтаючи сльози, одягши на плечі сукману,
перемотує літо на чорні котушки тополь,
шиє голим полям нескінченну сорочку з туману.
Тихо строчать дощі... І навіщо мені ця печаль?
Що я хочу спитать у цієї сумної кравчині?
Я прощаюся з літом. І воно мені каже: «Прощай!»
І хитає над шляхом порожньої гнізда грачині.

228 Уявіть ситуацію: вам необхідно пояснити значення поданих словосполучень гостям-іноземцям, які погано володіють українською мовою. Підготуйте інструктаж для пояснення.

Море людей, золоті руки, повітря пити можна.

229 Пригадайте, що таке загадка, які мовні засоби в ній використовують. Назвіть характерні ознаки названих предметів, явищ; складіть про них загадки.

Книга, соняшник, цибуля, калина, зима, осінь, олівець.

230 Ознайомтеся з прикладами використання метафор у мовленні хіміків. Поясніть, як виникли метафори.

Зразок: Вулканізація гуми — перенесення дії за подібністю (від імені бога вогню Вулкана) — це оброблення сіркою за високої температури.

Барієва каша, благородні метали, олов'яна чума, воднева хвороба, живе срібло, перенапруженість металів.

231 Значна кількість слів української мови має кілька пов'язаних між собою значень, що реалізуються в сполученні з іншими. Наприклад: охорона банку (дія) — охорона змінилася (ті, які виконують певну дію).

- Визначте, чому відбулося перенесення з одного явища на інше, як логічно можна схарактеризувати відношення між значеннями. Продовжте ряд аналогічними прикладами.

Береза росте — береза гарно горить; дерев'яна ложка — додати ложку солі; кришталева склянка — випити склянку молока; авторитет учених — думка авторитетів; світла аудиторія — аудиторія слухала уважно.

Буду я навчатись мови золотої

Омоніми (від грец. *homos* — однаковий і *опута* — ім'я) — це слова, які однаково звучать, але мають різне значення.

Розрізняють лексичні **омоніми абсолютні (повні)** і **неповні**. Повні омоніми бувають у межах однієї частини мови. Звуковий склад їх збігається в усіх граматичних формах: *термін* — часовий проміжок (*термін зберігання*) і *термін* — слово (словосполучення), що визначає певне поняття в межах спеціальної галузі (*мовознавчий термін*).

Неповні омоніми — це слова, що збігаються за звучанням не в усіх граматичних формах. Неповні лексичні омоніми називають **омоформами**. Наприклад: *кілька* (імен.) — маленька рибка і *кілька*

(числівн.) — неозначена кількість предметів; *синів* (імен.) — р. від. мн. іменника *син* і *синів* (дієсл.) — форма минулого часу чоловічого роду дієслова *синіти*.

Омографи — це орфографічний тип омонімів, слова, однакові за написанням, але різні за звучанням (мають різний наголос) і значенням. Наприклад: *воді* — род. відм. одн. іменника *вода* і *води* — наз. відм. мн. іменника *вода* (*мінеральні води*).

Омофони — слова, однакові за своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням. Наприклад: *сон це* (мені сниться) і *Сонце* (зірка).

Увага! Відрізняйте омоніми від багатозначних слів. Між значеннями багатозначного слова існують зв'язки, вони об'єднані спільним поняттям, схожою ознакою чи подібною функцією: *корінь* (дуба) — *корінь* (зуба). Коли ж окремі значення різко відділяються від основного змісту слова і втрачають із ним зв'язок, то це омоніми: *ласка* (пестоші) і *ласка* (тварина).

Міжмовними омонімами називають слова, що звучать в інших мовах так само, як і в українській, але мають інше значення. Наприклад: слово *мама* в сербській мові означає *майка*, звичне нам слово *кавун* у турецькій мові означає *диня*.

Слов'янська міжмовна омонімія дуже цікава. Так болгарське *гора* означає «ліс» (пор. однозвучне слово в українській мові з таким же значенням — польське *gora*). Польське *urok* має значення «чарівність» (пор. українське *урок*). Чеське *holka* означає «дівчина» (пор. українське *голка*). Чеське *cerstvy* означає «свіжий» (пор. українське *черствий*), польське *uroda* вживається в значенні «краса».

Практикум

232 Складіть словосполучення з поданими словами, підтверджуючи, що вони омоніми.

Захід, коса, рація, бухта, бал, гриф, дорога, мати, нота.

233 **Працюймо групами.** Розподіліть пари слів за типами омонімів: 1) лексичні повні; 2) омоформи; 3) омографи; 4) омофони.

Замок — замо́к; доро́га — доро́га; любов — Лю́бов; греби — гриби; дуло (вітром) — дуло (зброї); три (дні) — три (рукою); па́ша (корм) — па́ша (титул); уранці — у ранці; застав — за став; світило (у вічі) — світило (небесне); протягом (дня) — протягом (пронизало); мене — мене; боронити (друга) — боронити (землю); засіпати — засіпати; долі (немає) — долі (лежить).

- Запишіть складні речення з однією омонімічною парою.

234 Відомо, що омоніми, особливо омографи й омофони, використовують для створення каламбурів*, дотепів. Створіть власні каламбури з поданими омонімами. Позмагайтеся, кому це найкраще вдалося.

Зразок: У таксі спитала такса: «То яка в вас нині такса?»

Підніс — під ніс; підвіз — під віз; додому — до дому; лисичка (мала лисиця) — лисичка (їстівний гриб); повік (вічно) — повік (очей).

Каламбур — стилістичний прийом, який будується на використанні омонімії або паронімії, будь-які форми полісемантичності; часто вживається в комічному та сатиричному контекстах: «Прийомний син барона був баран» (Л. Костенко).

235 Поясніть лексичне значення наведених слів, скориставшись словником. Складіть і запишіть речення, проілюструвавши омонімію.

Тур (фр.), мул (лат.), клуб (англ.), браво (італ.)

Буду я навчатись мови золотої

Пароніми — слова, близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням: *білити* і *біліти*; *сильний* і *силовий*. Часто вони мають однаковий корінь, а відрізняються лише суфіксом, префіксом чи закінченням. Незначна різниця у вимові може призводити до помилок.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їхній звуковій близькості. Пароніми використовують для створення каламбурів у художній літературі, усному розмовному мовленні та в публіцистиці.

Практикум

236 Поєднайте прикметники з іменниками.

Особистий / особовий: власність, господарство, майно, книжка, підпис, склад, посвідчення, назва, рахунок.

Дипломний / дипломований: проєкт, учасник, фахівець, робота.

Ароматичний / ароматизований: речовина, кава, яблуко, айва, олія, рослина, властивості.

Виборний / виборчий: орган, особа, посада, дільниця, голос, кампанія, комісія.

СПІЛКУВАННЯ

237 Продовжте висловлену думку.

Теплими бувають не тільки чай, рукавички, ковдра. Теплим буває все: розмови, погляди, листи, люди. Це те особливе відчуття, яке дає нам сили жити, вірити, мріяти, любити...

Домашнє завдання

238 Виконайте одне із завдань.

А Складіть речення з поданими паронімами, перевіривши їхні значення за словником.

Відповідальність, відповідність; відтинок, відтінок; громадський, громадянський; оптимістичний, оптимальний; реальний, реалістичний.

Б Доберіть 5–7 прикладів каламбуру з художніх текстів, у яких використано пароніми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яких слів у мові більше — однозначних чи багатозначних? Чому?
 - Дайте визначення омонімів. Які ознаки притаманні кожному типу омонімів?
 - Як розрізнити омоніми і багатозначні слова?

— Дайте визначення міжмовних омонімів. Наведіть приклади.

— Яку визначальну ознаку паронімів використовують зі стилістичною метою? Наведіть приклади.

§ 34 СИНОНІМИ. АНТОНІМИ

Уміле користування синонімами — невід’ємна прикмета хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра.

М. Рильський

Буду я навчатись мови золотої

Синонімія — величезне багатство мови, одне з найпотужніших джерел мовної і мовленнєвої образності. Стилiстичне використання синонімiв дає змогу висловлюватись одночасно і точно, і по-художньому, в багатьох випадках надає сказаному, написаному потрібного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих, отже, і стилістичних можливостей (П. Дудик).

Синоніми (грец. *synonymos* — однойменний) — слова (зрідка сполучення слів), тотожні або близькі за своєю семантикою, але різні за звуковим складом.

Кілька синонімів, об’єднаних за своїм лексичним значенням в окрему групу, називають **синонімічним рядом**, або **синонімічним гніздом**: *сильний* — *всесильний*, *дужий*, *міцний*, *потужний*, *могутній*, *могучий*, *здоровий*, *двожильний*, *стожильний*, *повносилий* та ін. Найчастіше це слова однієї частини мови.

Безвідносні (абсолютні) синоніми лексично однозначні, але різняться стилістично: *шлях* — *путь* — *дорога*; *експорт* — *вивіз*; *майбутній* — *прийдешній*.

Відносні синоніми різняться певним смисловим відтінком. У мові їх найбільше: *мир*, *спокій*, *тиша*, *згода*, *злагода*; *дружній*, *дружелюбний*, *приятельський*, *товариський*, *приятний*.

Граматичні синоніми — семантично близькі синтаксичні конструкції — словосполучення й речення: *високоросла людина* — *людина високого зросту*.

Практикум

239 Як співвідносяться подані слова зі словом *червоний*?

Багровий, багряний, буряковий, гранатовий, пурпуровий, рубіновий, рум’яний, калиновий, вишневий.

- Навіщо така кількість слів на позначення червоного кольору?

240 Прочитайте синонімічні ряди. Визначте стилістичну належність кожного слова. Якими відтінками різняться між собою слова?

Досліджувати, вивчати, аналізувати, студіювати, розглядати, копати, розвідувати, експериментувати, обстежувати.

Думати, мислити, міркувати, роздумувати, гадати, мізкувати, метикувати, кмітувати, розмірковувати, гадкувати.

241 Запишіть текст, вибираючи з дужок потрібний за змістом і стилістичним забарвленням синонім. Свій вибір обґрунтуйте.

Якось непомітно дощі липневі та серпневі (відвернулись, обернулись, повернулись) на дощі вересневі та жовтневі, начебто злившись у (безперервну, неперервну, суцільну) й (монотонну, одноманітну, однотонну) холодну маячню. Погожі дні можна, здається, (перелічити, перерахувати, перечислити) на пальцях, вони постають у (згадках, спогадах, споминах) екзотичними, майже нереальними слайдами — тим більше пам’ятними й цінними, що їх було не так і багато (за С. Гуцалом).

242 Доберіть синоніми до слів іншомовного походження. Із 2–3 парами складіть речення. Зробіть висновок про стилістичне використання таких синонімів.

Фонтан, пролонгований, фальсифікація, біографія, лексичний, аграрний, індустриальний, фантазувати, транспортувати, реалізувати, ремонтувати, економія, аргумент, компенсація, ідентичний, лаконічний, реальний, бартер, ембарго, експорт, імпорт, конвенція, апеляція, ліміт, брокер, менеджер.

Буду я навчатись мови золотої

З-поміж синонімів окремо виділяють **контекстуальні синоніми**. Це слова, що набувають синонімічності тільки в певному контексті: *І що я йому **говорила, товкла?*** (І. Франко). Контекстуальні синоніми творяться в процесі індивідуального мовлення та широко використовуються в художньому й публіцистичному стилях.

Евфемізм (від грец. *euphemistos* — добре і *phemi* — говорю — пом'якшений вираз) — слово або словосполучення, що вживається для пом'якшення враження від сказаного: замість *вмерти* — *упокоїтися, спочити, скінчити життя*; замість *брехати* — *говорити неправду, видумувати, фантазувати*.

Перифраза (від грец. *periphrasis* — описовий вираз) — описовий зворот, за допомогою якого предмет, особу, явище називають не безпосередньо, а описово, через характерні їх риси: *рейки — сталеві нитки, хутро — м'яке золото, Київ — місто каштанів, Антарктида — льодовий континент*.

Практикум

243 Доберіть ряди синонімів-евфемізмів до слів *старий, давній, злодій, вкрасти, хворіти*.

244 Замініть перифрази синонімами, уведіть їх у речення.

Корінь життя, країна пірамід, благородні птахи, храм науки, легені планети, чорне золото, сталеве полотно, цар звірів, нічне світило, наші молодші брати, серце України.

245 Доберіть перифрази до слів *Україна, Карпати, Одеса, старшокласник, письменник* і складіть із ними речення.

Буду я навчатись мови золотої

Увага! Антоніми не мають:

- 1) власні назви: *Суми, Марія, Дніпро*; 2) слова, які називають конкретні предмети, процеси: *волосся, дерево, книга*; 3) числівники і більшість займенників: *два, п'ятнадцять, ми, ти, вони*; 4) слова-терміни: *апостроф, відмінок, ом, вольт*; 5) якісні прикметники, які позначають відтінки кольорів: *рожевий*.

Антоніми — це слова однієї частини мови, які мають протилежне значення. Антоніми об'єднуються в пари різнокореневих і спільнокореневих слів: *тепло — холод; глибокий — мілкий; надія — безнадія; правда — неправда*. Багатозначні слова можуть мати антоніми і для прямих, і для переносних значень: *сухий одяг — мокрий одяг, сухий хліб — свіжий хліб, суха зустріч — тепла зустріч*.

Найбільш уживані лексичні антоніми: якісні прикметники (*веселий — сумний, хоробрий — боязкий*), іменники (*холод — спека, радість — сум*), дієслова (*любити — ненавидіти*), прислівники (*далеко — близько*), займенники (*усі — ніхто*), прийменники (*над — під*).

Антитеза — це протиставлення різко контрастних понять для створення художнього образу: *Ситий голодного не розуміє* (Нар. творчість).

Оксюморон (від грец. *оxуmорон* — дотепне, безглузде) — це стилістичний прийом поєднання двох антонімічних понять, що логічно виключають одне одного. Предметові при цьому дається додаткова характеристика: *Гикала тиша рупором перонним* (Л. Костенко); *Гаряча сніжка у руках сльозинками стекла...* (В. Корж).

Практикум

246 Прочитайте речення. З'ясуйте стилістичну функцію антонімів.

1. Чорні від страждання мої ночі, білі від скорботи мої дні... (В. Симоненко) 2. І обнявся сміх з журбою, ненависть з любов'ю (В. Симоненко). 3. Кожна людина за довге життя знає захоплення й розчарування, радість і розраду, любов і ненависть, нещастя й щастя, — таке життя й така людина (С. Скляренко). 4. Схід сонця і захід, одвічний і щоденний пролог і епілог (І. Цюпа). 5. Зустрічі й прощання. Хіба не поміж них пролягло людське життя? (І. Цюпа)

247 Доберіть різноманітні антоніми до багатозначних слів.

1. Гарячий (сонце, повітря, людина). 2. Блідий (промінь, обличчя, колір). 3. Легкий (характер, вітерець, завдання, хода). 4. Глибокий (знання, сон, річка).

248 Визначте в прислів'ях антоніми.

1. Що легко прийде, те важко піде. 2. Широкі ворота увійти, та вузькі вийти. 3. Руки білі, а сумління чорне. 4. Ліпше своє мале, ніж чуже велике. 5. Хто високо літає, той низько сідає. 6. У короткого розуму язик довгий.

● Випишіть зі збірки українських народних дум та пісень три-чотири приклади вживання антонімів. Яка стилістична роль антонімів у фольклорі?

249 Прочитайте. Як називається такий стилістичний прийом і для чого його використовують у художній літературі? Уведіть подані словосполучення в речення й запишіть.

Дзвінка тиша. Гірка радість. Далеке близьке. Вільна неволенька. Некороновані королі. Величні нікчеми. Сухі сльози.

Усі слова — співучі струни,
Коли під майстровим смичком.
(М. Рильський)

СПІЛКУВАННЯ

250 Підготуйте виступ з теми: «А кожен фініш — це, по суті, старт».
(Л. Костенко)

Домашнє завдання

251 Виконайте одне із завдань.

А Порівняйте назви будівель. Визначте, якими відтінками в значенні відрізняються ці слова. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення кожного з них.

Хата, дім, кам'яниця, хати́на, хмарочос, халу́па, палац.

Б Складіть розповідь про еволюцію слова «житло» і його поняття в розвитку суспільства. Наприклад: «Спочатку люди жили в печерах, землянках... З часом навчилися...»

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які визначальні ознаки мають синоніми? Схарактеризуйте їх типи.
 - Прокоментуйте визначення евфемізмів.
- Як мовознавці характеризують перифрази? Наведіть приклади.
- Як схарактеризовано в мовознавстві антоніми? У чому полягає їхня стилістична роль?

§ 35 ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ. ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА

Слово — наше найзіркіше око,
наймогутніша сила.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золоті

Розділ мовознавства, що вивчає походження слів, які колись увійшли до лексичного складу української мови, називається **етимологією**. Результати досліджень відображено в **етимологічних словниках**.

Лексика української мови формувалася впродовж багатьох століть у тісному зв'язку з іншими мовами. Тому з погляду походження поділяється на дві групи: *споконвічно українська* і *запозичена*.

Найдавнішими є слова **індоєвропейського походження**, які успадкували з певними фонетичними та словотвірними змінами майже всі європейські мови. Наприклад: 1. Назви спорідненості та свояцтва, зокрема: *брат, сестра, син* та ін. 2. Назви органів і частин тіла людини та тварин: *серце, брова, вухо, зуб, око* та ін. 3. Лексика на позначення головних понять життєдіяльності людини: *жити, вмерти* та ін. 4. Назви на позначення процесів споживання їжі: *їсти, пити, ссати*. 5. Назви на позначення дій, робіт і процесів, пов'язаних із господарською діяльністю людини: *тесати, орати, мірити, снувати* (у значенні «прясти»). 6. Назви на позначення їжі та напоїв: *м'ясо, мед, юшка*. 7. Назви тварин: *вівця, вовк, олень, свиня* та ін. 8. Назви рослин: *дерево, дуб, верба, черемха*. 9. Назви кольорів: *жовтий, білий, сірий* та ін. 10. Назви чисел: *два, три, п'ять* та ін.

Праслов'янська лексика утворилася, коли слов'яни жили спільним життям. До праслов'янської лексики належать такі слова: 1. Назви частин тіла людини і тварин: прасл. **červo* — укр. *червево*, прасл. **kostь* — укр. *кість*, прасл. **noga* — укр. *нога*, прасл. **srьdьce* — укр. *серце* тощо. 2. Назви тварин: прасл. **koza* — укр. *коза*, прасл. **bykь* — укр. *бик*, прасл. **korva* — укр. *корова* тощо. 3. Назви птахів: прасл. **orьbь* — укр. *орел*, прасл. **olbьqь* — укр. *лебідь* тощо. 4. Назви комах: прасл. **morvi* — укр. *мураха*, прасл. **osa* — укр. *оса* тощо. 5. Назви рослин: прасл. **lipa* — укр. *липа*, прасл. **trava* — укр. *трава*, прасл. **berza* — укр. *береза* тощо. 6. Назви землі, небесних світил: прасл. **bergь* — укр. *берег*, прасл. **nokь* — укр. *ніч*, прасл. **szьlnьce* — укр. *сонце* тощо. 7. Назви предметів харчування: прасл. **medь* — укр. *мед*, прасл. **maslo* — укр. *масло* тощо. 8. Назви дій, процесів, робіт: прасл. **biti* — укр. *бити*, прасл. **variti* — укр. *варити*, прасл. **dati* — укр. *дати* тощо. 9. Назви кольорів, смаку: прасл. **zelenь* — укр. *зелений*, прасл. **kyslь* — укр. *кислий* тощо.

Потужним джерелом збагачення української мови стала **старослов'янська мова** — перша літературно-писемна мова слов'ян, створена на основі одного з праслов'янських діалектів для провадження богослужіння (з *енциклопедії*).

ОЗНАКИ СТАРОСЛОВ'ЯНИЗМІВ

сполучення <i>ра-</i> , <i>ла-</i> , <i>ре-</i> , <i>ле-</i> відповідно до українських <i>-оро-</i> , <i>-оло-</i> , <i>-ере-</i> , <i>-еле-</i> ; сполука <i>-іє</i>	<i>врата</i> , <i>глава</i> , <i>глас</i> , <i>древо</i> , <i>шлем</i> ; <i>беззаконіє</i> , <i>благоденствіє</i> , <i>братолюбіє</i> , <i>благодуюшіє</i> , <i>отмщеніє</i> , <i>правдолюбіє</i> , <i>криводуюшіє</i>
суфікси <i>-тель</i> , <i>-ств</i> , <i>-ин</i> ; <i>-уц</i> , <i>-ац</i>	<i>губитель</i> , <i>правитель</i> , <i>братство</i> , <i>гордия</i> ; <i>грядущий</i> , <i>животворящий</i>
префікси <i>воз-</i> , <i>вос-</i> ; <i>все-</i> , <i>пре-</i>	<i>возвеличити</i> , <i>восплакати</i> ; <i>всевидящий</i> , <i>преподобний</i>
компоненти складних слів <i>бого-</i> , <i>благо-</i> , <i>веле-</i>	<i>боголюбний</i> , <i>благодуюшний</i> , <i>велелюбний</i>

Власне українська лексика віддзеркалює національні особливості української мови. Уживання в мовленні власне української лексики допомагає репрезентувати державну мову в усьому її різномайтті й різнобарвності.

ФОНЕТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

чергування [о], [е] з [і]	<i>село</i> — <i>сільський</i> , <i>чоло</i> — <i>чільний</i>
зміна [е] на [о] після шиплячих та [й]	<i>женити</i> — <i>жонатий</i>
наявність суфіксів <i>-ник</i> , <i>-івник</i> , <i>-ець</i> , <i>-овець</i> (<i>-івець</i>), <i>-ій</i> , <i>-ень</i> , <i>-иц</i> , <i>-от</i> , <i>-шн</i> , <i>-неч</i> , <i>-анн</i> , <i>-енн</i> , <i>-інн</i> , <i>-ач</i> , <i>-аль</i> , <i>-ив</i> , <i>-иськ</i> , <i>-юк</i> , <i>-ар</i> , <i>-езн</i> , <i>-елезн</i> , <i>-ісіньк</i> , <i>-есеньк</i> , <i>-юсіньк</i> , <i>-оц</i>	<i>комірник</i> , <i>промовець</i> , <i>водій</i> , <i>днище</i> , <i>босота</i> , <i>дітлашня</i> ; <i>ворожнеча</i> , <i>зростання</i> , <i>знищення</i> , <i>горіння</i> , <i>викладач</i> , <i>скрипаль</i> , <i>печиво</i> , <i>хлопчисько</i> , <i>злюка</i> , <i>нездара</i> , <i>старезний</i> , <i>довжелезний</i> , <i>гарнісінький</i> , <i>малесенький</i> , <i>тонюсінький</i> , <i>ласоці</i>
наявність префіксів <i>су-</i> , <i>перед-</i> , <i>по-</i> , <i>прі-</i>	<i>сузір'я</i> , <i>передчасно</i> , <i>посадити</i> , <i>прізвище</i>

Практикум

252 З поданих речень випишіть старослов'янізми. Визначте їхні ознаки.

1. Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово. 2. Все упованіє моє на Тебе, мій пресвітлий раю, на милосердіє Твоє, все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю. 3. Німим отверзуться уста... 4. Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує! 5. Возлюбленнику муз і грацій, Ждучи тебе, я тихо плачу І думу скорбную мою Твоїй душі передаю (з творів Т. Шевченка).

253 Спишіть. Розставте потрібні розділові знаки. Підкресліть у тексті власне українські слова, поясніть їхні значення.

Заливчастий дзвінок мов жайворонок повис над школою й затих у довгих прохолодних коридорах. Першокласники відчували себе ніби на якомусь святі. На столі за яким сиділа вчителька букети барвистих квітів айстри гвоздики жоржини. І вже не добереш де ті що ти приніс зі свого городу від сонячного причілка власної хати (І. Цюпа).

254 З'ясуйте, які словотворчі засоби є визначальниками власне українських слів. Назвіть їх.

Лицарство, забудько, плетиво, мрійниця, спершу, інколи, байдуже, навпростець, казна-який, отакенький, пір'ячко, довжелезний, селище, папірець, метушня, керманіч, гуркіт, рівнина, міжгір'я, рученя, хатиночка, батьківський, скрипаль, підтюпцем, мимохить.

255 Поясніть значення слів і введіть їх у речення, використовуючи тлумачний словник української мови.

Берегиня, варто, водограй, книгозбірня, передплата, майдан, сукня, осоння, часопис, гречний, чемний, крислатий, ошатний, відписати, нездужати, побратися, сливе, либонь.

256 Доберіть до поданих слів іншомовного походження власне українські відповідники. У яких, на вашу думку, випадках застосування іншомовних слів є виправданим? Для чого необхідно збагачувати мовлення власне українською лексикою?

Аплодисменти, вау, епоха, кавер, пазли, премія, прогрес, процент, смайл, тротуар, фактор, фікція, фон, фонтан, фотографія.

257 Прочитайте. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення виділених слів. Усно складіть з ними речення.

УКРАЇНСЬКІ СЛОВА В ІНШИХ МОВАХ

Збагачуючись за рахунок іншомовної лексики, українська мова також була джерелом для поновлення словника мов тих народів, з якими український народ має різні зв'язки.

До польської мови запозичено з української такі слова, як богатир, ватага, гарбуз, гук, гукати, голота, дурень, дужий, череда, черешня, гречка, годувати, *маячити*, собор та ін.

З-поміж слів французької мови, засвоєних з української: поріг, козаки, *курінь*, січ, отаман, гайдамак, сотник, джура, старшина, *булава*, бандура, староста, слобода, *хутір*, борщ та ін.

У французькій мові трапляються і кальки з українських слів, як *le dizainer* (десяцький), *le certainier* (сотник) тощо.

Лексика, запозичена з української мови, є і в білоруській, чеській, словацькій, румунській, угорській та деяких інших мовах (*М. Жовтобрюх*).

- У першому реченні тексту назвіть частини мови. Поясніть розділові знаки в реченні останнього абзацу.

СПІЛКУВАННЯ

258 Український філософ, психолог, письменник О. Братко-Кутинський писав: «Мова є складним інформаційним аспектом феномену України, а саме сигнальною системою, яка забезпечує взаєморозуміння між її носіями. Отже, мова є основним засобом згуртування етносу, його розвитку і, зрештою, його самоусвідомлення як нації». Прокоментуйте висловлену думку.

Домашнє завдання

259 Допишіть текст, пояснивши походження і значення всіх українських назв місяців року. Користуйтеся етимологічним словником.

Наші назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака покладена в основу називання. *Січень* дістав свою назву від «сікти» (у цей час найчастіше вирубували ліс). *Лютий* названо за люті — злі, жорстокі — морози, які бувають у цьому місяці. *Березень* був місяцем, коли збирали березовий сік (місяць цей слов'яни ще називали *сочень, соковник*). *Квічень* — місяць цвітіння дерев (*з календаря*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Які особливості власне української лексики?
— Що вивчає етимологія?
— Які ви знаєте джерела збагачення споконвічно української лексики?

§ 36 ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ МОВИ. НОВІТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ

Найбільшим шедевром є слово.
Д. Донцов

Буду я навчатись мови золотої

Лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди й різними шляхами:

із грецької мови	<i>корабель, парус, левада, лиман</i> (до прийняття християнства); <i>ангел, апостол, Біблія, Євангелія</i> (після прийняття християнства)
із латинської мови	терміни: <i>університет, декан, аудиторія, лекція</i> (освіта); <i>префікс, інфінітив, літера</i> (мовознавство); <i>синус, косинус, квадрат</i> (математика); <i>вірус, ангіна, імунітет, інстинкт</i> (медицина); <i>апарат, генератор, турбо, антена</i> (техніка); <i>адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінал</i> (юриспруденція); <i>література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація</i> (мистецтво); імена: <i>Віктор</i> (переможець), <i>Віталій</i> (життєвий), <i>Маргарита</i> (перлина) та ін.

з англійської мови	<i>аут, бадмінтон, баскетбол, спорт, спортсмен, старт, яхтсмен, віндсерфінг, кікбоксинг, кікбоксер, фрістайл (спорт); джемпер, жакет, смокінг, бриджі, френч, блайзер, пуловер, светр, шорти (одяг); біфштекс, джем, кекс, сандвіч, чипси (їжа)</i>
із тюркських мов	<i>кинджал, кайдани, орда, осаул, отаман (військова справа); бурлака, гайдамака, козак, султан, хан, чабан, чумак (особи різних соціальних груп); аршин, базар, ярлик (економіка); беркут, бугай, сазан, судак (тварини, птахи, риби); балик, ковбаса, кумис, лапша, халва (їжа); башлик, каптан, халат, чалма (одяг і взуття); аул, кишлак, сарай (будівлі і поселення); бархан, туман (явища природи)</i>
із німецької мови	<i>гауптвахта, єфрейтор, табір, плац, штурм, фельдфебель, фронт (військова справа); верстат, домкрат, клейстер, маляр, слюсар, флюгер, фуганок (ремесла й техніка); гросмейстер, ендшпіль (шахи); кітель, лацкан, фартух, шлейф, шафа, штора (одяг, предмети побуту); бутерброд, крендель, шніцель, шпинат (їжа)</i>
із польської мови	<i>полковник, рота (військова справа); герб, урядник (суспільство); маляр, тесля, ковадло (ремесла й техніка) мазурка, краков'як (культура); повидло, шинкувати (їжа, побут)</i>
із французької мови	<i>авангард, амбразура, арсенал, ар'єргард, батальйон, бліндаж, мушкетер, партизан, патруль, пістолет (військова справа); актор, ампула, балет, барельєф, бенуар, вар'єте, водевіль, жанр, імпресіонізм, етюд (мистецтво); батон, безе, бульйон, десерт, желе, лимонад, мармелад, омлет, пломбір, пюре, рагу, салат, соус, ескімо; кафе, ресторан (їжа, підприємства харчування); вуаль, гардероб, жабо, жакет, жилет, комбінезон, костюм, пальто, плісе, сабо, тюль (одяг); бідон, келих, бра, жалюзі, люстра, флакон (побут); аташе, бомонд, бюрократ, бюрократія, дебати, демарш, комюніке (суспільство)</i>
з італійської мови	<i>адажіо, акорд, анданте, арія, баритон, віолончель, сопрано, партитура, рондо, скерцо, соліст, соло, сольфеджіо, лібрето, сценарій (мистецтво); баста, браво, вермішель, контрабанда, цукерка, конфеті, макарони, фонтан</i>
з іспанської мови	<i>болеро, кокос, москіт, мулат, мустанг, ананас, гітара, какао, колібрі, пума, томат</i>
з японської мови	<i>1) лексика мистецтва: бонсай, гесаку, ікебана, кабукі, хоку; 2) спортивна лексика: айкідо, карате, сумо; 3) кулінарна лексика: васабі, дайкон, саке, сусі; 4) назви, що стосуються побуту: дзабутон, імарі, токонома; 5) релігійні назви: бонза, буцудан, дзен, камі; 6) власні назви, назви товарних знаків, брендів: Токіо, Кіото, Кюсю, Тойота, Хонда, Ямаха</i>

Практикум

Окрему групу становлять **інтернаціоналізми** — слова, що вживаються в багатьох неспоріднених мовах і зберігають близькість або спільність семантики та фонетико-морфологічної будови. Вони стосуються насамперед галузі науки, техніки, мистецтва, політики: *філософія, біологія, фізика; роман, республіка, мораль* тощо.

260 Прочитайте. Яке слово є спільним для різних мов? Визначте його лексичне значення.

1. A higher moral law for a man is love to humanity. (*R. Fergusson*) (англ.)
 2. Höheres moralisches Gesetz für Menschen spukt Liebe zu Allgemeinheit. (*R. Fergusson*) (нім.)
 3. Suprema lex moralis est quod homo diligit hominem. (*R. Fergusson*) (латин.)
 4. La más alta ley moral para el hombre es el amor por la humanidad. (*R. Fergusson*) (ісп.)
 5. Вищим моральним законом для людини є любов до людства. (*Р. Фергюсон*) (укр.)
- Продовжте низку прикладів інтернаціоналізмів.

ГОВОРІТЬ ПРАВИЛЬНО

На спортивних сторінках українських газет з'явилися незвичні утворення *профі-кар'єра*, *профі-бокс*. Такі складні слова для української мови не органічні, бо утворені за зразком англійської мови, до того ж неправильно, бо *профі* словники зафіксували як невідмінюваний іменник (*спортсмен-професіонал*), а в словах *профі-кар'єра*, *профі-бокс* складник *профі* вжито зі значенням прикметника. Саме тому безпідставно вживати *профі-кар'єра*, *профі-бокс* замість *професійна кар'єра*, *професійний бокс* (за К. Городенською)

261 Визначте походження і поясніть значення слів.

Андрій, Дмитро, Микола, Марія, Валерія, Тетяна, архангел, килим, біологія, барабан, шпик, бактерія, діадема, дельта, демагог, гармонія, гімназія, гелій, ідея, каліграфія, лабіринт, лінія, синус, екзамен, лектор, студент, аспірин, аір, шлагбаум, реєстр, дезертир, десант.

262 Доберіть до слів іншомовного походження українські синоніми.

Актуальний, абстрактний, аплодисменти, горизонт, оригінальний, дайджест, імідж, процент, фотографія, факел, електротат, генерація, дискутувати, ліквідувати, консенсус, панорама, неординарний, анархія, анонс, креативний, інтеграція, синхронний, рентабельний, симптом.

263 Прочитайте текст. З'ясуйте, як створюються кальки. Назвіть різновиди кальок.

Калька (фр. *kalgue* — копія) — це слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови.

Лексична (словотвірна) калька — слово, створене за моделлю іншої мови з матеріалу своєї: *літописець* (грец. *chronographos*), *хмарочос* (англ. *skyscraper*).

Семантична калька — нове переносне значення слова під впливом іншомовного: *блискучий* — у значенні «талановитий» під впливом французького *brilliant*.

Синтаксична калька — синтаксична модель, що склалася в мові під впливом іншої.

Фразеологічна калька — дослівний переклад фразеологічної одиниці: поставити крапки над «і» (з фр. *mettre les point sur les «i»*).

Варваризми — іншомовні слова, що не повністю засвоїлися, не стали загальнозживаними: *леді*, *авеню*, *хені-енд*. Їх використовують для характеристики життя, побуту, звичаїв інших народів. Нерідко зберігають іншомовну графічну форму: *momento mori* (пам'ятай про смерть), *alma mater* (мати-годувальниця).

264 Прочитайте текст. Випишіть запозичені слова. З'ясуйте значення їх за словниками.

Фентезі — срібло й багрянець, індиго й лазур, обсидіан з прожилками золота й лазуриту. А реальність — це фанера і пластик, пофарбовані в брудно-коричневі й жовтувато-зелені тони. Фентезі має смак хабанери і меду, кориці і гвоздики... Реальність — це боби і тофу... Ми читаємо фентезі, щоб повернути втрачені фарби, відчутти смак прянощів і почути пісню серця (Дж. Р. Р. Мартін).

СПІЛКУВАННЯ

265 Прочитайте висловлення сучасного українського дослідника української мови. Чи згодні ви з його думкою? Умотивуйте доречність чи недоречність уживання запозиченої лексики.

Іноді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість.

Іноді запозичення вкорінюються з міркувань моди, щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного (П. Селігей).

Домашнє завдання

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО

Алжир, Бразилія, Крит, Мадрид,
Сицилія, Чикаго, Арістотель,
Фрідріх, Фердинанд, Річард

266 Виконайте одне із завдань.

А Спишіть, уставляючи замість крапок літери *ц, і* або *ї*. Поясніть значення поданих слів. У разі потреби скористайтеся словником іншомовних слів.

Пак..стан, К..ліманджаро, ч..пси, Ч..лі, Верг..лій, шас.., ауд..енція, інду..зм, д..візія, антиб..отик, р..торика, м..рт, Ка..р, С..рія, Колх..да, кипар..с, Ф..ладельфія, С..ракузи, моза..ка, Мекс..ка, л..міт, д..фірамб, інгред..ент, аж..отаж, п..раміда, глад..олус, л..мон, м..кстура, кофе..н, д..сплей, період..зація, с..еста, бравіс..мо, аз..мут, Лу..зіана, в..мпел, сп..рт, х..мера, Р..чард, г..гант, ант..лопа, екв..валент.

Б Підготуйте повідомлення з теми «Люди-бренди».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Як лінгвісти пояснюють зміст поняття «калька»?
— Запозичень з яких мов в українській найбільше? Наведіть приклади.

§ 37

ЗАГАЛЬНОЖИВАНІ СЛОВА. ЛЕКСИЧНЕ БАГАТСТВО ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ. ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ. ЕТНОГРАФІЗМИ. ТОПОНІМІКА Й ОНОМАСТИКА У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Немає магії сильнішої, ніж магія слів.

А. Франс

Буду я навчатись мови золотої

Українська лексика за сферами вживання

загальноживана;
стилістично нейтральна

обмеженого вживання (спеціальна);
стилістично маркована

діалектизми;
терміни;
професіоналізми;

жаргонізми;
застарілі слова та
неологізми

Основу всіх стилів складає **міжстильова** (або **нейтральна**) **лексика**, вона зрозуміла для кожного.

Стили української мови мають своєрідні лексичні ознаки, за собою, зорієнтовані на функціонування тільки в певному стилі. Це **стилістично забарвлена лексика** усного мовлення, писемного мовлення, офіційно-ділового стилю, публіцистичного та наукового.

Окрему групу становить **емоційна лексика** — слова з позитивним чи негативним забарвленням (*білявенький, дубище, хлопчисько*). Емоційні слова в художньому стилі виступають епітетами, порівняннями, образними висловами. До емоційних можна віднести і **просторічні** слова (*бовдур, роззява, телепень, беркицьнутися*).

Практикум

Морва — (діал.) шовковиця.

Пштинькати — (діал.) докучати.

Етнографізми — слова на позначення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів і т. ін.

Лінгвокультуреми — слова, що несуть культурологічну інформацію, культурні цінності у формах національної культури і національної мови.

Дідух — це житній, пшеничний або вівсяний сніп, якого господар ставить на покуть у Святвечір, символ урожаю, добробуту, оберіг роду.

Покуть — куток в українській селянській хаті, розміщений по діагоналі від печі, де сходяться краями дві лави; найсвятіше і найпочесніше місце в хаті.

Ономастика — розділ мовознавства, що вивчає історію виникнення й розвитку власних імен. Включає антропоніміку, топоніміку, астроніміку.

Топонім (від грец. *topos* — місце і *onoma* — назва) — географічна назва.

267 Розподіліть слова на групи: 1) загальноживані; 2) професійні; 3) діалектні.

Мешкати, збільшувати, ґазда, морва*, *плай*, земля, хлібина, *тайстра*, вулиця, файний, космос, ватра, штрек, *шурф*, лазер, зустріч, скальпель, біофізика, абрєвіація, фонема, кабиця, місяць, квартет, соліст, *лібрето*, сестра, брат, вар'ят, машина, лікар, операція, *перцепція*, драма, епос, нічний, щодня, весело, ракета, ґаздиня, операційна, реанімація, антрацит, нагора, *кубрик*, фрахт, яхта, освіта, наука, ампер, пштинькати*, трускавка.

● З'ясуйте за словниками значення виділених слів, усно складіть із ними речення.

268 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Схарактеризуйте лінгвокультуреми тексту як засоби відображення культури українців.

Староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої трійці — без клечання. Ми відзначаємо свято Купала, закликаємо щастя на майбутній рік на Введення, кличемо долю на Катерини, ворожимо на Андрія.

Це наша культура, наша найстарша традиція. Кутя — символ урожаю, а писанка — символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів.

Про все це співається в колядках, що були відомі в Україні далеко ще до початку християнських часів. Це виявляється й у звичаєвих обрядах, наприклад: дванадцять полін, дванадцять святвечірніх страв, дідух на покуті*, сіно на столі, закликання на вечерю мороза, вовка, чорної бурі та злих вітрів (за О. Воропаєм)*

- Поясніть уживання розділових знаків у виділених реченнях.
- Перекажіть текст усно, доповнюючи його розповіддю про роль рідних обрядів у нашому житті. Не забувайте використовувати різні види складних речень.

269 Визначте походження топонімів. Що означає їхня друга частина? Свої висновки перевірте за етимологічним словником.

Бориспіль, Високопіль, Мелітополь, Добропіль, Тернопіль, Нікополь, Маріуполь, Сімферополь, Ямпіль, Трипіль.

СПІЛКУВАННЯ

270 Прочитайте. Визначте головну думку тексту.

Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції*. Ми повинні — всі без виїмка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурним стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої

мири, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його (І. Франко).

- Як ви розумієте вислів *Ми мусимо навчитися чути себе українцями?*

Домашнє завдання

271 Виконайте одне із завдань.

А Поясніть символіку українських слів *рушник, вітер, блискавка, верба, явір, соняшник, барвінок*. Свої міркування доповніть уривками з фольклорних і художніх творів.

Б Складіть словник топонімів місцевості, де ви живете. Яка їх етимологія?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає ономастика?
 - Як лінгвісти пояснюють зміст поняття «лінгвокультурема»?
- За якою ознакою здійснено поділ лексики на загальноновживану й обмеженого вжитку?

§ 38 РОЗМОВНА, ПРОСТОРІЧНА, ЕМОЦІЙНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА. МОЛОДІЖНИЙ СЛЕНГ. ЕКЗОТИЗМИ. ПУРИЗМИ

О слово рідне! Хто без тебе я?
 Чи буде жить в віках душа моя,
 Чи буде сонцем в небі пламенить,
 А чи залишиться в пітьмі століть?
 В. Чемерис

Буду я навчатись мови золотої

ЕМОЦІЙНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА

Слова, значення яких привносить позитивну або негативну інформацію	любов, добро, жаль, сум
Вигуки, звуконаслідування	ой, цур, хап, ку-ку-рі-ку
Вульгаризми, жаргонізми, лайливі слова	лика, злиняти (щезнути), центровий (авторитетний)
Авторські неологізми	яблуновоквітно (П. Тичина)
Поетична лексика, що вживається для надання поетичному мовленню обраності, піднесеності	осанна, розмай, сляво, муза
Метафори, епітети	рука долі, золота жила
Слова із суфіксами здрібнілості, пестливості, згрубілості	малесенький, дівчинонька, вовчище

Екзотизми — слова, запозичені українською мовою з інших мов для позначення реалій життя іншого народу чи країни: *медж-ліс, сейм, ханука, аул, фазенда, кімоно, хіджаб, сарі, sake, маца, гаспачо, паелья, хамон, мусака*.

Пуризм — напрям у літературній мовній політиці, скерований на усунення з мови іншомовних елементів і заміну їх неологізмами чи народномовними конструкціями. Пуризм притаманний суспільствам, що змагаються із чужими культурно-мовними нашаруваннями в добу національного відродження й пошуків національної самобутності. Надмірний пуризм збіднює стилістичне багатство мови й утворює зайві лексичні дублети, поглиблюючи різницю між розмовною й літературною мовою: *помаранч* замість *апельсин*, *летовище* замість *аеродром* та ін.

Молодіжний **сленг** — соціолект людей віком 12–22 років, що виник із протиставлення себе не стільки старшому поколінню, скільки офіційній системі. Популярний прийом — це заміна значень слів семантично, що створює не зовсім доречний і точний смисловий відтінок: замість *йди сюди* вживається *мандруй сюди*, *мігруй сюди* тощо.

Практикум

272 Прочитайте текст. Які емоції він викликав у вас? Випишіть емоційно забарвлені слова. Доповніть їх 3–4 власними прикладами.

СОНЯЧНЕ ЦАРСТВО

Десь далеко-далеко, за синіми пагорбами та фіолетовими ріками, за густими лісами, за блакитними луками є Сонячне Царство. Там барвисті метелики танцюють на білих хмаринках, а грайливі сонячні зайчики сповіщають усіх жителів про початок нового дня. Там золоті зорі квітнуть чудернацькими сучвіттями в небі, а маленькі феї розсипають уночі добрі сни. Там живуть крихітні янголики (*Слава Світова*).

273 Прочитайте текст. Знайдіть емоційно забарвлену лексику. До яких груп належать емоційно забарвлені слова?

Ще в XVII ст. чужинці, які подорожували Україною, писали: «У цього народу тільки чотири лайливі слова — свиня, собака, дідько, чорт». А нині?

У нецензурних брудних словах прихована руйнівна сила. Ті, хто їх уживають, швидше старіють, частіше хворіють. Сучасні лихослови знічев'я постійно накликають біду на себе та інших (*з інтернетних джерел*).

- Як, на вашу думку, уникати лайливих слів?

274 Прочитайте жарти. Якими мовними засобами передано експресивність?

- Ого! Неймовірно! Нечувано! — промовляє Тарасик.
— Що ти там читаєш? Трилер? Фантастику? — запитує сестра.
— Та ні, тлумачний словник!
- Маринко, — каже мама, — ти дуже неслухняна дівчинка. Я геть вся посивіла через тебе, бачиш?
— Але ж і ти, мамуню, була неслухняною. Ондечки яке сиве волосся в нашій бабусі.

МІРКУЄМО РАЗОМ ПРО ІСТИНУ!

Йди — і обрій розшириться!
(Д. Арсенич)

Де плачуть, там немає вже краси!
(П. Грабовський)

Легенди бувають правдивіші за історію (П. Загребельний).

Всі слова уже були чиймись.
(Л. Костенко)

Без правди горе! (Т. Шевченко)

Шукай у власних глибинах.
(Ю. Луна)

275 З'ясуйте, до яких тематичних груп належать екзотизми: суспільно-політичні реалії, спорт, побут, культура й мистецтво, кулінарія.

Меджліс, сейм, темпура, чилі, брускета, суші, кімоно, ікебана, бунраку, бурек, пахлава, куруш, дзюдо, айкідо, кабукі, паті, харосет, лате, тапас, чадра, канелоні, фламенко, курултай, сакура, чурек, сакля, чалма.

276 Знайдіть приклади вживання сленгу в рекламі. З якою метою їх використано?

1. Продукт для тих, хто дійсно крутий. 2. Хрусткі та кльові — завжди напоготові. 3. «Дика шара — обвальні ціни!» 4. Справжній ульот.

Буду я навчатись мови золотої

Стилістичне забарвлення тексту залежить від поєднання стилістично нейтральних і стилістично маркованих слів, якими переважно є слова, вжиті в переносному значенні: *[Сонце] їхало на велосипеді, обминаючи хмари у небі* (І. Драч).

Стилістична виразність слова виявляється в словесному оточенні, тобто в контексті. Уводячи те чи інше слово в контекст, мовець завжди вживає його в одному значенні. Хоча воно може мати їх кілька. Наприклад: *Літо збігло, як день* (М. Стельмах). (літо — пора року); *Чи буде цього року літо?* (літо — тепло).

Жаргонізми, арготизми та вульгаризми застосовуються у художньому та публіцистичному стилях як засіб гумористичного чи сатиричного висвітлення життєвих явищ: *Дід скаржитьься: «Як ходив поголений, зі мною віталися: “Добрідень, діду!”, а як завів бороду, кажуть: “Привіт, чувак!”* (А. Крижанівський).

Розмовна та просторічна лексика використовується в художньому стилі для створення колориту легкої іронії, свідомого зниження пафосу, уведення в атмосферу довірливої розмови:

Дві сестри старенькі на пташарні
Лускають насіння гарбузове,
І дрижать їх руки незугарні,
Чорні, закоцюрблені, дубові (І. Драч).

Практикум

277 Визначте, з якою метою (надання урочистості, іронічного чи сатиричного забарвлення) вжиті в реченнях емоційні синоніми-старослов'язми. З'ясуйте особливості їх сполучуваності з іншими, стилістично нейтральними словами.

1. Благословенна ти в віках, як сонце наше благовісне, як віщій білокрилий птах, печаль і радість наша, пісне... (М. Рильський) 2. Хотілося б зігнать оскому На коронованих главах, На тих помазаниках Божих... (Т. Шевченко) 3. Ту він-ценосную громаду Покажем спереду і ззаду... (Т. Шевченко)

СПІЛКУВАННЯ

278 Прочитайте. Як настанову письменниці можна реалізувати в мовленні? Висловте власні міркування з порушеної проблеми.

І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами:

— Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими!
(Л. Костенко)

Домашнє завдання

279 Складіть невеликий текст (5–6 речень) із теми «Моє хобі», уживаючи молодіжний сленг. Потім запишіть цей текст, замінивши сленгову лексику загальноживаними словами. Порівняйте тексти, усно зробіть висновок про доречність молодіжного сленгу в мовленні.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку лексику називають стилістично забарвленою? У яких ситуаціях її використовують найчастіше?
 - Які слова називаються екзотизмами?
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «пуризм»?

§ 39

НАУКОВА ЛЕКСИКА. ФІЛОЛОГІЧНІ, ЛІНГВІСТИЧНІ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ. КАНЦЕЛЯРИЗМИ. ШТАМПИ

Мовознавці занепокоєні впливами шаблону й штампу на живе народне слово.

Б. Рогоза

Буду я навчатись мови золотої

Наукова лексика — це особливий шар мови, що обслуговує галузь науки і професійно-виробничої діяльності.

Термін — спеціальне слово або словосполучення, що вживається для точного вираження поняття з якої-небудь галузі знання. Загальноживані терміни використовуються в усіх галузях науки: *система, функція, точка, значення, елемент, процес, частина, час, речовина, величина, площина, визначати* та ін., вузькоспеціальні — тільки в певній галузі: *префікс, деривація, семантика* — у мовознавстві; *аероби, амітоз, інфузорія* — у біології тощо.

Одним із джерел забруднення літературної мови є **словесні штампи** — слова й вирази, часто й одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють, знеособлюють мову. Унаслідок частого вживання вони втратили свою оригінальність: *висвітлити цілий комплекс проблем, набула гостроти ситуація*. Стандартизовано звучать вислови з книжними прийомами *з метою, відповідно до, у справі, зважаючи на і под.*

Практикум

280 Прочитайте виразно уривки з поезій Л. Костенко. Знайдіть у них терміни. Поясніть, з якою метою їх використовує поетеса.

1. Краплини перші вдарили об шибку.
Кардіограма блиснула крива.
Вітри з розгону поламали скрипку,
Гуде у сосен буйна голова...
2. Плюс мінус життя.
Таблиця розмноження.
Квадратний корінь із мрій романтика.
Два пишем, три помічаєм.
Розношена
щоденна
проста
математика.

МІРКУЄМО РАЗОМ ПРО ІСТИНУ!

З видимого пізнавай невидиме.
(Г. Сковорода)

Кожна частина Землі є центром
Землі (Л. Силенко).

Все те, що буде зроблене проти,
на твою ж таки голову і впаде.
(Б. Хмельницький)

281 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Складіть за текстом 5–6 запитань для однокласників.

Значні здобутки мають українські вчені-мовознавці в ділянці орієнталістики (сходознавства). Щоправда, імен тут не густо, але чого варте одне-єдине ім'я Агатангела Юхимовича Кримського. Він знав понад 60 мов, залишив близько 1000 наукових праць, а ще літературні твори: вірші, великий роман, переклади з інших мов. Учений об'єднував у собі сходознавця, славіста, письменника і перекладача (за А. Матвієнко).

- Випишіть із тексту терміни. Поясніть значення їх.

282 Прочитайте, правильно наголошуючи. Перевірте за потреби за словником. Випишіть філологічні терміни. Поясніть їх значення.

Абетковий, агрономія, аналог, есе, асиметрія, багатоскладовий, бесіда, біржовий, видання, вимова, виразний, витрата, метафора, романтизм, епілог, евфонія, завдання, каталог, надбання, лексикографія, акцентологія, пекарський, постмодернізм, риторика, дискурс, сенсорний, типовий, факсиміле, фаховий, читання, шлунковий, ядерний.

283 Прочитайте текст. Чому автор вважає штампи лютим злом мови? Які слова ви додали б до наведеного переліку?

Ще Борис Антоненко-Давидович писав, що всі оті *рішення, присвоєння, виконання, кредити довір'я й ліміти часу*, які заповнили мовну ниву, мають одне спільне невичерпне джерело — канцелярію.

Ось і *з метою* обернули в прикрий канцеляризм. Такого вислову можна уникнути, замінивши його прийменником *для*, або перетворивши речення з простого на складнопідрядне, до якого ввійшов би сполучник *щоб*: *з метою* вивчення проблеми; *для* вивчення проблеми; *щоб* вивчити проблему (за Б. Rogozю).

- Сформулюйте рекомендації «Як уникати штамів у мовленні?»

СПІЛКУВАННЯ

284 Працюймо групами. Складіть сенкан до слова *штамп* або *термін* за такими правилами:

- перший рядок — один іменник (стартове слово);
- другий рядок — два прикметники, що характеризують слово;
- третій рядок — три дієслова;
- четвертий рядок — чотири будь-яких слова;
- п'ятий рядок — один іменник, що резюмує все вищесказане. Службові слова можна не враховувати.

Домашнє завдання

285 Напишіть есе «Використання наукової лексики».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як у мовознавстві тлумачать зміст поняття «термін»?
 - Які слова називаються канцеляризмами?
 - Як лінгвісти характеризують словесні штампи?

§ 40

ЗАСТАРІЛІ СЛОВА ТА ЇХ РІЗНОВИДИ. АРХАЇЗМИ, ІСТОРИЗМИ. НЕОЛОГІЗМИ. ЗАГАЛЬНОМОВНІ ТА АВТОРСЬКІ НЕОЛОГІЗМИ

Слово — найвірніший посланець з минулого в сьогодення і з сьогодення в прийдешнє.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Застарілі слова (вийшли чи виходять з активного вжитку)

Історизми позначають поняття, що зникли в процесі історичного розвитку: *смерд, тивун, князь, волость, очіпок, мушкет, хорунжий, лихвар* тощо

Архаїзми — витіснені іншими синонімами назви понять, що існують і нині: *град* (місто), *вої* (воїни), *аероплан* (літак), *броня* (зброя)

Неологізми (від грец. *neos* — новий і *logos* — слово) — це нові слова на позначення нових реалій, що виникають у процесі розвитку суспільства: *стартап* (компанія з короткою історією операційної діяльності); *аутлет* (магазин, у якому продають одяг, взуття й аксесуари минулих колекцій з великими знижками). Із часом вони стають загальноновживаними (*відеомагнітофон, радіотелефон*) або переходять до розряду історизмів (*перебудова, гласність* тощо).

Крім загальнономовних, виділяють ще й **індивідуально-авторські неологізми**: *А той вітряк давно вхопили вхопину. Пірнає в хмару місяць-дармовис* (Л. Костенко).

Практикум

286 Прочитайте текст. Випишіть застарілі слова, з'ясуйте стилістичну роль їх.

Там, у небі, починаючись широким хвостом від Волосіні і простягаючись гострим списом майже до обрію, сріблясто переливалась *дивна* зоря.

Утім, це була не зоря — високо в небі серед інших зір, за-тьмарюючи їх, висіла зоря-хмарина, вона світилась таким блиском, що враз окреслились Дніпро, темні лодії на воді, береги й кручі, люди, що стояли там і *дивились* на небо. У ці хвилини всі мовчали, але кожен думав, що віщує це знаменіє, проти кого спрямований спис, який висить у небі (*за С. Склярєнком*).

- Визначте тип мовлення тексту. Обґрунтуйте свою думку.

287 Схарактеризуйте подані слова щодо вживання. З'ясуйте їхнє лексичне значення.

Ланіти, рамена, карбованець, губернія, свита, дукач, жупан, бурлаки, сотник, хорунжий, писар, нормкор, лучник, бортництво, леміш, орало, грант, перевесло, очіпок, десниця, чоло, подушне, гетьман, глаголити, лучник, чаша, шати, броварник, кожум'яка, кобзар, верста, кармазин, кунтуш, постоли, личаки, аутлет, сліпери, соха, ступа, жорна, прядка, кайло, сагайдак, крейцер, шаг, шеляг, злотий, рубель, лікоть, аршин, сажень, верства, миля, воєвода, війт.

МІРКУЄМО РАЗОМ ПРО ІСТИНУ!

Не море топить кораблі, а вітри.
(Д. Заточник)

Тупою сокирою не стільки нару-баєш, як утомишся (К. Сакович).

Говорити лихе, а промовчувати добре — однакове є зло. Добре і потерпіти, коли інакше бути не може. Вівця, що не слухає пастиря, — вовку користь (Д. Туптало). Той погібний, що, бува, брата осуджає (І. Максимович).

288 Прочитайте текст. Випишіть неологізми. Визначте шляхи їх появи в українській мові.

Якось у Парижі меценат закупив 250 велосипедів і розкидав їх містом. Кожен охочий міг узяти двоколісний транспортний засіб і доїхати туди, куди потрібно, а потім залишити його там для наступного подорожнього... Згодом схожий рух набув популярності і з іншими речами. У 2001 році в американського інтернет-технолога Рона Хорнбекера з'явилася ідея буккросингу. Тоді ж він поклав 20 книг у холі одного готелю. А за пів року було вже 300 активістів, які «відпускали» своїх друкованих друзів у подорож... (з інтернет-джерел)

- Наведіть власні приклади неологізмів.

289 У наведених реченнях виявіть індивідуально-авторські неологізми, з'ясуйте стилістичне навантаження їх у мові майстрів художнього слова.

1. Одиноким зозулем визозулився досвіток (В. Коваленко).
2. Осінь осіняє сине сивою осмутою осоння. Сонях закоричневів (І. Низовий).
3. Вже небо не біжить тим синьо-білим бігом в своєму зорехмарному ряду (М. Вінграновський).
4. Темний зачіпок жовторотиться, холод кільчиться, голод сотиться (В. Коваленко).
5. Весна, весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі — злотозор (П. Тичина).

СПІЛКУВАННЯ

290 Прочитайте роздуми П. Мовчана. А як ви розумієте значення рідного слова, рідної мови?

Треба повернути в свідомість Слово давнє і сучасне. Слово давнє поєднує часи. І людина стає причетною до вічності. Давнє наше Слово є засобом розпізнавання духовності наших предків (з нашої свідомості були викорчовані не тільки слова, а й самі проблеми — такі, як душа, милосердя, сумління, чесність, натхнення і т. п.). Слово — свідок історії, свідок Часу. В Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоводу, в ньому ж починається і завершується духовне життя Людини. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. Слова випромінюють енергію, як світло. Мова — це весь об'єм нашої народної пам'яті. Людина протистоїть Часові саме в Слові. Власне Слово і є Пам'ять. Хто зрікається рідної мови, той зрікається усїєї духовної спадщини свого народу.

- Висловіть припущення, чому окремі слова записані з великої букви.

Виконайте тестові завдання online

Домашнє завдання

291 Укладіть короткий тлумачний словник неологізмів (10 слів).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «архаїзми»? Наведіть приклади.
 - Які слова називаються історизмами?
 - Дайте визначення неологізмів. Наведіть приклади.
 - Які слова відносять до індивідуально-авторських неологізмів?

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проєкт «Словник фразеологізмів». Результати виконання проєкту представте як мультимедійну презентацію.

§ 41

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Фразеологізми — іскрометні скарби мовної образності.

В. Ужченко

Буду я навчатись мови золотої

Розділ мовознавчої науки, який вивчає фразеологізми, називається **фразеологією** (від грец. *phrases* — вислів, *logos* — поняття, вчення).

Фразеологізм — стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула, передає одне значення і, як правило, має певне емоційне забарвлення.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *мокрим рядом накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *як сніг на голову* — зненацька.

Фразеологізмам властиві такі ознаки:

- 1) семантична неподільність;
- 2) відтворюваність у готовому вигляді;
- 3) наявність емоційно-експресивного забарвлення;
- 4) сполучення двох і більше слів, що можуть мати переносне значення;
- 5) стійкість граматичних категорій та усталеність порядку слів;
- 6) спільність синтаксичної функції для всіх його компонентів.

Практикум

292 Випишіть фразеологізми. Із трьома з них складіть речення, підкресліть підмет і присудок.

Грати з вогнем, сухий лист, на ноги поставили, київські каштани, чорний хліб, сонячне проміння, висипати насіння, підкрутити гайку, крутити носом, в'язи скрутити, каламутити воду, материнська порада, китайська грамота, показати поріг, сьорбнути солоного.

У ступі не влучиш; як свої п'ять пальців; не бачити за деревами лісу; як у бездонну бочку; хоч лобом в стіну; бити в лоб; вибратися з халепи; вибитися в люди

293 Поясніть значення поданих нижче фразеологізмів, користуючись словниками. Чи можна замість слів-числівників ужити у фразеологізмах інші назви чисел? Складіть речення з останнім фразеологізмом.

У три погибелі згинатися, волосся їжаком, ганятися за двома зайцями, підводне каміння, нуль без палички, дев'ятий вал, три кити, домашнє вогнище, від зорі до зорі, грати першу скрипку, сім п'ятниць на тиждень.

294 Спишіть речення, уставляючи замість крапок потрібні фразеологізми.

1. Він уже свого доскочив. Чого ж йому ... ? (*Панас Мирний*) 2. Хоч і пізня осінь, а надворі теплінь. Таку пору здавна в народі називають ... (*І. Цюпа*). 3. Майдан увесь заставлений возами так, що й ... (*Іван Нечуй-Левицький*). 4. Куди? Нема чого ... на вулиці! Підсобиш матері вдома (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. Ха-ха-ха! От ушкварив! Та швидше в мене ..., ніж це станеться; і в думку собі не клади! (*М. Старицький*)

Довідка: на долоні волосся виросте, зі шкіри вилазити, курці ступити ніде, бабине літо, собак ганяти.

295 Доберіть до наведених тлумачень відповідні фразеологізми. З'ясуйте, у яких стилях мовлення їх найчастіше використовують..

Те, що скеровує кого-небудь у житті; основа чого-небудь; змінювати поведінку відповідно до обставин; цілком зрозуміло; не йде справа на лад; нічого не вартий; дратувати кого-небудь.

Довідка: грати на нервах, гріш ціна в базарний день, кінці з кінцями не сходяться, чорним по білому, тримати ніс за вітром, наріжний камінь, провідна зірка.

СПІЛКУВАННЯ

296 На основі поданих народних висловів сформулюйте найважливіші життєві цінності.

Хто вчиться змолоду, той не знає на старість голоду. Згаяного часу і конем не здоженеш. Не на користь книжку читать, коли вершки лише хапать. Яка головонька, така й розмовонька! Наймогутніша зброя — слово. Копай всередині себе криницю життєдайної сили. Легко чужими руками жар загрібати. Злодієві потурати, що самому красти. У кого жовч у роті, тому все гірко. Бережи одяг доки новий, а здоров'я — доки молодий.

Домашнє завдання

297 Доберіть і запишіть якнайбільше фразеологізмів, які характеризували б сміливість, розум, красу людини.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає фразеологія?
 - Дайте визначення фразеологізму.
 - Які основні ознаки фразеологізмів?

§ 42 ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ. НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Фразеологія — окраса народної мови.

Є. Чак

Буду я навчатись мови золотої

Спостереження людей за довір'ям спричинило появу більшості фразеологізмів: *орати перелоги, варити воду* — трудові процеси; *на живу нитку, брати в лещата* — виробництво; *увіходити в роль, коронний номер* — мистецтво; *схрещувати мечі, брати рубіж* — військова справа; *давати гарбуза, облизати макогона* — звичаї й вірування; *заяча душа, звити гніздо* — світ тварин.

Фразеологізми мають й інші джерела:

- з античних міфів: *сади Семіраміди, дамоклів меч, нитка Аріадни, вогонь Прометей, геркулесові стовпи, прокрустове ложе;*
- вирази з Біблії та Євангелія: *Содом і Гоморра, наріжний камінь, у поті чола, друге пришестья, око за око, сіль землі;*
- іншомовні запозичення, інтернаціональні сталі звороти: *буря у склянці води, ідея фікс;*
- висловлення видатних осіб: *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка); *Шукати треба серцем* (А. де Сент-Екзюпері).

Практикум

298 Визначте джерела походження фразеологізмів.

Комар носа не підточить, знати собі ціну, лити воду на чужий млин, мати ґрунт під ногами, заварити кашу, легкий хліб, гав ловити, скатертю доріжка, закидати вудку, птиця високого польоту, альфа і омега, іти на Голгофу, коронний номер, змотувати вудки, подавати рушники.

299 Поясніть значення усталених висловів, що стали назвами окремих творів і збірок українських і зарубіжних письменників. Продовжте ряд власними прикладами.

«Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «Чотири броди» М. Стельмаха.

300 **Працюймо парами.** Поясніть значення висловів. Випишіть із поданих фразеологізмів ті, що характеризують мовця: 1) з позитивною оцінкою, 2) з негативною оцінкою.

Знаходити спільну мову, говорити різними мовами; довгий язик, гострий на язик, замкнути язика, чесати язиком, поламати собі язик, плескати язиком, прикусити язика, проковтнути язика, розпустити язика, тримати язика за зубами, тягнути за язик, язик свербить, язик до Києва доведе, язик не повертається, язик без кісток.

- Чому, на вашу думку, в українській мові так багато фразеологізмів зі словом *язик*?

СПІЛКУВАННЯ

301 Про роль вираженого, переконливого слова свідчить значна кількість прислів'їв, створених різними народами світу. На яких моральних чеснотах мовця, а також якостях комуніканта в них наголошується?

Українські прислів'я	Індійські прислів'я
більше діла — менше слів	одне говорити — зовсім інше робити
менше говори — більше вчуеш	тримай слово за зубами, щоб і янголи не знали
від красних слів язик не відсохне	якщо не даєш меду, то хоч солодким словом утіш
набалакав — і в торбу не вбереш	він свій язик припинати не звик

Домашнє завдання

302 Проведіть дослідницьку роботу. Запишіть якнайбільше фразеологізмів, пов'язаних з обрядами українців.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — У чому виявляється національна специфіка українських фразеологізмів?
— Які джерела української фразеології? Відповідь ілюструйте прикладами.

§ 43 ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ, КРИЛАТІ ВИСЛОВИ. СТІЙКІ НАРОДНІ ПОРІВНЯННЯ. ПОБАЖАННЯ, ПРИПОВІДКИ, КАЛАМБУРИ

Добірна національна фразеологія — душа кожної мови.

І. Огієнко

Буду я навчатись мови золотої

Прислів'я — короткий влучний вислів, що у формі логічно завершеного мовного судження з висновком різноманітно відтворює різноманітні сфери життя людини й суспільства. Прислів'я, як правило, мають повчальний характер: *Згаяного часу і конем не доженеш. Згода буде, а незгода руйнує. Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.*

Приказка — короткий сталий образний вислів констатувального характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку. Приказка образно характеризує певне явище: *Набалакав — і в торбу не забереши.*

Практикум

303 Прочитайте. Дайте визначення словосполучення «крилатий вислів» на основі вивченого в 5–9 класах. Власне визначення доповніть поданою нижче інформацією.

Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних

Фразеологізм — мовна одиниця, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення, і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність (*Л. Паламарчук*). Фразеологічними одиницями у мовознавстві не вважають стали словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті вислови, усталені порівняння, складені терміни, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення (*з боку на бік, з місця на місце, смішки смішками*).

персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні, прийнято називати крилатими.

Крилаті вислови можуть мати форму закінчених речень: *Пізнай самого себе*; сталих словосполучень: *терновий вінок, блудний син, шагренева шкіра*. Такі крилаті вислови із часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних із чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Жовті Води, Холодний Яр, Крути*; імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів: *Прометей, Геркулес, Наполеон, Рокфеллер*.

У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови поповнювався, зокрема, і крилатими висловами: *буря в склянці води* (Ш.-Л. Монтеск'є), *догляда-ти свій сад* (Вольтер), *на крилах пісень* (Г. Гейне), *іскра Божа* (Ф. Шиллер) та інші.

Стали широкоживаними й влучні вислови з української літератури: *кожному рот дере ложка суха* (Г. Сковорода), *му-жича правда є колюча* (І. Котляревський) та інші.

304 Доберіть синонімічні фразеологізми й крилаті вислови до слів *дружно, здатися, замовкнути, лиховісний дар, самотник, запущеність*.

Робінзон Крузо, душа в душу, авгієві стайні, скласти зброю, язика прикусити, геростратова слава.

305 Спишіть прислів'я. Визначте роль порівнянь. З'ясуйте значення кожного виразу.

1. У голові, як у пустій стодолі. 2. Ти в цьому розумієшся, як ведмідь на зорях. 3. У голову, як у торбу: що знайдеш, то сховаєш. 4. Надувсь, як сич на погоду. 5. У очі — як лис, а позаочі, як біс.

306 Прочитайте побажання. Кому воно адресоване? Обґрунтуйте свою думку.

Нехай вам засяють Різдвяні вогні!
Здоров'я й добробуту вашій сім'ї!
Хай ангел торкнеться вас ніжно крилом,

зігріє вам серце Різдвяним теплом.
Хай радість, кохання наповнять ваш дім,
оселяться щастя і спокій у німі!

- Пригадайте колядки, щедрівки. Які побажання ввійшли до їхнього складу?

307 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Сформулюйте, що таке приповідка.

Один скупердяй попросив чоловіка, щоб сплів йому ясла для худоби. Коли зайшло про плату, то скупар загадав, щоб чоловік робив за «так», тобто задурно. Подумавши, чоловік погодився. Наніс до хати лози та й став плести ясла. За якийсь час і сплів. Та як їх винести з хати? Ні у вікна, ні у двері не лізуть. Чоловік і каже скупарю: «Оце маєте ясла за «так»». Господар почував потилицю та й собі каже: «Так то так, та з хати як?» Ці слова стали приповідкою, яку вживають, зустрівши перешкоду у своїх намірах (*В. Ужченко*).

- Наведіть приклади приповідок.

Приповідка — жартівливий вислів, переважно у віршованій формі; те саме, що приказка.

СПІЛКУВАННЯ

308 Працюймо групами. Прочитайте прислів'я. Відповідно до них складіть правила для мовця і слухача.

1. Жартуй, жартуй, та не смійся. 2. Від теплого слова і лід розмерзається. 3. Добре ласкаве слово краще м'якого пирога. 4. Слухай багато, а говори мало. 5. Хто мовчить, той трьох навчить. 6. Умієш говорити — уміє слухати. 7. Шабля ранив тило, а слово — душу. 8. Яка головонька, така й розмовонька.

Домашнє завдання

309 Запишіть по п'ять прислів'їв, приказок і народних порівнянь.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що називається прислів'ям та приказкою? Наведіть приклади.
 - Як лінгвісти тлумачать зміст поняття «крилаті вислови»?
- Схарактеризуйте стійкі народні порівняння.
- Які визначальні ознаки приповідки?

§ 44 БАГАТОЗНАЧНІСТЬ, СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Найкоштовніша ozdoba мови — це фразеологізм.

І. Фарион

Буду я навчатись мови золотої

Синонімія фразеологізмів — явище досить поширене: *обі-брати до нитки, обдерти як липку, останню сорочку зняти, пустити з торбами*. У реченні для підкреслення, виділення якоїсь риси, ознаки може вживатися цілий синонімічний ряд, зокрема й фразеологізми: *На жаль, увесь стиль мислення і діяльності цих людей спрямований переважно на те, щоб схитрувати, ошукати, ввести в оману, приховати від інших свої наміри і мету (з газети)*.

Фразеологізми можуть вступати і в **антонімічні відношення**: *розпустити язика — води в рот набрати, виплисти на поверхню — піти на дно, гаряча голова — холодний розум*.

Практикум

310 Прочитайте текст. Знайдіть фразеологізми, поясніть значення їх. Випишіть фразеологічні синоніми. З якою стилістичною метою автор вкладає в уста хлопчика низку фразеологічних синонімів?

Дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього... Після цього ми з дідом перезирнулись, усміхнулись, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-СИНОНІМИ

*Як (мов, ніби) викручена ганчірка;
як вичавлений лимон.*

З гаком; з лишком.

*Ні гаряче ні зимно; ні знобить ні
гріє.*

Хоч греблю гати; хоч відбавляй.

безклепкого внука до церкви. Там я мав покаятися і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра... (М. Стельмах)

311 До поданих висловів доберіть фразеологізми-синоніми. Поясніть відтінки в значенні.

Битий вовк; одним миром мазані; накивати п'ятами; умивати руки; як мокре горить; не розгинаючи спину; байдики бити; рукою подати; перемивати кістки; ні риба ні м'ясо; ні пари з вуст; за царя Панька; пуститися берега.

312 До поданих висловів доберіть фразеологізми-антоніми.

Кури не клюють; крапля в морі; гнути ший; скакати на задніх лапах; валятися в ногах; хоч з лиця воду пий; зі шкіри пхатися; хоч голки збирай; конем не доженеш; тримати язик за зубами; пхати палки в колеса; одним миром мазані.

СПІЛКУВАННЯ

313 Прочитайте текст. Визначте його стиль і жанр.

СІМ П'ЯТНИЦЬ НА ТИЖДЕНЬ

Людей, які не вміють дотримувати свого слова, часто змінюють свої погляди й рішення, не виконують обіцянок, ніхто не поважає. Про таку людину говорять, що в неї «сім п'ятниць на тиждень». А чому саме «сім п'ятниць»? П'ятниця в далекі часи була останнім днем тижня — вихідним і базарним. На базарах не лише продавали та купували, а й вирішували різні важливі питання. У присутності кількох свідків складалася своєрідна угода, розірвати яку чи частково змінити можна було при тих самих свідках і на базарі — тобто в одну із п'ятниць. Проте траплялися й порушники цього звичаю. Вони дуже часто відмовлялися від однієї угоди, щоб укласти іншу, вигіднішу. Про них ширилась недобра слава, що в них сім п'ятниць на тиждень (А. Копельський).

- Чи зустрічали ви людей, про яких ідеться в тексті? Як ви ставитеся до їхньої поведінки? Обґрунтуйте власну думку й викличте однокласників на дискусію.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-АНТОНІМИ

Добрий геній — злий геній.

*Скільки душі завгодно — як кіт
наплакав.*

*Гладити за шерстю — гладити
проти шерсті.*

*Не за горами — за тридев'ять
земель.*

Домашнє завдання

314 Випишіть 5–6 фразеологізмів із творів художньої літератури, доберіть до них фразеологізми-синоніми й фразеологізми-антоніми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які фразеологізми називають синонімічними? Відповідь ілюструйте прикладами.
- Які фразеологізми називають антонімічними? Відповідь ілюструйте прикладами.

§ 45 ФРАЗЕОЛОГІЯ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З АНТИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ

Сказане чітко, збудоване
кріпко переживе віки.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої

У фразеологізмі найяскравіше виявляється національна самобутність мови.

Фразеологізми, якими ми користуємося сьогодні, мають різне походження. Значна частина — власне українські, що виникли в результаті спостережень людини за довкіллям, дотримання народних традицій. Багато фразеологізмів прийшли в українську мову з античної міфології. Розуміння смислу таких фразеологізмів можливе за умови знання змісту того чи того міфу.

Власне українські фразеологізми	Фразеологізми з античної міфології
брати ноги на плечі, брати (взяти) за серце, вибитися зі злиднів, видно пана по халявах, виносити сміття з хати, горобина ніч, дешево і сердито, до перших півнів, за душею нічого не мати, заткнути за пояс, зустрічати хлібом-сіллю, передати куті меду та ін.	<i>із давньогрецьких міфів:</i> авгієві стайні, нитка Аріадни, ахіллесова п'ята, перебувати під егідою, панацея від усіх хвороб, прокрустове ложе, прометеїв вогонь; <i>із давньоримських міфів:</i> дволикий Янус, злий геній, колесо фортуни, метати громи і блискавки, стріли Амура, три грації

Практикум

Фразеологія національної мови збагачується і вдосконалюється, убираючи в себе безцінні скарби з приказок і прислів'їв, афоризмів і професіоналізмів, анекдотів, дотепів і каламбурів, мовних штампів і кліше, тобто з усього того, що впродовж багатьох віків плакає і зберігає у своїй пам'яті український народ.

315 Поясніть значення наведених фразеологізмів, з'ясуйте їх походження, використовуючи словники або інтернетні джерела. Знайдіть, якщо можливо, українські фразеологічні відповідники.

Status quo (статус кво), terra incognita (терра інкогніта), a priori (ап'іорі), post factum (постфактум), de facto (де-факто), de jure (де-юре), tabula rasa (табула раса), alter ego (альтер его), a propos (а пропо), aqua vitae (аква віте), de mortuis aut bene aut nihil (де мортуіс аут бене аут нігіль), veni, vidi, vici (вені, віді, віці), finis coronat opus (фініс коронат опус), Finita la commedia! (фініта ля комедія).

316 З'ясуйте значення й походження фразеологізмів.

Плач Єремії, гомеричний сміх, витрішки продавати, заячий хвіст, танталові муки, бабине літо, гнути кирпу, як мокре горить, позичати в Сірка очі, гордіїв вузол, дати гарбуза, справляти посиденьки, вавилонська вежа, у любовистку скупаний, каїнова печать, подавати рушники, знайшли в капусті, хоч греблю гати, геростратова слава, канути в Лету.

СПІЛКУВАННЯ

317 Поміркуйте над змістом поданих висловів. Що вам відомо про їхніх авторів? Як називаються такі вислови? Підготуйте короткий виступ за одним із них.

1. Знайдіть собі роботу до душі, і вам не доведеться працювати щодня (*Конфуцій*). 2. Кращий спосіб поліпшити собі

настрій — це поліпшити його іншому (*Марк Твен*). 3. Серце та людські звичаї, а не зовнішні ознаки, мають свідчити про те, хто є хто (*Г. Скворода*).

Домашнє завдання

318 Запишіть по 2 різні за походженням фразеологізми з тлумаченням, скориставшись будь-яким доступним джерелом.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як відрізнити фразеологізми, що походять з античних джерел? Наведіть приклади.
- Дайте відповіді на запитання.
 - Які фразеологізми у мовознавстві відносять до власне українських? Наведіть приклади.

§ 46 ФРАЗЕОЛОГІЯ НАУКОВА, ПУБЛІЦИСТИЧНА, ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ПРОФЕСІЙНОЇ МОВИ

Опанувати фразеологізми — означає сягнути втаємничених надр мови.

І. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

Стильове використання фразеологізму залежить насамперед від наявності чи відсутності емоційного забарвлення в ньому.

Нейтральні (міжстильові) **фразеологічні звороти** вживаються в усіх стилях мовлення: *вогнище культури, посіяти іскру*.

Емоційно забарвлені фразеологізми використовуються в художньому, розмовному та публіцистичному стилях: *мокра курка* (безвільна людина); *важка артилерія* (незаперечні аргументи).

Розмовно-побутові фразеологічні звороти використовують насамперед у розмовному й художньому стилях, рідше — у публіцистичному. Вони мають емоційно-експресивне забарвлення і є засобом підсилення, увиразнення думки: *голодній курці просо на думці; утерти носа; без задніх ніг*.

Книжні фразеологізми — це сталі словесні формули ділових документів: *договірні сторони, доповідна записка*; крилаті вислови й афоризми: *олімпійський спокій, лебедина пісня*, «*Очі дружби рідко помиляються*» (Вольтер); термінологічні словосполучення: *адамове яблуко, північне сійво, неповне речення, юридична особа*.

У публіцистичних і художніх текстах фразеологізми іноді видозмінюються (трансформуються), що служить засобом експресії, створення каламбурів тощо: *Як бути — ось у чім питання*.

Практикум

319 Прочитайте. До яких стилів мовлення можна віднести подані звороти? Визначте галузі науки, до яких належать термінологічні фразеологізми (складені терміни).

Зробити аналіз, згідно з оригіналом, відкриті питання, питома вага, покласти обов'язки, глухі приголосні, скласти

бібліографію, привести до одного знаменника, антонів вогонь, річ у собі і річ для себе, ступені порівняння, скласти технічний мінімум, розгорнути дискусію, накласти резолюцію, поставити експеримент, непряма мова, художній образ, зняти питання з порядку денного, добування кореня, мати місце.

320 Поясніть значення фразеологізмів. Визначте, з мовлення представників яких професій вони потрапили до загального вживання.

П'яте колесо до воза; від зорі й до зорі; битися як риба в сітках; закидати вудку; спускати на гальмах; грати першу скрипку; міряти на свій аршин; співати стару пісню; закручувати гайки; заварити кашу; чекати біля моря погоди; схрестити мечі; ламати списи; тримати курс; зводити рахунки; коронний номер; брати на приціл; з голочки; як рукою зняло; брати в лещата; стригти всіх під одну гребінку.

Стійкі словосполучення поділяють на **термінологічні** і **фразеологічні**.

Термінологічні словосполучення — це назви та вислови різних понять із певної галузі науки: *дієприслівниковий зворот* — мовознавчий термін; *сила тяжіння* — фізичний.

Деякі сталі вислови із часом набувають метафоричного значення: *зкласти фундамент, підкласти міну, знімати стружку*.

321 Відредагуйте подані речення.

1. Ці слова врізались у думку всіх присутніх. 2. Коротше кажучи, пора від слів перейти до діла. 3. Треба присікати порушення трудової дисципліни. 4. Йому прийшло в голову переглянути старі конспекти. 5. Марійка приймає участь у роботі хорошого гуртка. 6. Це може привести до плачевного кінця.

322 Прочитайте текст. З'ясуйте його стиль. Проаналізуйте роль фразеологізмів у текстах ЗМІ. Запишіть 8–10 прикладів їх використання.

У мові сучасних ЗМІ фразеологізми задля посилення виразності й емоційного впливу можуть піддаватися різного роду трансформаціям. У результаті авторської інтерпретації виникають нові трактування вже відомих фразеологічних сполучень. А новаторська обробка надає їм нового експресивного забарвлення, посилюючи виразність їх: «поле жатви», «хто з м'ячем прийде» («Місто», 12.04.2016). Антитеза — дієвий прийом уведення фразеологізмів у текст — тобто використання фразеологізмів у антонімічному ряді, наприклад: «від слова до діла, як від землі до неба» (33 канал, 18.04.2015). Використання антонімів-протиставлень — популярний прийом: «...треба було розкрити їм очі на цей світ, щоб потім примусити жити із зав'язаними очима» («Місто», 21.11.15) (О. Абрамчук).

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

323 Уявіть себе диктором телебачення. Доберіть назву своєї передачі. Підготуйте виступ, у якому були б наявні фразеологізми.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які фразеологізми називають книжними? Наведіть приклади.

— Які фразеологізми найчастіше вживають у науковому стилі? Відповідь ілюструйте прикладами.

УКРАЇНЬСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте мультимедійну презентацію «Словники — музеї слів».

§ 47 СЛОВНИКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ОСНОВНІ ТИПИ СЛОВНИКІВ

Словник — це цілий світ в алфавітному порядку.

А. Франс

Буду я навчатись мови золотої

Реєстр — упорядкована інформаційна система або спеціалізована база даних.

Лексикографія — це окрема галузь мовознавчої науки, яка розробляє теорію і практику укладання словників. Вона покликана задовольняти практичні потреби суспільства в словниках різного типу й різноманітного призначення.

Словники — це зібрання слів, розташованих в алфавітному, гніздовому, тематичному чи іншому порядку, із зумовленою типом словника інформацією про кожну одиницю, залучену до його реєстру*. Словники використовують як довідники, призначені для з'ясування значень описуваних одиниць чи їх перекладу іншою мовою, для наукового або науково-популярного викладу відомостей про предмети, явища, події. Уміщуючи різноманітну інформацію, що віддзеркалює рівень знань, якими володіє суспільство в певну епоху, словники відіграють надважливу роль у духовній культурі народу (*В. Русанівський*).

Практикум

Словники, у яких узагальнено життєвий досвід, думки, почуття, передано духовний космос людей, називають скарбницею мовного багатства народу. Отримуючи словники як неоціненний скарб від своїх попередників, кожне наступне покоління збагачує їх і передає нащадкам.

325 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Словники бувають **перекладними й одномовними**.

В одномовних словниках у певному аспекті розкрито особливості слів, що вживаються в одній, певній мові. Залежно від аспекту з'ясування слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні, історичні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, термінологічні, словники іншомовних слів та ін.

Тлумачний словник — це словник, у якому засобами рідної мови розкрито значення слова, відзначено граматичні й стилістичні особливості його, наведено зразки вживання слова в кожному з наведених значень.

Словники іншомовних слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, зазначають, з якої мови, з якого слова та його форми засвоєне кожне з них, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачних словників.

Окремі шари лексики описано в інших словниках: «Словник паронімів», «Словник антонімів», «Словник синонімів», «Словник омонімів», «Словник епітетів» та ін.

Термінологічні словники — це словники, у яких зібрано, систематизовано терміни, уживані в певній галузі науки, розтлумачено їх значення, названо походження. Такі словники можуть бути одномовними і двомовними (перекладними).

- Випишіть із тексту ключові слова і словосполучення.
- Продовжте текст розповіддю про фразеологічний, орфоепічний, словотвірний і перекладний словники.
- Складіть алгоритм користування словником.

326 Прочитайте тексти. Якими словниками ви скористалися б для кращого розуміння прочитаного? Чому?

1. Ніч срібна, найсрібніша. Небо — гей на морі піна. А з тої піни срібна роса паде на ліси, на гори.

А з того неба Купало любість* по землі сіє... Бере та й сонцем зарінки* сушить. Лісами холоди віником вимітає, у деревині соки переварює, запахами в перекотах дише.

Муху роями на сонце випускає, маржину* у зелену ліщину загонить, бджілку на солодкі меди веде.

Птахам яєчка у гніздах вигріває, дівчатам ягоди у кошелі* мече, дітвору грибами в росу гулить, зілля силу дає, папоротин цвіт збирає. Барабулю* та й кукурудзку з землі за чівку* на сонце витягає (*Марко Черемшина*).

2. Коли Сагайдачний з гетьманською булавою* в руці в супроводі старшини ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок*, до гетьмана підвели чудового, білої масті, арабського скакуна під розкішним чапраком*. Сагайдачний спритно всунув ногу в сап'яновому* чоботі в позолочене стремено і в одну мить опинився в сідлі, наче вріс у свого коня. За ним виступили хорунжі* з військовими стягами* й турецькими і татарськими бунчуками*, захопленими під час походу. Козаки вишикувались у ряди куренями* і йшли на гору за гетьманом (*за Д. Мордовцем*).

- Замініть незрозумілі вам слова відповідниками. У якому з текстів можна зробити заміну, а в якому — ні?

327 Прочитайте словникові статті. Визначте типи словників, з яких їх узято. Складіть речення із цими словами.

Баланс, -у, ж. [від фр. *balance* — терези, від латин. *bilanx* — той, що має дві вагові чаші]. 1. Рівновага, урівноважування. 2. Система показників, які характеризують співвідношення елементів у будь-якому явищі, що постійно змінюється. 3. Колоди, що використовуються як сировина для виробництва паперу та целюлози (балансова деревина). 4. У бухгалтерії — співвідношення прибутку і видатку.

Вільнодумність, -ності, ор. -ністю.

Любість — любов.

Зарінок — необроблена смуга землі над річкою.

Маржина — худоба.

Кошіль — кошик.

Барабуля — картопля.

Чівка — волоття в кукурудзи.

Булава — символ влади в козаків.

Чайка — безпалубний плоскодонний човен запорізьких козаків.

Чапрак — суконна, килимова, хутряна підстилка під кінське сідло, поверх пітника.

Сап'яновий — зроблений із сап'яну, фарбованої тонкої м'якої шкіри.

Хорунжий — особа, що зберігала й носила прапор у війську.

Стяг — бойовий прапор.

Бунчук — булава з металевою кулькою на кінці й прикрасою китицею з кінського волосу.

Курінь — військово-адміністративна одиниця Запорізької Січі, що складалася з кількох сот козаків.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють **енциклопедичні й загально-мовні** (лінгвістичні) **словники**.

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а поняття, містять відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя. До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники.

Лексичні словники пояснюють слова як лексичні одиниці (значення, походження, написання, вимову тощо).

Контурний, -а, -е. Прикм. до **контур**. 1. Який має вигляд контура. *Контурний малюнок*. ** **Контурна карта** — географічна карта, на якій зроблено обрис суходолу та водойм без зазначення їхніх назв. **Контурна лінія** — переривчаста, із крапок лінія.

328 Розгляньте будову тлумачного словника української мови, підготуйте лінгвістичну довідку про особливості його будови, призначення та сфери використання. Складіть словникові статті до поданих слів.

Спілкування, знання, берегиня, добро.

329 Розгляньте одне з видань орфографічного словника, проаналізуйте будову статей. За зразком складіть словникові статті до поданих слів.

Дуплекс, коворкінг, таунхаус, акаунт.

330 За зразком словникової статті будь-якого енциклопедичного словника побудуйте статті до поданих слів.

Графіті, Великдень, свято, побажання.

331 Прочитайте текст. Поясніть, яким словником ви скористаетесь, аналізуючи виділені слова за такими ознаками: 1) вимова; 2) написання; 3) лексичне значення; 4) походження; 5) добір синонімів, антонімів, омонімів до них.

Ісаак Ньютон подав остаточний *опис* сонячної *системи* та руху планет. Цей учений не тільки зумів описати, як рухаються планети довкола сонця, а й докладно пояснити, чому вони це роблять. Він дійшов такого *результату*, використавши *динаміку* Галілея.

Ньютон сформулював закон всесвітнього тяжіння. За цим законом, кожний предмет притягає інший предмет із силою, яка зростає зі зростанням маси предмета і збільшується зі збільшенням відстані між предметами.

Ньютон довів, що закони руху тіл стосуються усього Всесвіту й геть відкинув старі середньовічні явлення, ніби «на небесах» панують інші закони, ніж на Землі. *Геліоцентрична* картина світу здобула своє остаточне пояснення й підтвердження (за Ю. Гордером).

СПІЛКУВАННЯ

332 Висловіть власні міркування щодо порушеної в тексті попередньої вправи проблеми.

Домашнє завдання

333 Укладіть бібліографію словників, необхідних сучасному старшокласникові. Дайте стислу загальну характеристику 3–4 лексикографічних праць.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які завдання лексикографії як розділу мовознавчої науки?
 - Які основні типи словників вам відомі?
 - Якими словниками ви користуєтесь найчастіше? Чому?

§ 48 З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. СУЧАСНІ СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. УКРАЇНСЬКІ ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ

Словники — музеї слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться.

С. Пушик

Буду я навчатись мови золоті

Першими тлумачними словниками змішаного типу (з перекладом іншомовних слів) були «Лексис» невідомого автора (XIII ст.), «Лексис» Лаврентія Зизанія (XIV ст.), «Лексиконь Словеноросскій» Памви Беринди (XVII ст.). Перший пояснював значення лише окремих слів, другий тлумачив 1061 слово, перекладаючи їх староукраїнською мовою.

Найбільшою подією в українській лексикографії кінця XIX — початку XX ст. стало видання 4-томного «Словаря української мови» Бориса Грінченка (1907–1909), який не втратив своєї цінності й понині.

Значними здобутками в галузі української лексикографії позначене XX століття. Вершиною української лексикографії став одинадцятитомний «Словник української мови», який налічує близько 150 000 слів. У 1983 році він був відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка.

Останнім часом вийшло чимало енциклопедичних і лінгвістичних словників, зокрема: «Енциклопедія української мови», «Новий тлумачний словник української мови» (у 3-х томах), «Словник іншомовних слів», «Словник епітетів української мови» і низка електронних словників, які дають змогу швидко їх використовувати.

Практикум

334 Прочитайте тексти. Значення яких слів вам невідоме? Якими словниками доцільно скористатися, щоб знайти потрібну інформацію?

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає зі співпраці визначних і менш визнаних сучасників і з переємності досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності — письменники, журналісти, мовознавці — можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то не буде перебільшенням назвати трое прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української мови своєю *геніяльною* інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель Борис Грінченко. Своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну

Мовні словники, у яких пояснюється значення слів, називаються **тлумачними**.

Тлумачні словники поділяють на історичні, фразеологічні, діалектні, словники мови окремих письменників.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову та наголошування слів. Установлено, що дитина в 7 років уже використовує близько 5000 слів, а в 14 років — до 10 000. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 000 слів.

кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а й розуміння їх (за Ю. Шевельовим).

- Поясніть, чим зумовлені варіанти у вимові й написанні виділеного слова. Про що це свідчить?

335 Ознайомтеся зі словниковими статтями «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Проаналізуйте їх. Поясніть зміни в орфографії. До яких лексичних груп належать ці слова?

Краса́, -сі, ж. 1) Красота. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять — на весь світ славою. К. ЧР. 56. Ой хоч знайдеш з русою косою, да не знайдеш з такою красою. Нп.

Краси набіра́тися. Хорошѣть. Поки Явтух ріс та краси набірався, Фрузина ледачіла, старілась. Св. Л. 65. 2) Раст. *Amarantus caudatus* L. ЗЮЗО. I. 111. Ум.

Красе́нь, -ня, м. Красавець. Мир. ХРВ. 131.

Красивий, -а, -е. Придаючий красоту. Прибігли до його трупу, покропили цілющою водою — він сціливсь; покропили красивою — то був гарний, а це ще кращий став. Мнж.

Красий, -а, -е. Пестрый, разноцвѣтний. Вх. Зн. 29. Краса. Названіє коровы. Kolb. I.

Красило, -ла, с. Красная краска. Та й купили білила, ще й чорного чорнила, червоного красила: дідам бороди білити, хлопцям пояси красити, дівчатам запаски чорнити. Грин. III. 95. Ив. 81.

- Складіть і запишіть речення із цими словами.

336 Прочитайте тексти. Що нового ви дізналися про освітні сайти? Чи часто вам доводиться користуватися матеріалами з інтернетних джерел?

1. Національна платформа з вивчення української мови Міністерства культури та інформаційної політики України зібрала в одному місці ефективні онлайн та офлайн ресурси, а також мобільні додатки з вивчення української мови, як для українців, які хочуть підвищити рівень володіння української мовою, так і для іноземців, які прагнуть її вивчити «з нуля».

У нас можна знайти інноваційні технології навчання української мови (<https://speakukraine.net/#project>).

2. Здатність до утворення нових слів — одна з характерних особливостей «живих» мов. І українська мова тут зовсім не виняток.

На жаль, швидкість утворення нових слів відстає від швидкості проникнення запозичень, і українська мова стає все більше схожою на міжнародний суржик.

До нас усвідомлення проблеми прийшло під час написання текстів вакансій для програмістів. Як правильно написати українською “mobile apps developer”? «Девелопер мобільних аплікацій»? Чи «розробник мобільних застосунків»? Чи можливо «розробник мобільних додатків»?

Швидший темп світу вимагає прискорення словотворчих процесів. Саме для цього ми й створили Словотвір — майданчик для пошуку, обговорення та вибору влучних відповідників до запозичених слів (<https://slovotvir.org.ua/>).

3. Електронне видання «Словники України» призначене для надання користувачам лексикографічної інформації про слова української мови. Ця система складається з п'яти словникових підсистем-модулів — словозміни, транскрипції, синонімії, антонімії та фразеології — виправлених та розширених (<https://lcorp.ulif.org.ua/>).

- Визначте переваги й недоліки в роботі з інтернетними джерелами.
- Розкажіть про інші освітні сайти. Яким з них ви віддаєте перевагу?

337 Прочитайте. Про яке явище йдеться в тексті? Із чим воно пов'язане? У нас шляхи називають гостинцями, бо галичани гостей сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися...

Я задумуюся часто. Чого-то ми все рідше й рідше називаємо шляхи гостинцями? Відколи нарядили їх у асфальт, ніби у фрак заморський, то одразу взяли до вжитку чуже, важке й глухе слово «шосе». А в слові «гостинець» вчувається гість. Пасує з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова «хліб» пасує. Ми не відкидаємо й слова «шосе» — тільки хай би воно постояло трохи в синонімічній черзі...

Словники — музеї слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться (за С. Пушиком).

- З'ясуйте спосіб творення слів *заморський*, *відкидати*, *словники*.
- Пригадайте, чому традиційно в Україні гостей зустрічають хлібом-сіллю.
- Уявіть, що ви — лексикограф, тобто укладач словників. Поясніть значення слова *гостинець*, написавши словникову статтю.

338 З'ясуйте за допомогою словників чи інтернетних джерел значення поданих слів.

Свічадо, робітня, жовтавий, літепло, правиця, сливе, рінь, пря, реченець, дивниця, пішаниця, десниця, дециця, герць.

СПІЛКУВАННЯ

339 Складіть діалог на одну з тем: «Чи замінить у майбутньому Інтернет учителя?», «Роль Інтернету в оволодінні мовою», «Чому Інтернет не вважають досконалим засобом навчання?».

Домашнє завдання

340 Підготуйте реферат на одну з тем.

1. Лексикографія як галузь мовознавчої науки. 2. Словникове багатство України. 3. Автори словників — подвижники, титани праці. 4. Побудова словника і словникової статті (на матеріалі конкретного словника). 5. Читання словників — то інтелектуальне і духовне зростання. 6. Українські письменники і вчені про користь словників.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що ви запам'ятали про історію українського словникарства?
 - Схарактеризуйте особливості застосування електронних джерел.

— У чому полягало значення лексикографічних праць Лаврентія Зизанія й Памво Беринди?

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Новітні запозичення та їхні українські відповідники». Результати виконання проекту подайте як короткий тлумачний словник.

§ 49 МОРФЕМНА І СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА. ОСНОВА ПОХІДНА І НЕПОХІДНА. ТВІРНА ОСНОВА

Морфеми — це атоми семантичної структури, тоді як слова — молекули.

В. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Словотвір — розділ науки про мову, що вивчає будову слів та способи їх творення.

Морфеміка — учення про значущі частини слова (морфеми). Морфеміка обслуговує дві дисципліни: словотвір і морфологію, адже морфеми виконують і словотвірні, і словозмінні функції.

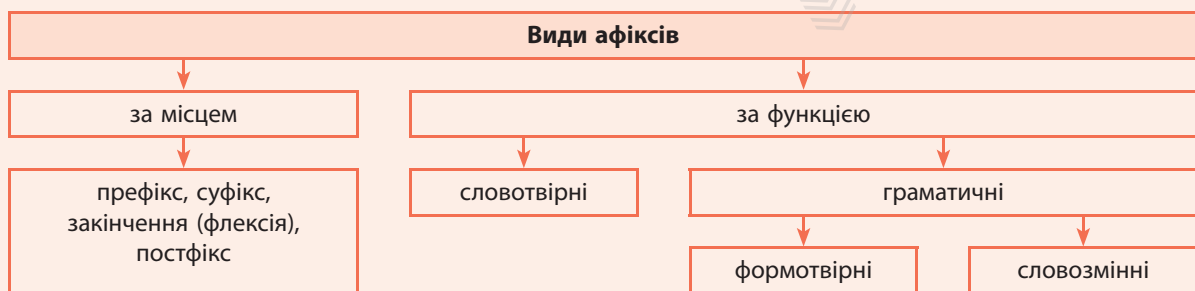
Морфема — це найменша неподільна значуща частина слова. За значенням і функцією в структурі слова морфеми поділяються на **кореневі** і **службові (афіксальні)**.

Корені бувають незв'язані і зв'язані. **Незв'язаний (вільний) корінь** може існувати як самостійне слово: *ліс, лісок, узлісся*. **Зв'язаний корінь** у сучасній мові може виявити себе лише в поєднанні зі службовими морфемами (префіксами, суфіксами): у словах *відняти, підняти, розняти* корінь самостійно існувати не може, його виокремлюють лише в похідних словах.

Непохідна основа — це основа, у складі якої не можна виділити словотвірні афікси і яка не мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами: *сонце, білий, сніг*.

Похідна основа — це основа, у складі якої, крім кореня, є ще словотвірні афікси і яка мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами: *морозиво* ← *мороз*, *правдивий* ← *правда*.

Афікс (від лат. *affixus* — прикріплений) є носієм словотвірного та граматичного значень слова і служить засобом творення похідних слів і форм того ж слова.

Формотвірні афікси беруть участь у творенні форм того самого слова: 1) суфікс *-ти-* в дієсловах утворює форму інфінітива (*читати*); суфікс *-в-* (*-л-*) — форми минулого часу (*писав, писали*); 2) суфікси *-ш-*, *-иш-* служать для утворення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий — довший, довго — довше*) та ін.

До **словозмінних афіксів** належить закінчення (флексія) (*бігаю, бігаєш, бігає, бігаємо*).

Практикум

У давнину префікси були повнозначними словами, які поступово перетворилися на прийменники або частки, а далі частина їх перейшла в префікси. У наш час також відбувається перехід повнозначних слів у словотвірчі морфеми. Особливо помітне це явище в словах-інтернаціоналізмах, які приєднуються до кореня перед ним і виконують роль префікса: *авіа-, авто-, агро-, кіно-, мото-* (*авіамотор, автоколона, агротехніка, кінотеатр, мотогонки*). Кінцеві елементи складних слів виконують роль суфіксів: *-бокий, -думець, -знавець, -лов, -люб* (*однобокий, одnodумець, шевченкознавець, риболов, книголюб*).

341 Графічно визначте будову слова. Схарактеризуйте кожен частину слова.

Музикант, прочитали, промова, прекрасний, хлопчєня, прискорювати, задерев'янілий, по-нашому, недокінчений, безжурно, примирення, захист, гідність, заморський, розпалив.

342 Завдання за вибором. Запишіть спільнокореневі слова в одну колонку, а форми слів — у другу.

- А** Блакить, блакитноока, блакитної, блакитніє, блакиті, по-блакитнішати, блакитніша, блакиттю, блакитні, блакитнувати, блакитною.
- Б** Вовк, вовчок, вовка, вовчик, вовки, вовчище, вовкулака, вовчисько, вовками, вовків, вовченьку.

343 Прочитайте. Визначте основу і закінчення виділених слів. Це спільнокореневі слова чи форми слова?

1. Воскову кульку опускаю в нірку, щоб вивудити звідти *павучка*. І він вчепився, той дурний *павук*, той хрестовик, страхітний *павучисько* (*В. Бровченко*). 2. В землю ввігнали за мить єдину *зеренце*, *зерно*, хлібну *зернину* (*А. Малишко*).

344 Завдання за вибором. Запишіть слова у дві колонки: 1) з граматичними афіксами, 2) зі словотвірними афіксами.

- А** Мудрий, мудрагель, мудрація, мудрець, мудрість, мудрити, мудрішати, мудрований, мудроці, мудрування, мудрувати, мудро, помудрішаю.
- Б** Веселий, веселик, весело, веселіш, веселенько, веселиця, веселісінський, веселість, веселіти, веселішати, веселощі, веселун, веселуха, весельчак, звеселився, повеселішав.
- Визначте морфемну будову 3–4 слів (за вибором).

345 Прочитайте уривок з вірша О. Тебешевської. Знайдіть слова зі словотвірними афіксами.

Немилосердно час біжить,
Зливаються вселенські ріки,
Дороги сходяться на мить
І розминаються навіки.

- Напишіть есе, продовживши тему поезії.

346 Утворіть спільнокореневі слова від поданих так, щоб це були інші частини мови.

Білий, п'ять, свіжий, лід, комп'ютер, мрія, чайка, читати.

СПІЛКУВАННЯ

347 Обґрунтуйте висловлення Артура Кларка: «Єдиний спосіб розширити межі можливого — зробити крок у неможливе».

Домашнє завдання

348 Відредагуйте речення, замінивши спільнокореневі слова синонімами.

1. Батьки нас вчать любити Батьківщину.
2. Тільки нероба нічого не робить.
3. Хороший брат буде завжди брататися.
4. Народний артист — улюбленець народу.
5. Гріє молоді душі молодий запал.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Який зв'язок простежується між морфемікою, словотвором і морфологією? — Яка різниця між формотвірними і словотвірними афіксами? Проілюструйте відповідь прикладами.

§ 50 ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ. ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНОМУ СКЛАДІ СЛОВА. ЕТИМОЛОГІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ

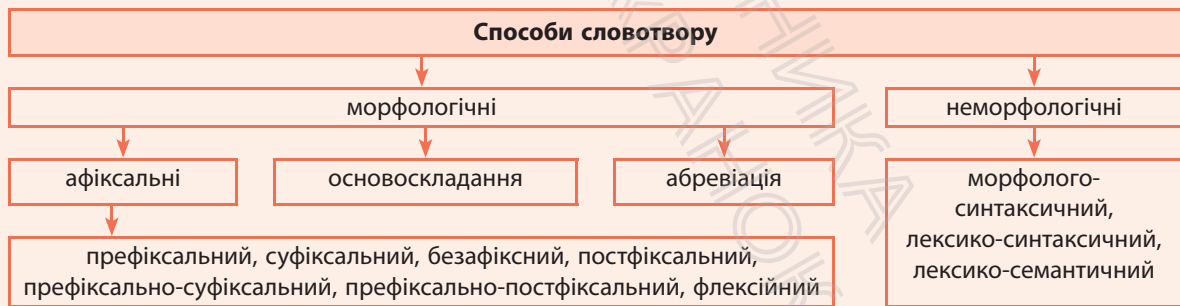
Вічним двигуном у мові є словотвір. Механізм словотвору діє без перепочинку, виготовляючи потрібні для людини слова.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає структуру слова за способом творення його.

НЕМОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СЛІВ

Морфолого-синтаксичний	творення похідних унаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу	<i>Поранений тихо стогнав.</i>
Лексико-синтаксичний	творення нового слова внаслідок поступового злиття (зрощення) словосполучення в одне слово	<i>одинадцять, сімсот, обидва, сьогодні, горілиць, утридорога, чимдуж</i>
Лексико-семантичний	творення нового слова внаслідок зміни значення, що призводить до омонімії	<i>Дніпро (річка) → «Дніпро» (готель), супутник (людина) → супутник (літальний апарат)</i>

Практикум

349 Прочитайте. Випишіть виділені слова й утворіть від них усі можливі похідні.

Корені можна характеризувати так, як і учнів у класі. Одні з них трудівники. Інші живуть собі тихо, не втручаються в усі сфери життя. Серед 12 тисяч коренів виділяється активне ядро з трьох сотень, навколо якого групується 20 тисяч слів. Твірними в таких гніздах є слова, що виражають життєво важливі для людини поняття: *бути, мати, нести, ходити, робити, земля, хліб, сіль, білий* (Н. Клименко).

- Позначте схематично словотвірні засоби (префікси, суфікси); визначте, до яких частин мови належать утворені слова.

350 Прочитайте текст. Складіть запитання до статті. Наведіть власні приклади.

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін.

Спрощення — це такий процес, коли членована на морфемі основа перетворюється на нечленовану: *вікно* — в минулому в основі виділявся корінь *-ок-* і суфікс *-н-*; у словах *пир, жир, шило, мило, знак* суфікси *-р-, -л-, -к-* зрослися з коренями.

Перерозклад — це переміщення від однієї морфемі до сусідньої, в результаті чого кількість морфем залишається такою ж, але співвідношення між ними змінюється.

У словах *руками, межами* у праслов'янський період *-а* належало до основи, а закінчення було *-ми*. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси *-анин-, -чанин-, -івськ-, -анськ-, -ність-*: *полтавчанин, батьківський*. Зрідка це явище трапляється і серед префіксів: *знедолити, обезболити*.

Ускладненням називається такий процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфемі. У словах *ґанок, ранок* виділяється суфікс *-ок-* за аналогією до слів *свідок, випадок* (М. Плющ).

351 Спишіть текст. У виділених словах визначте морфемну структуру. З'ясуйте словотвірне значення, аргументовано доведіть належність до виділеного вами словотвірного типу.

Дню мій *стоболісний*,
дню *чорногрекий*
Надзір — *правдивий*,
від правди — *далекий*,
Буйний, *громохкий, підступний, солодкий*,
Предовгий для *марень*, для *дій* — *закороткий*.

(І. Драч)

352 Завдання за вибором. Визначте в словах твірну основу й словотвірні афікси. Позначте схематично словотвірні засоби.

- А** Море, моряк, морський, приморський, заморський, морячка, морячок.
- Б** Читати, читання, читанка, перечитувати, читач, зачитатися, читальня.

У словотворі важливо визначити, чи є слово похідним, від якого твірного слова воно утворене, за допомогою яких словотвірних засобів, тобто визначити спосіб його творення. Наприклад: *весело* ← *веселий*.

Словотвірна мотивація і виявлення словотвірного значення похідного слова здійснюється на основі врахування того, яке зі слів первинне, а яке — вторинне, які їх основи. До розділу «словотвір» входить також учення про будову слова.

353 Визначте, яка основа є твірною для поданих слів.

Прибігти (бігти, біганина, біг). Навпростець (простувати, простак, простий). Медичний (медик, медицина, медикаменти). Мудрець (мудрощі, мудрий, мудрість). Багатий (багатство, багач, багато). Веселий (веселка, веселість, веселити). Гайочок (гай, гайок, гайовий). Привести (водити, вести, приведений).

354 Знайдіть помилки у визначенні твірної основи.

Посміх ← посміхатися. Вимисел ← вимислити. Відлітати ← відліт. Переходити ← перехід. Вирізати ← виріз. Забіг ← забігати. Підхід ← підходити. Наділяти ← наділ.

1. **Префіксально-суфіксальний спосіб** полягає в одночасному приєднанні до твірної основи суфікса та префікса:

стіна → *про-стін-ок*;

без атома → *без-атом-н-ий*;

народ → *об-народ-ува-ти*;

вовк → *по-вовч-и*.

2. **Безсуфіксний спосіб** полягає в тому, що від слова, яке є твірною основою, відкидається закінчення або одночасно із закінченням і словотвірний суфікс:

син-ій → *синь*;

відвар-и-ти → *відвар*.

3. **Основоскладання** полягає в утворенні складного слова шляхом поєднання основ двох або більше слів: *босі ноги* → *босоніж*.

4. **Складання скорочених слів:**

Київнастрас, НАТО, КВК.

355 Утворіть префіксальним способом спільнокореневі слова. Якого значення словам надають префікси? Як можна назвати однакові префікси, що утворюють різні частини мови?

Спів, звук, смак, свист; гадати, мити, рости, сипати; високий, широкий, гострий, чистий, великий, корисливий, системний, художній, хитрий, рідний.

● Поясніть правопис префіксів.

356 Випишіть у дві колонки слова: 1) з новим лексичним значенням; 2) з новими відтінками в значенні. Визначте спосіб творення графічно.

Іскрина, іскристий, іскрити, іскрянний, іскринка, іскровий; кавунець, кавунисько, кавуняччя, кавунище, кавуновий, кавунчик; квіточка, квітник, квітникар, квітничок, квітонька, квітникарство, квітнути, квітнення.

357 Поясніть, чи можна на підставі того, що слово має префікс і суфікс, вважати, що воно утворене префіксально-суфіксальним способом. Виконайте словотвірний розбір слів.

Уболівальник, звільнений, підпорядкований, прикордонник, зварник, обхідник, заклопотаність, співдружність, схвалений, оповідач, надкласовий, безгрішний, підфарник.

358 Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? У чому полягає роль етимології?

Етимологія — розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Термін уживається також у значенні «походження слова».

Завдання її основна мета етимології — знайти й пояснити давні (первинні) значення та форми слів. Важливим поняттям етимології є внутрішня форма, тобто спосіб мотивації слова, семантична й структурна співвіднесеність морфем, із яких воно складається, з іншими морфемами.

Вибір ознаки, що лежить в основі називання, тобто є внутрішньою формою, не завжди визначається її важливістю. Нею може бути одна з багатьох ознак, яка випадково привернула увагу. Це є причиною того, що в різних мовах один і той самий предмет називається на основі різних ознак. Пор.: укр. *швець* — «той, що шие», болг. *обушар* — «той, хто робить взуття», нім. *Schuhmacher* — «той, хто робить черевики»; укр. *пролісок* — «такий, що росте на узліссі», нім. *Schneeglockchen* — «сніжний дзвіночок», англ. *snowdrop* — «сніжна крапля» (за М. Кочерганом).

359 Прочитайте уривок з роману Є. Гуцала «Позичений чоловік». Поясніть, як автор робить цікаві спроби етимологізації української мови.

Кожна людина схожа на щось чи на когось, і, видно, не просто народ колись давав, нагороджував, ліпив саме такі прізвища, а не інші. Коли чоловік нині в паспорті пишеться Вовк, то, либонь, його пращур своєю поведінкою чи подобою нагадував хижого сіроманця; а коли тепер чоловік знаний як Пшеничний, то в давнину безпремінно був не тільки хліборобом-селянином, а й полюбляв пшеницю-пашницю.

360 Виконайте етимологічний розбір слів, використовуючи тлумачні, етимологічні словники.

Знак, знамено, стяг, батько, віра, держава, правда.

СПІЛКУВАННЯ

361 Чи погоджуєтеся ви з думкою: «Для того, щоб змінити світ, треба спочатку змінити себе?»

Домашнє завдання

362 Підготуйте лінгвістичне повідомлення на одну з тем: «Роль префіксів у збагаченні словника рідної мови», «Роль суфіксів у словотворенні».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які є способи словотвору в українській мові?
 - Які з них найбільш продуктивні?
 - Про що можна дізнатися з етимологічного словника, крім походження слова?

§ 51 СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ, ПРИКМЕТНИКІВ, ДІЄСЛІВ, ПРИСЛІВНИКІВ

Граматиці підкоряються навіть імператори.
Латинське прислів'я

Буду я навчатись мови золотої

Назви осіб за національністю і територіальною ознакою творяться від іменникових основ — назв топонімів. Найуживаніші суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду *-ин, -анин(-янин): грузин, галичанин; -ець(-анець): полтавець, американець; -ич (русич), -ак(-як): словак, подоляк; -ит: одесит*.

Назви осіб жіночої статі цього розряду творяться за допомогою суфікса *-к(а)*, який приєднується до повної або усіченої основи: *білорус — білоруска, грузин — грузинка, парижанин — парижанка*.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають людей або тварин:

іменники чоловічого роду II відміни	+ суфікс <i>-ів- (-ов-, -ев-, -єв-)</i>	<i>брат — братів (братова), Іван — Іванів, тигр — тигровий</i>
іменники I відміни	+ суфікс <i>-ин(-ін-)</i>	<i>сестра — сестрин, Микола — Миколин</i>

Під час творення відносних прикметників від географічних назв широко використовується суфікс *-ськ-* і його варіанти *-зьк-*, *-цьк-*: *Київ — київський, Париж — паризький, Бахмач — бахмацький.*

Дієслова утворюються від дієслівних основ:

за допомогою префіксів <i>у-(в-), від-(од-), ви-, до-, з-, за-, на-, над-, по-, роз-, про-, пере-</i>	<i>різати — урізати, відрізати, вирізати, дорізати, зрізати, зарізати, нарізати, надрізати, порізати, розрізати, прорізати, перерізати</i>
за допомогою суфіксів (дієслова недоконаного виду від дієслів доконаного виду і навпаки)	<i>розкласти — розкладати, колоти — кольнути</i>
префіксально-суфіксальним способом (дієслова зі значенням супровідної або повторюваної дії)	<i>підморгувати, погукувати</i>

Під час творення дієслів від інших частин мови продуктивним є суфіксальний спосіб: *весна — весніти, прозорий — прозоріти, четверта частина — четвертувати, ой — ойкати, ні — нікати*; префіксально-суфіксальний спосіб: *зброя — обеззброїти, синій — посиніти, цілий — зцілити* та ін.

Прислівники від інших частин мови **утворюють** суфіксальним способом: *тихо, добре, красиво*; незначне місце посідає префіксальний спосіб: *понині, позаторік, забагато*.

Практикум

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Слова *лісостеп, залізобетон* пишемо разом, бо вони утворені з двох іменникових основ за допомогою сполучного голосного *о* і виражають одне поняття. Якщо сполучний голосний поєднує два самостійні іменники на означення окремих понять, пишемо з дефісом: *угро-фіни, монголо-татари*.

363 Як називають жителів м. Буча Київської області: *бучанинами, бучанами* чи *бучівцями*? Утворіть назви осіб за територіальною ознакою міст вашої області.

364 Утворіть присвійні прикметники від поданих імен.

Олег, Назар, Богдан, Ігор, Леся, Марія, Олексій, Галя, Наталка, Катерина, Андрій, Віталій, Марина, Андрусь, Івась, Олекса, Микита, Марко, Сергій, Рая, Алла, Ася.

365 Утворіть присвійні прикметники від поданих іменників. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються.

Одеса, Полоцьк, Запоріжжя, Бахмут, Лебедин, Кривий Ріг, Галич, Калуш, Луцьк, Глухів, Бровари, Чортомлик, Велика Лепетиха, Бахмач, Мерефа, Харків.

366 Утворіть іменники — назви осіб чоловічої та жіночої статі за територіальною ознакою.

Донецьк, Херсон, Рівне, Тернопіль, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів, Харків, Суми, Тбілісі, Каховка, Луцьк, Житомир.

367 Спишіть, поясніть, яким способом утворено дієслова і прислівники, назвіть твірні основи.

Потяглися журавлі в далеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота, гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.

А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.
Він узяв, як дитину, на руки
І додому приніс журавля.

(Б. Олійник)

СПІЛКУВАННЯ

368 Обговоріть з однокласниками вислів Б. Грасіана «Нехай буде твоє спілкування з друзями школою знань, а бесіда — вишукано приємним навчанням». Які настанови автора в спілкуванні вам імпонують і чому?

Домашнє завдання

369 Складіть невеликий твір-розповідь з теми «У туристичну поїзду (на екскурсію) всією сім'єю (всім класом)», уживаючи іменники, прикметники, дієслова та прислівники, словотвір яких було вивчено на уроці.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які суфікси є найпродуктивнішими для утворення іменників, що позначають назви осіб за національністю та територіальною ознакою? Наведіть приклади.
 - Чому від імені *Кость* утворено присвійний прикметник за допомогою суфікса *-ів* — *Костів*, а від імені *Микола* — за допомогою суфікса *-ин* — *Миколин*?
 - Якими способами творяться дієслова та прислівники? Наведіть приклади.

§ 52 СКЛАДНІ, СКЛАДНОСКОРОЧЕНІ СЛОВА, СПОСОБИ ЇХ ТВОРЕННЯ ТА НАПИСАННЯ

У громадді складних слів трапляються маленькі словотвірні дива. Опадання листя народ поетично нарік словами падолист і листопад.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

СКЛАДНІ СЛОВА

Так уже заведено в нашій мові, що складне слово, як тільки з'являється на світ, відразу визнає подвійну залежність. З одного боку, воно прилаштоване до своїх кровних родичів — співвідносного словосполучення та інших складних слів. З другого, потрапляє в полон афіксального словотворення. І тут перед нами розгортається дивна картина. Чим сильніший цей полон, тим більше вкорінюється складне слово в мові, заводить власну родину похідних, утворюваних від нього за допомогою префіксів та суфіксів. Адже воно саме стає родоначальником словотвірного гнізда й торує цією дорогою в ролі твірного. Проте як би не хотілося складному слову бути на цьому шляху звичайнісінькою афіксальною одиницею, йому це не вдається: заважає походження, навіть своя двохосновна структура (*Н. Клименко*).

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО

У засобах масової комунікації широко вживають слово-сполучення *безвіз*, який часто пишуть в лапках: «безвіз». Варто пам'ятати, що в офіційно-діловій сфері потрібно вживати тільки термінологічне словосполучення *безвізовий режим*, а в неофіційній — його можна замінювати розмовним однослівним відповідником *безвіз* і писати без лапок! (За К. Городенською)

370 Визначте стиль мовлення тексту теоретичного матеріалу. Проілюструйте думку вченої власними прикладами.

371 Погрупуйте слова у дві колонки: 1) складні; 2) складноскорочені. Поясніть їх значення та написання. Розкажіть про способи творення складноскорочених слів.

Благоустрій, водолаз, міськбанк, біло-рожевий, світлошкірий, законопроект, квартбюро, земфонд, райцентр, комбриг, військовослужбовець, державно-правовий, спортпрогноз, держбюджет, блок-система, член-кореспондент.

372 Утворіть слова способом осново- і словоскладання.

Аварійний, небезпечний. Більш, менш. Взаємний, діяти. Сухий, стояти. Сталь, варити. Видимо, невидимо. Хліб, сіль. Хліб, робити. Бляклий, синій. Вапняний, піщаний. В один раз. Багато, рік. Час, писати. Випуклий, вгнутий. Сухий, віяти.

373 Утворіть складноскорочені слова. Поясніть їх правопис. З п'ятьма з них складіть речення.

Європейське космічне агентство. Банк міжнародних розрахунків. Донецький басейн. Бюро міжнародного молодіжного туризму. Національна академія наук України. Міністерство фінансів. Об'єднані Арабські Емірати. Бюро закордонної науково-технічної інформації. Автоматизована система управління. Європейське економічне співтовариство. Будівельно-монтажне управління. Міжнародний валютний фонд.

374 Погрупуйте слова у дві колонки: 1) складні безсуфіксальні; 2) складні суфіксальні. Позначте словотвірні суфікси.

Бензобак, бензозаправник, автопоїлка, автобудівник, вагонобудівний, вагонообіг, вовнозаготівля, вовнообробний, газонафтовий, ґрунтопідпушувач, авіатранспорт, авіаносець.

375 Чи знаєте ви, скільки може бути складено слів з першою частиною *кіно*? Запишіть усі відомі вам і порівняйте з кількістю слів у «Словнику-довіднику з правопису та слововживання» С. Головащук (або іншого автора).

376 Запишіть складні слова, знімаючи ризику.

Авто/поїзд, вугле/воз, вантажо/обіг, *гео/ботаніка*, експерт/почеркознавець, *відео/грама*, *горо/утворення*, замок/блискавка, лікар/ортопед, дво/томник, *космонавт/дослідник*.

● Складіть речення з виділеними словами.

377 Прочитайте вірш Л. Костенко. Виконайте словотвірний аналіз виділених слів.

Не знав, не знав *звіздар гостробородий*,
що в *антисвіті* є *антизірки*,
що у народах є *антинароди*,
що у *століттях* є *антивіки*.
Це знаю я. Жалій мене, *звіздарю!*
Це знаю я. І голову *хилю*.
У *антисвіті* *зірочкою* марю,
в *антинароді* свій народ *люблю*.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Невідмінювані слова *фрі, хакі* є неузгодженим означенням до слів *картопля, колір*. Тому писати їх треба окремо: *картопля фрі, колір хакі*

- Якого змісту надає висловленню повторення словотвірного компонента *анти-*? Як ви розумієте останній рядок поезії?

378 Прокоментуйте думку мовознавця. Наведіть власні приклади.

При лексико-синтаксичному способі словосполучення застигає в своїй формі, кам'яніє і зливається в одне слово без словотворчих засобів. Наприклад: *Тягнурядно, майбутнє* (має бути) (*К. Городенська*).

379 Прочитайте. До виділених слів доберіть омоніми. Поясніть їх значення. Як називається цей спосіб словотвору?

1. Ми знов і знов розгортаємо немеркнучі сторінки «*Кобзаря*» (*О. Гончар*). 2. На березі Росі в *Білій Церкві* у 1797–1829 роки створено декоративно-пейзажний парк «*Олександрія*». 3. Прекрасні *схід* і *захід* сонця, один від другого урочистіші (*О. Довженко*). 4. *Місяць* — цікаве й малодосліджене небесне тіло (*з підручника*).

- Поясніть правопис слів із великої літери.

СПІЛКУВАННЯ

380 Поділіться думками. Спростуйте або підтримайте тезу: «Убогий духом не може бути багатим»...

Домашнє завдання

381 Виконайте словотвірний розбір виділених слів. Поясніть їх значення, ураховуючи значення твірних основ і зміст усього речення.

1. З часів *прапрадіда* Гомера аж до сьогоднішнього дня немає кращого гримера, ніж *добросовісна* брехня (*Л. Костенко*). 2. Сумно, сумно серед неба. *Сяє білолиций* (*Т. Шевченко*). 3. На ще вогких пагорках, на схилах зацвіли наші перші весняні квіти — *мати-й-мачуха* (*О. Копиленко*).

- Визначте з-поміж поданих речень односкладні й двоскладні неповні. Чим вони різняться?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Коли складні слова пишуться з дефісом, а коли разом? Наведіть приклади.
 - Які є способи творення складних та складноскорочених слів?

§ 53 СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ СЛОВОТВОРУ

Буду я навчатись мови золотої

Засоби словотвору мають стилістичне застосування. Стилістичні можливості словотвору виявляються насамперед у синонімії словотвірних афіксів.

Суфікси вносять додаткові відтінки й надають словам емоційного характеру: *рука* — *ручка, рученька, рученя, ручище*. До суфіксів

книжного забарвлення належать ті, які утворюють загальні й абстрактні назви, назви опредметнених дій. Це віддієслівні іменники на *-ння*, *-ття*: *становлення, забуття*. Ці суфікси є продуктивними в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилях: «збагачення незначної купки за рахунок збіднення основної маси населення».

Книжного відтінку надають словам суфікси *-ізм* (*-изм, -ізм*), *-ств(о)*, *-зтв(о)*, *-цтв(о)*, *-ість*: *історизм, натуралізм, людство, дійсність, посередництво*. Вони характерні для всіх стилів. Наприклад: *Для мого хазяйства це полегкість; Цей вечір повен смутку й доброти, і ніжності, й роздумливості повен* (С. Тельнюк); *Вражає універсальність перекладацької праці Лукаша* (Г. Кочур).

Суфікси суб'єктивної оцінки (здрібнілості та збільшеності) служать у тексті засобами ліризму, інтимізації: *білесенький, білісінький; тонесенький, тонісінький; ластів'ята*. Наприклад: *Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються. Побідкалась старенька, стала жалкувати дітей: — Гарні і любі діточки..., а гостинчика немає, ластів'ята, — не купила* (С. Васильченко).

У поетичних творах слова з пестливо-здрібнілими суфіксами сприяють передачі психологічних переживань і почуттів:

Чайки! Чайки! Ласкаві птиці...

Хоч дрібку рідної землиці

З маленьких ніжок обтрусить (Яр Славутич).

Збірно-зневажливі суфікси *-н(я)*, *-в(а)* надають словам негативного забарвлення: *Поспішала на Каховку звідусіль пазуриста степова хижачня* (Олесь Гончар).

Слова, утворені осново- і словоскладанням, найбільш поширені в офіційно-ділових, наукових і публіцистичних текстах. Виразно книжне забарвлення мають іншомовні словотвірні морфеми *гідро-*, *гео-*, *-лог*, *-філ*, *-ман*, *псевдо-* та українські *само-*, *мало-*, *багато-*: *гідропоніка, географія, палеонтолог, слов'янофіл, меломанія*. Українські варіанти складних слів більш образні, експресивні: *пейзаж — краєвид, фонтан — водограй*.

Повторення того самого кореня в різних словах і формах називається **тавтологією**: *травнева гроза на початку травня*.

Тавтологія переобтяжує текст, створює надлишковість, порушує його милозвучність та емоційно-експресивне сприйняття.

Однак тавтологію часто використовують письменники як стилістичний прийом підсилення значення одного слова його словотвірним варіантом: *Щось шепотом шепоче, щось шумом шумить, щось плаче над вбитим селом* (Марко Черемшина).

У народних думах, казках, піснях, прислів'ях і приказках тавтологія може поєднуватися з іншою стилістичною фігурою — **плеоназмом**. Це нагромадження синонімічних слів, зокрема й спільно-кореневих: *квилить-проквиляє, кличе-викликає, тьма-тьмуца*.

Практикум

382 Прочитайте текст. Прокоментуйте стилістичне використання засобів словотвору.

Небо ще було прозоре, але то вже стояли передостанні погожі дні. І вода в ставу щодень темнішала й крижаніла, а вранці довгі

пасма трави були геть сиві від паморозі. Але осiнь закінчувалася тоді, коли на солоденькій яблуні не лишалося жодного листка — одні зеленкуваті яблука-дички. Так вона й стояла, аж поки не били сильні морози. Тоді плоди коричневiли на гiлках, а все рiвно не падали. Та iнколи, засунувши руку у снiг, а далi у суху промерзлу травичку, вона могла ще вiднайти зелене тверде яблучко, нiби щойно з гiлки, солодке-пресолодке. Те, що приходить пiзно, завжди найдорожче, але й сумне (Т. Крижанiвська).

383 Прочитайте приказки i прислiв'я. З якою метою спiльнокореневi слова вжито в тому самому реченнi?

1. Життя прожити — не поле перейти. 2. Учення в щастi прикрашає, а в нещастi утiшає. 3. Правда i з дна моря виринає, а неправда потопає. 4. Не хвалиться мудрий мудрiстю, а сильний силою. 5. Який рiсток, такий паросток. 6. На безриб'ї i рак риба. 7. Недосiл на столi, а пересiл на головi.

384 Прочитайте. Визначте стиль i тип мовлення тексту. Чи є в тексті повтор тих самих чи спiльнокореневих слiв? Спробуйте замiнити повтори синонiмами. Як це впливає на змiст? Чи доцiльна така замiна в текстах наукового стилю?

НIЧНЕ НЕБО

Коли ти пiднимаєш очi до нiчного неба, то справдi дивишся iз Землi в глибини космосу, в безкiнечний океан зiрок.

Зiрки — це кулi дуже гарячого газу, що своїми розмiрами набагато перевищують Землю. Залежно вiд температури вони можуть свiтитися голубим, жовтим або червоним свiтлом. Зiрки, що нiби хаотично розкиданi на нiчному небi, на окремих його дiлянках утворюють щось подiбне до вiзерункiв, що називають групами зiрок. Такi групи є частинами бiльших зiркових малюнкiв — сузiр'їв. Сузiр'ям дано назви рiзних тварин, людей i речей, але дуже рiдко трапляється, що їх контури вiдповiдають їх назвам (з «Енциклопедiї навколишнього свiту»).

СПІЛКУВАННЯ

385 Обговорiть проблему «Що значить бути людиною». Висловте ваше ставлення до вiйн. Уживайте слова, рiзнi за способом творення.

Домашнє завдання

386 Виконайте одне iз завдань.

A Випишiть iз текстiв художнього, публiцистичного, наукового стилiв 5–6 прикладiв стилiстичного застосування засобiв словотвору. Схарактеризуйте їх усно.

B Випишiть з українських народних дум 5–6 прикладiв тавтологiї. Яка мета їх використання?

Перевiрте себе

● Дайте вiдповiдi на запитання.

— Які засоби словотвору найчастiше виявляють свої стилiстичнi можливостi? Наведiть приклади.

— З якою метою письменники використовують у художнiх творах тавтологiю?

УКРАЇНЬСЬКА МОРФОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», що складатиметься зі стислих образних текстів про частини

мови. Запропонуйте лінгвістичні мініатюри, складені мовознавцями, письменниками, а також вами.

§ 54 ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ, ЗНАЧЕННЯ І ФОРМИ. ОСНОВНІ СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

Досконале засвоєння граматики — це насамперед творчість, творення мовлення, вияв свого «я».

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Океан слів — це безмежжя, незліченність, схильність до необмеженого поповнення. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматика — стислість, суворі правила, які легко застосувати (*І. Вихованець*).

Граматика — це розділ мовознавства, що вивчає закономірності будови слів, а також словосполучення й речення.

Морфологія — розділ граматики, що вивчає структуру слова, форми словозміни, способи вираження граматичних значень; учення про частини мови і притаманні їм способи словотворення.

Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма, словоформа та частини мови.

Словоформа — це конкретна граматична форма слова: *моя школа* (Н. в.), *іду до школи* (Р. в.), *дізнався в школі* (Д. в.).

Граматичне значення об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Наприклад, іменники *герой, солдат, будинок, сад* мають однакові граматичні значення називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду, мають загальне значення предметності. Неповнозначні слова не є носіями граматичних значень.

Граматичне значення може виражатися закінченням (*хата* — Н. в., *хати* — Р. в.); афіксами (*виступати* — недокон. вид, *віступити* — докон. вид); перенесенням наголосу (*весні* — Р. в. одн., *вєс-ни* — Н. в. мн.); службовим словом (*співала б, на землі, хай буде*).

Граматична форма — це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова. Наприклад, у слові *гарний* закінчення *-ий* виражає значення роду (чоловічий), числа (однина), відмінка (називний).

Вибір варіантів граматичних форм регулюються граматичними нормами.

Граматична категорія (від грец. *kategoria* — судження) є тим загальним (родовим), що знаходить свій вияв у частковому (видовому) — у граматичному значенні, у конкретних граматичних формах. Наприклад, у категорії відмінка іменників узагальнюється вся різноманітність семи відмінків і система відмінкових форм, дієслівна категорія особи об'єднує граматичні значення 1-ї, 2-ї і 3-ї особи, що виявляються у відповідних граматичних формах.

Парадигма — сукупність усіх граматичних форм слова, що використовуються для вираження відповідних граматичних значень. Парадигму мають тільки змінювані слова.

Практикум

Видозміни слова, що служать для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), у мовознавстві називають **словозміною**. Система форм (окремо взята форма конкретного слова), співвідносних із певною системою синтаксичних граматичних значень, називається його **парадигмою**. Своєрідність видозміни слів, що належать до іменних частин мови, віддзеркалена в термінах відмінювання і дієвідмінювання (для дієслів).

387 Прочитайте. Визначте граматичні значення змінюваних слів. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражаються.

Минуло ще кілька сонцеворотів. Щоразу вічне світило в розповні літа щедро обдаровувало землю теплом, а людські серця — добротою. Одначе не з усякого насіння проростала доброта. Із білого — росло біле. Із чорного — чорне: злоба і мста.

Тож люди, допоки жили, доти й протиборствували. Життя від того ставало суворішим, жорстокішим, ущерть виповнювалось безкінечною несамовитістю. Тож мудрі й почали говорити: життя — це боротьба! (Р. Іваничук)

- Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

388 Прочитайте. Усно з'ясуйте роль прийменників у вираженні граматичних значень. Поясніть орфограми та пунктограми. Визначте відмінок іменників, що вживаються з прийменниками.

1. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру, з-за воріт (Л. Костенко). 2. Вже в небі зорі висіяли мак. Дорога спить над ставом очеретяним (Л. Костенко). 3. Хто із миром — із хлібом стрінуть, на добро — і добром в одвіт. Хто з мечем — від меча загине, — бумерангом летить цей світ (М. Жайворон).

389 Спишіть. Підкресліть дієслова. З'ясуйте, які граматичні значення вони виражають.

Життя — це картина. Батьки дають полотно, доля — рамку, оточення — фарби. А малювати доведеться самому.

- Проаналізуйте речення за структурою.

СПІЛКУВАННЯ

390 Чи згодні ви з висловленою думкою: «Робіть гарні справи — і тоді ви проживете три життя: одне — мріючи про добру справу, друге — роблячи її, третє — згадуючи про неї» (І. Мацко)? Відповідь обґрунтуйте.

Домашнє завдання

391 Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. З'ясуйте, які слова в тексті мають лексичне й граматичне значення. Визначте способи вираження граматичного значення.

Життя вельми пришвидшилося в наш час ми встигаємо зробити купу справ про які в минулому навіть не можна було й мріяти. Ми постійно поспішаємо біжимо й не встигаємо вчасно подякувати де треба усміхнутися сказати добре слово або просто не бовкнути щось коли можна було й промовчати якби був час подумати (Ніка Нікалео).

- Продовжте текст розповіддю про те, як ви організуєте свій час.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає граматику як розділ мовознавства?
 - Що вивчає морфологія?

— Назвіть основні способи вираження граматичних значень.

— Як мовознавці тлумачать такі поняття: «граматична форма», «граматична категорія», «парадигма»?

§ 55 ПОВНОЗНАЧНІ ТА СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

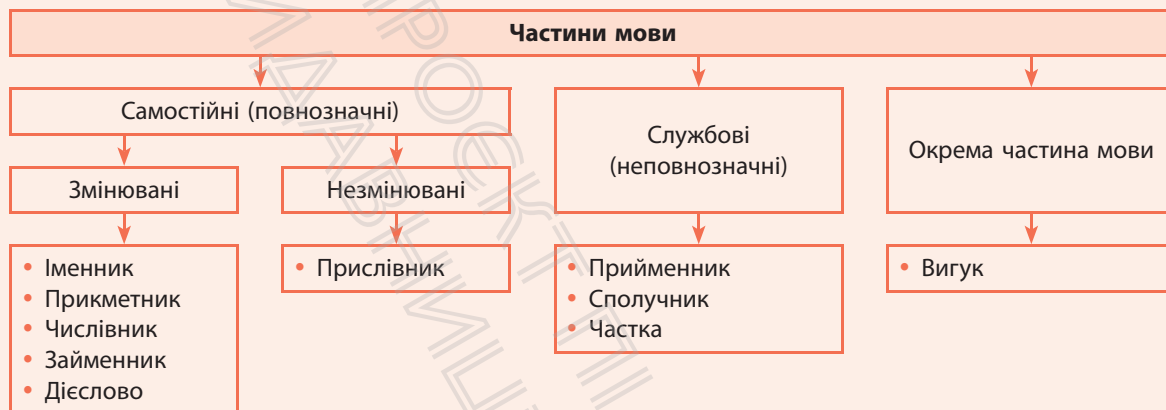
Як намистини, диво калинове —
Частини мови.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Частини мови — це лексико-граматичні класи слів із подібними семантичними, синтаксичними й морфологічними ознаками.

Практикум

Об'єктом вивчення в морфології є слово як носій ряду граматичних значень. Особливо взята форма конкретного слова є його **словоформою**.

Кожний клас слів має своє лексичне значення: предметності, ознаки предмета, кількості, узагальненої вказівки на предметність, ознаки або кількості, дії чи стану. Такі класи слів називають **повнозначними**. Слова, що загальнокатегоріального значення самостійно не виражають, називаються **неповнозначними**.

392 Розподіліть слова за частинами мови. Чим ви керувалися при розподілі? Які ознаки вказують на належність слів до тієї чи тієї частини мови?

Талант, талановитий, талановито, п'ятий, п'ятірка, п'ять, п'ятеро, уп'ятох, читач, читати, читання, прочитаний, читаючи, холод, холодний, холодно, холодити, охолоджений.

393 Поясніть, чи можна за морфемами *-ий, -уть, -а, -о* визначити, якими частинами мови є слова, до складу яких вони входять. Відповідь обґрунтуйте.

394 Межі між різними частинами мови нестійкі: вони можуть втрачати свої основні ознаки й переходити одна в одну. Знайдіть слова такого типу в тексті, визначте їх частиномовну належність. Наведіть 3–4 власні приклади за поданим зразком.

Уся робота, крім приготування вечері, уже перероблена. Усе в господарці чемно стоїть на своїх місцях. Позичене — повернуто, загублене — віднайдено. І хата, і господарка світяться чистотою і порядком. Сьогодні прибирати, порати, виносити сміття з хати чи, борони Боже, позичати — забороняється. І неживе, і живе має бути вдома (*Дара Корній*).

395 Запишіть слова за семантичною або граматичною характеристикою. Визначте їхню частиномовну належність.

1. Людський у своїх діях і ставленні до інших людей. 2. Лексикографічний продукт, який містить впорядкований перелік мовних одиниць (слів, словосполучень тощо) з короткими їх

характеристиками або характеристиками позначених ними понять, або з перекладом іншою мовою. 3. Складений займенник зі значенням «невідомо що». 4. Прислівник, що означає «з великою швидкістю». 5. Антонім до слова, що означає «який має низьку або відносно низьку температуру». 6. Зображувати кого-, що-небудь на площині олівцем, пером, фарбами тощо.

СПІЛКУВАННЯ

396 Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що знання, здобуті самостійно, міцніші? Аргументуйте свою думку прикладами.

Домашнє завдання

397 Складіть за зразком портрет відомої особистості (письменника, науковця, громадського діяча, спортсмена, співака та ін.), використовуючи лише іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

Прізвище особистості	Іменники	Прикметники	Дієслова	Прислівники
Тарас Шевченко	Кобзар, письменник, художник, геній, пророк, талант	славетний, героїчний, геніальний, незламний, могутній, патріотичний, справедливий, талановитий	писав, вірив, боровся, любив, надихав, співчував, малював, уболівав	сильно, рішуче, незламно, правдиво, пророчо, проникливо, актуально

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — За якими критеріями частини мови поділяються на самостійні й службові?
— Як тлумачать мовознавці термінологічне словосполучення «частини мови»?

§ 56 ІМЕННИК

Іменник! Він узяв собі на плечі Велике діло — визначати речі.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Іменник — це повнозначна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

ОЗНАКИ ІМЕННИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксичні ознаки
Відмінювані слова. Змінюються за відмінками та числами. Мають рід. Початкова форма: називний відмінок однини, а для тих, що вживаються тільки в множині, — називний множини. За лексичними й морфологічними ознаками поділяються на власні й загальні, конкретні й абстрактні, назви істот і неістот, збірні та одиничні	Основна: підмет (називний відмінок або родовий, коли поєднується з кількісним числівником або іншим словом із кількісним значенням — у складеному підметі), додаток (у непрямих відмінках). Неосновна: обставина (частіше іменник із прийменником, зокрема в місцевому відмінку), неузгоджене означення, прикладка, іменна частина складеного присудка

Увага! Назви істот/неістот розрізняють і за граматичними ознаками:

- 1) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв істот збігається з родовим однини: *запросити друга, зустріти сусіда* (Зн. в.) — *немає друга, сусіда* (Р. в.);
- 2) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв неістот збігається з називним відмінком однини: *гарний твір* (Н. в.) — *написати твір* (Зн. в.);
- 3) у знахідному відмінку множини іменники всіх родів — назви неістот — мають закінчення, як у називному відмінку: *хустки, романи, вікна*.

Практикум

Категорія істот і неістот має граматичний вияв через відмінкові форми іменників:
запросив гостя (гостей);
поклав зошит (зошити);
пасти гусей (і гуси);
зробити стола (і стіл);
друга (Р. в. одн.), *друзів* (Р. в. мн.);
але загін (Р. в. одн.), *загони* (Р. в. мн.).

398 Визначте, які з іменників належать до назв істот, а які — до назв неістот. Поясніть, чи завжди граматичне поняття істоти/неістоти збігається з поняттям живого/неживого в природі.

Зевс, кентавр, вірус, мікроб, народ, гурт, натовп, зграя, людство, селянство, лісовик, адміністрація, малеча, студентство, природа, флора, фауна, загін, табун, рій.

399 Знайдіть у реченнях збірні іменники. Якими засобами виражається в них категорія збірності?

1. У непроглядно густих вербах над низиною потоку птаство заводило якісь безнадійно гарячі спори, пересипані криком (*М. Грушевський*). 2. Галява скраю переходить в куп'я та очерети... (*Леся Українка*) 3. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця (*М. Коцюбинський*).

400 Випишіть із речень іменники, які позначають назви речовини. До яких груп вони належать?

1. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця... (*Панас Мирний*) 2. Срібна зірка йде з водою, срібні в зірки руки, ллється чисте срібло з відер на ліси та луки (*Є. Гуцало*). 3. Мряка все ще віддих у грудях спирала. Така густа й біла, як молоко (*Б. Лепкий*). 4. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... (*М. Коцюбинський*) 5. Коли відцвітає каштан, здається, що свічки догорають і з них скапує парафін на зелені підставки (*С. Пушик*).

СПІЛКУВАННЯ

401 Висловіть власну думку про те, чи потрібно сучасній молоді знати минуле свого народу.

Домашнє завдання

402 Випишіть із поданих слів загальні назви, що утворилися від власних, поясніть їхні значення. Зверніться до тлумачних та етимологічних словників, інтернетних джерел.

Лайнер, каравела, ампер, вольт, бойкот, меценат, сендвіч, лавсан, бостон, дрезина, мансарда, пульман, кардан, вулкан, уран, галіфе, олів'є, кардиган, gobелен, силует, саксофон.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які визначальні ознаки має іменник як частина мови?
 - Наведіть приклади іменників з конкретним та абстрактним значенням.
 - Наведіть приклади іменників-назв істот і неістот.
 - За якими критеріями іменники поділяються на власні і загальні?

§ 57 КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКІВ

Лише людині дано здатність розуміти своє місце, призначення, роль... Лише їй одній зрозуміло, що чоловіки — чоловічого роду, жінки — жіночого, із середнім взагалі плутанина...

О. Стукало

Буду я навчатись мови золотої

Рід незмінюваних іменників визначається так:

- 1) іншомовні іменники-назви неістот мають середній рід: *кіно, шосе, журі, кашне*; назви істот мають рід відповідно до статі: *цей месьє, ця леді*;
- 2) власні назви мають рід відповідно до загальної назви: *Токіо* (місто), *Екзюпері* (письменник);
- 3) аббревіатури мають рід стрижневого слова: *МВФ* (фонд).

Іменники-назви істот за фахом, родом занятя з нульовим закінченням належать до чоловічого роду: *інженер, директор, міністр*. Від них або творяться назви істот жіночої статі (*учитель — учителька*), або ж вони позначають й осіб жіночого роду, тому рід таких іменників визначають синтаксично: *професор Вершинін — професор Вершиніна*. Більшість назв тваринного світу позначають істот без указівки на стать: *барс, шпак, метелик*, але: *півень, курка, курча*.

Є в українській мові порівняно невелика кількість іменників з узагальненим значенням — назви осіб за їхніми характерними діями або особливостями поведінки: *писака, читака, кривляка*... Це **іменники спільного роду**. Вони можуть належати до чоловічого або жіночого роду залежно від статі особи, яку вони називають: *староста Роман* і *староста Ірина*; *сирота Тарас* і *сирота Оксана*.

Іменники спільного роду мають широкі стилістичні можливості: вони виступають то як нейтральні назви (*листоноша, сирота*), то як позитивна характеристика (*бідолаха, трудяга*), то як негативна оцінка (*волоцюга, нечепура, зайда, базіка*).

Стилістичні можливості категорії роду в різних стилях мови різні. В офіційно-діловому мовленні перевага віддається формам чоловічого роду, щоб підкреслити не стать, а службове і соціальне становище людини: *лаборант Ганна Петренко, секретар Ольга Коваленко, інженер Ірина Кравчук*.

Середній рід часто використовується для створення негативних характеристик дрібних, мізерних душею людей: *Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате*... (О. Стороженко).

Практикум

Іменники *степ, кір, вибір, біль, тюль* за характером основ і системою флексій в українській мові належать до чоловічого роду; іменник *путь* — до жіночого.

Деякі іменники мають **паралельні форми роду**:
фальш — *фальшем* (ч. р.);
фальш — *фальшю* (ж. р.);
абрикос — *абрикосом* (ч. р.);
абрикоса — *абрикоси* (ж. р.);
зал — *залом* (ч. р.);
зала — *залою* (ж. р.).

403 Працюймо групами. Усно складіть з кожним із поданих іменників речення так, щоб спочатку іменник означав особу чоловічої статі, а потім — жіночої. Визначте їхню стилістичну роль.

I група: трудяга, нероба, невдаха, бідолаха, базікало;

II група: лікар, професор, суддя, архітектор, менеджер;

III група: інженер, історик, директор, фізик, контролер.

404 Використовуючи тлумачні словники, визначте рід іменників. Уведіть 3–4 з них у речення.

Алое, каланхое, шампунь, какао, тюль, манто, манго, візаві, мадам, денді, філе, пюре, кюре, фрау, сер, аташе, жабо, інкогніто, сорго, купе, кашне, бюро, ательє, рагу, суфле, лате, ралі.

405 До іменників жіночого роду запишіть іменники чоловічого роду, від яких вони утворилися. Позначте словотвірні суфікси.

Українка, узбечка, татарка, корейка, китайка, парижанка, львів'янка, німкеня, італійка, киянка, черкащанка.

406 Розподіліть слова в три колонки за родами. Визначте іменники — назви істот і неістот.

Мідь, склад, міх, ласка, гриф, лава, бал, курча, джміль, таксі, какао, балка, лист, пара, зерно, насіння, бадилля, сестра, староста, щедрість, сім'я, ім'я, старт, чемпіон, поет, ТСН, Мінфін, АТО, НБУ.

● Доведіть, що виділені слова є омонімами, склавши усно по два речення з кожним із них.

407 Визначте рід абrevіатур.

СБУ, ООН, МВС, АТС, ВМФ, ПК, ЗМІ, ЄС.

408 На місці крапок запишіть українські відповідники іншомовних слів. Визначте рід іншомовних і українських слів. Порівняйте, зробіть відповідні висновки.

На нас звалилося стільки нових слів, що не завжди встигаєш вдуматися у значення кожного. Спробуймо розібратися. Отже, бартер — прямий товарообмін, бізнесмен — ділова людина, дилер — ..., ембарго — ..., емісія — ..., інвестиції — ..., комунікації — ..., конвертованість — ..., кредитор — ..., конкуренція — ..., ліцензія — ..., менеджер — ..., прес-реліз — ..., сертифікат — ..., шоу — ... (з газети).

СПІЛКУВАННЯ

409 Г. Сковорода радив: «З видимого пізнавай невидиме». Як ви розумієте цей афоризм? Що ви робите для того, щоб «пізнати невидиме»?

Домашнє завдання

410 Визначте рід усіх іменників у тексті.

Чи знаєте ви, що терміни «чоловічий», «жіночий», «середній» дісталися нам у спадок від грецьких учених? У V ст. до н. е. філософ Протагор запропонував поділити всі імена на три роди: *чоловічий, жіночий і ... речовий*. Пізніше Арістотель запропонував замінити останній термін словом *середній* рід.

У німецькій мові, як і в українській, три роди, у французькій — два, в англійській — фактично жодного, але назви осіб розрізняють семантично — за статтю.

У багатьох народів світу взагалі відсутній звичний для нас поділ слів за родами (за О. Потапенком).

- Чому в різних мовах світу неоднаковий поділ іменників за родами?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Як визначити рід незмінюваних іменників? — Які іменники відносяться до іменників спільного роду? Наведіть приклади.

§ 58 КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

Випередити іменник у кількості слів не спроможна жодна частина мови...

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золоті

Число іменників указує на кількісний вияв того, що називає іменник. Більшість іменників мають **однину** і **множину** — це назви конкретних предметів, які піддаються лічбі й здатні поєднуватися з кількісними числівниками (*п'ять днів, три верби, дві стежки*).

Але є й такі іменники, які мають лише одну форму числа.

Тільки в однині вживаються іменники: 1) збірні (*братство, дрібнота, дітвора, коріння*); 2) з абстрактним значенням (*слава, героїство, патріотизм*); 3) речовинні (*молоко, чай*); 4) власні назви (*Україна, Чигирин*).

Тільки в множині вживаються іменники, що називають: 1) сукупність предметів, істот (*діти, надра, фінанси*); 2) часові поняття, ігри (*роковини, піжмурки, шахи*); 3) парні предмети (*ножиці, окуляри*); 4) речовину (*вершки, парфуми*); 5) географічні назви (*Альпи, Суми*).

У незмінюваних іменниках (*бюро, кафе* тощо) значення кількості виражається формами узгоджуваних слів: *Звертайтесь у довідкове бюро. У місті є кілька трамвайних депо.*

Іменники, що вживаються тільки в однині, переважно належать до книжних стилів — офіційно-ділового і наукового. Це терміни й абстрактні іменники. З певною стилістичною метою можуть уживатися як множинні іменники, які мають тільки однину: *Болі й шуми в серці можна вилікувати.*

Практикум

411 Прочитайте. Укажіть, від яких іменників множину можна утворити, а від яких — не можна. Поясніть чому.

Доброта, глибина, лічба, щедрість, квасолиння, бджола, буряк, взуття, поліція, студент, студентство, кіннота, мошकारа, птахівництво, радість, жінка, жіноцтво, Дніпро,

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично: *цікаве інтерв'ю* — *цікаві інтерв'ю*, *нове кашне* — *нові кашне*.

ясен, хліб, бій, океан, *гордість*, сум, ворона, вороння, сало, пісок, цемент, камінь, *каміння*, автобус, закон, *милосердя*, олія.

- Визначте морфемний склад виділених слів.

412 Утворіть форму множини наведених іменників, визначте наголос. У яких словах відбулося чергування?

Вухо, око, друг, учитель, заєць, опеньок, олівець, снігур, пташеня, пані, комар, змій, товариш, джміль, трактор, голуб.

413 Згрупуйте за значенням іменники, які вживаються тільки у формі множини.

Сіни, фінанси, консерви, тропіки, висівки, проводи, двері, шахи, заручини, гордоці, Черкаси, Карпати, переговори, брюки, очистки, вершки, аліменти, окуляри, шашки, чипси, обрізки.

414 Розподіліть на групи за значенням іменники, які мають тільки форму однини.

Сміливість, сіль, малеча, Буг, пиво, Шевченко, масло, верб'я, дримота, молодь, козацтво, Україна, Швець, мед, ненависть, зілля, коماشня, гіркота, ганчір'я, масло, чуйність, Луцьк, юнацтво, молоко, люд.

СПІЛКУВАННЯ

415 Складіть діалог з теми «Мої плани на вихідні».

Домашнє завдання

416 Визначте, як змінюється значення числа в словосполученнях.

Час спати — дохристиянські часи, глибина почуття — морські глибини, атмосфера планети — тиск у кілька атмосфер, вершина розуму — гірські вершини, цейлонський чай — чаї вищого ґатунку, чиста вода — мінеральні води.

- Складіть (за вибором) із 6 словосполученнями речення.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Які іменники вживаються тільки у формі однини? Наведіть приклади.
- Які іменники вживаються тільки у формі множини? Наведіть приклади.

§ 59 ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Усі відмінки творять значеннєві дива в реченні.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

До **I відміни** належать іменники жіночого і чоловічого, а також спільного роду із закінченням *-а (-я)* у Н. в. однини (*робота, земля, лівша, Микола, Ілля, сирота*).

Відмінки	Тверда група		М'яка група				Мішана група	
	Однина	Множина	Однина		Множина		Однина	Множина
Н.	-а	-и	-я	-я	-і	-ї	-а	-і
Р.	-и	-□	-і	-ї	-□	-□	-і	-□
Д.	-і	-ам	-і	-ї	-ям	-ям	-і	-ам
Зн.	-у	-и	-ю	-ю	-і	-ї	-у	-і
Ор.	-ою	-ами	-ею	-єю	-ями	-ями	-ею	-ами
М.	-і	-ах	-і	-ї	-ях	-ях	-і	-ах
Кл.	-о	-и	-е	-є	-і	-ї	-е	-і

До **II відміни** належать іменники чоловічого роду, що в Н. в. однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний (*дуб, кінь*) або мають закінчення *-о* (*Дніпро, Петро, батько*), іменники середнього роду із закінченнями *-о, -е* (*перо, поле*) та *-я* (*життя, листя*) й іменники подвійного роду із суфіксом *-иц-* (*вовчище, носище*).

Відмінки	Тверда група			Мішана група								
	Однина			Множина			Однина			Множина		
Н.	-□	-□	-о	-и	-и	-а	-□	-□	-е	-і	-і	-а
Р.	-а	-а	-а	-ів	-ів	-□	-а	-а	-а	-ів	-ів	-□
Д.	-ові(-у)	-ові(-у)	-у	-ам	-ам	-ам	-еві(-у)	-еві(-у)	-у	-ам	-ам	-ам
Зн.	-а	-а	-о	-ів	-ів	-а	-а	-а	-е	-ів	-ів	-а
Ор.	-ом	-ом	-ом	-ами	-ами	-ами	-ем	-ем	-ем	-ами	-ами	-ами
М.	-ові(-у)	-ові(-і)	-і	-ах	-ах	-ах	-еві(-і, -у)	-еві(-і)	-і	-ах	-ах	-ах
Кл.	-у	-е	-о	-и	-и	-а	-у	-е	-е	-і	-і	-а

Відмінки	М'яка група							
	Однина				Множина			
Н.	-□	-□	-е	-я	-і	-ї	-я	-я
Р.	-я	-я	-я	-я	-ів	-ів	-□	-□
Д.	-еві(-ю)	-еві(-ю)	-ю	-ю	-ям	-ям	-ям	-ям
Зн.	-я	-я	-е	-я	-ів	-ів	-я	-я
Ор.	-ем	-єм	-ем	-ям	-ями	-ями	-ями	-ями
М.	-еві(-і, -ю)	-еві(-ї, -ю)	-і	-і	-ях	-ях	-ях	-ях
Кл.	-е	-ю	-е	-я	-і	-ї	-я	-я

До **III відміни** належать іменники жіночого роду, що в Н. в. однини мають твердий або м'який приголосний основи (*ніч, кров, сіль*), та іменник *мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду, що в Н. в. однини мають закінчення *-а* (*я*), а при відмінюванні у Р., Д. і М. в. у них з'являються суфікси *-ат-(-ят-), -єн-* (*ім'я — імені, курча — курчати, теля — теляти*).

Відмінки	III відміна		IV відміна					
	Однина	Множина	Однина		Множина			
Н.	-□	мати	-і	матер-і	-а	-я	-а	-а
Р.	-і	матер-і	-ей	матер-ів	-и	-і(-я)	-□	-□
Д.	-і	матер-і	-ам	матер-ям	-і	-і	-ам	-ам
Зн.	-□	матір	-і	матер-ів	-а	-я	-а	-а
Ор.	-ю	матір'-ю	-ами	матер-ями	-ам	-ем(-ям)	-ами	-ами
М.	-і	матер-і	-ах	матер-ях	-і	-і	-ах	-ах
Кл.	-е	мати	-і	матер-і	-а	-я	-а	-а

Іменники *звір, комар, снігур* належать до твердої групи, хоча вони в Н. в. множ. мають закінчення *-і*, властиве іменникам м'якої групи (*звірі, комарі*).

До м'якої групи із закінченням *-е* (не після шиплячого) та *-а* (граф. *-я*) належать іменники *сонце, поле, море, життя, полум'я*. Іменник *Ігор* належить до м'якої групи.

417 Спишіть. Поясніть уживання великої літери. Визначте рід і відміну іменників. Позначте відмінкові закінчення.

Багата на таланти українська земля. Яким сузір'ям сяють вони в її багатотисячолітній історії! Серед них і Людина з іменем Дніпра, як назвав Дмитро Павличко Бориса Тена. Щедрою була доля, давши йому хист поета, музиканта, перекладача. Найбільше Бориса Тена знають як автора перекладу Гомерових поем «Іліада» та «Одіссея». Він лауреат премії імені Максима Рильського, заслужений діяч польської культури (*К. Ленець*).

418 Запишіть слова у відповідних формах. Перевірте себе за орфографічним словником. Які особливості відмінювання цих іменників?

1. У давальному і місцевому відмінках однини: рука, нога, муха, кожух, бік, річ, книжка, плуг. 2. У давальному відмінку однини: брат, тракторист, секретар, товариш, герой, дуб, день, доказ. 3. У родовому відмінку однини: сон, успіх, актив, з'їзд, гнів, гай, дощ.

419 Визначте рід, відміну та групу іменників. Запишіть їх у формі родового відмінка однини, указавши можливі паралельні закінчення. Які особливості відмінювання цих іменників? Перевірте себе за поданою після вправи таблицею.

1. Агрегат, апарат, комар, мороз, сум, майдан, кір, віск, мед, бобер, джейран, гейзер, айсберг, гібрид, елемент, зал, камінь, млин, гай, вишняк, очерет, міст, акт, ніж, барвінок, гектар, бур'ян, пліт, інститут, хор, материк, меридіан, грам, процент, абзац, горб, щавель, вал, вид, рід, десяток, тин.

2. Крим, Париж, Миколаїв, Луцьк, Бориспіль, Псьол, Кіпр, Миргород, Чернігів, Львів, Тернопіль, Виноградів, Кривий Ріг, Дунай, Дніпро, Київ, Хуст.

● З-поміж поданих загальних назв знайдіть слова іншомовного походження, усно провідмініайте їх в однині і множині.

ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ ІІ ВІДМІНИ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

-а (-я)	-у (-ю)
1) назви осіб, імена та прізвища: <i>Дмитра, учителя, хлопця</i> ;	1) назви речовин, матеріалів; <i>сиру, меду, піску</i> , але: <i>вівса</i> ;
2) назви тварин, речей, предметів: <i>вовка, коридора, ліхтаря</i> ;	2) назви збірних понять та позначень сумарності: <i>старостату, народу, полку</i> ;
3) інші географічні назви з наголосом на закінченні: <i>Дінця, Остра</i> ;	3) назви споруд, просторових понять: <i>палацу, краю</i> ;
4) назви мір довжини, ваги, часу: <i>метра, грама, тижня</i> ;	4) назви явищ природи: <i>дощу, граду, землетрусу</i> ;
4) терміни іншомовного походження: <i>атома, конуса, відмінка</i> , але: <i>роду, виду, складу, способу</i>	5) назви процесів, станів, властивостей: <i>бігу, аналізу, пульсу</i> ;
	6) географічні назви (крім населених пунктів): <i>Криму, Кавказу, Китаю</i> ;
	7) назви абстрактних понять, особливо складні та префіксальні: <i>живопису, суходолу, успіху</i> ;
	8) назви танців, ігор: <i>боксу, балету, танцю</i> , але: <i>футбола, волейбола, гопака</i>

Закінчення *-а* (у твердій та мішаній групах), *-я* (у м'якій групі) зберігають назви населених пунктів чоловічого роду із

суфіксами *-ськ-, -цьк-, -ець-*, елементами *-бург-, -град-* (*-город-*), *-піль-* (*-поль-*), *-мир-, -слав-*, а також назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі та із суфіксами присвійності *-ів-* (*-їв-*), *-ев-* (*-єв-*), *-ов-, -ин-* (*-ін-*), *-ач-, -ич-*: *Бердянська, Луцька, Бобринця, Кременця, Трускавця, Піттсбурга, Вишгорода, Миргорода, Шаргорода, Борисполя, Тернополя, Ямполя, Житомира, Ярослава; Олеськова, Львова, Харкова, Києва, Колгуєва, Харкова, Ходорова, Батурина, Пирятина, Святошина, Снятина; Бахмача, Гадяча, Галича.*

Усі інші назви населених пунктів чоловічого роду, крім перелічених вище, мають у родовому відмінку однини закінчення *-у* (у твердій і мішаній групах), *-ю* (у м'якій групі): *Амстердаму, Гомелю, Ліверпулю, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобилю*. Проте ці іменники також можуть мати й варіантне закінчення *-а* (*-я*): *Амстердама, Гомеля, Ліверпуля, Лондона, Мадрида, Парижа, Чорнобиля*.

Закінчення *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*) має розрізнявальну функцію в деяких іменників: *Алжира, Рима, Туніса* (місто) і *Алжиру, Риму, Тунісу* (країна), *Нью-Йорка* (місто) — *Нью-Йорку* (штат).

420 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. З'ясуйте за словником іншомовних слів їх значення. Якому стилю мовлення вони властиві?

Ваучер, ринок, вексель, дебет, фініш, документ, конденсатор, папір, термін, експеримент, реквізит, формуляр, експорт, заголовок, підпис, індекс, заклад, ксерокс, адресат, адресант, бланк, комп'ютер, адрес, імпорт, ексклюзив.

421 Визначте відміну іменників. Складіть з кожним речення так, щоб іменник стояв у родовому, давальному або місцевому відмінку однини чи множини. Об'єднайте речення темою «У зоопарку».

Ім'я, плем'я, дівча, ягня, орля, зайчєня, індича, тигреня.

422 Поставте іменники в кличному відмінку.

Пані вчителька, пан господар, добродій Петренко, колега Степанюк, добродій Микола, пані Марія, Степан Пилипович, голубка Наталка, друг Андрій, дід Михайло, батько Тарас.

- П'ять слів на власний вибір уведіть як поширені звертання в речення, передаючи уявну телефонну розмову.

423 Запишіть імена, по батькові та прізвища в родовому, давальному й орудному відмінках. Використовуйте паралельні форми закінчень.

Станіслав Олександрович Сергійчук, Валерія Юрїївна Онищук, Анатолій Михайлович Ярмолук, Ганна Сергїївна Кравчук, Олекса Костьович Терно, Катерина Іллївна Шевченко, Христина Іванївна Соколенко.

До відмін не належать:

- 1) незмінювані іменники: *таксі, метро;*
- 2) множинні іменники: *сани, ночви;*
- 3) субстантивовані прикметники і дієприкметники: *черговий, учений.*

Іменники чоловічого роду в Р. в. мають закінчення:

-а	-у
брата	люду
носа	саду
метра	інституту
суфікса	розуму
млина	грому

Буду я навчатись мови золотої

Закінчення *-ові, (-єві, -єві)* паралельно вживаються в давальному відмінку, як правило, у назвах істот; *-у* (*-ю*) мають іменники іншомовного походження. Іменники, зокрема власні назви прикметникового походження на *-ів, (-їв), -ов* (*Київ, Львів, Петров*), мають тільки закінчення *-у* (*-ю*).

Практикум

карнизу і карниза
сараю і сарая
каменю і каменя
столу і стола

424 Поставте іменники в давальному відмінку однини, запишіть можливі паралельні закінчення. За словником з'ясуйте значення іншомовних слів. Доберіть до них українські відповідники (де можливо).

Акціонер, Тарас, аудитор, Дмитро, бізнесмен, Ігор Олександрович, виробник, лідер, посередник, постачальник, споживач, депозит, аргумент, індекс, моніторинг, рейтинг, агентство, сервіс, виробництво.

425 Визначте рід і відміну іменників. Запишіть їх, поєднавши з прийменником *за* або *з* (зі). Поясніть правопис.

Вість, галузь, доповідь, магістраль, домовленість, подорож, нехворощ, ніч, любов, даль, відвертість, мораль, кров, потужність, радість, мідь, сіль, піч, рентабельність, інертність, продуктивність, прибутковість, пружність, відповідальність.

- Складіть чотири поетичні рядки, дібравши з поданих слів ті, що римуються.

426 виправте помилки, обґрунтуйте зроблені виправлення.

1. Вона відчула страшенну біль. 2. На залізничному путі стояв поїзд. 3. Мій дід був з козаків і не виносив фальшу. 4. Тут треба розділити першу дріб на другу. 5. Наша експедиція мандрує по горах і долинам. 6. Треба цікавитися про події в світі. 7. Марічка пішла за водою. 8. Заняття з маркетингу відбувається по вівторкам. 9. У бібліотеку надійшла література з різних галузів науки.

СПІЛКУВАННЯ

427 Прочитайте. Висловіть власну думку з порушеної проблеми.

«Мені не вистачило часу» — ось найпоширеніше виправдання, яке ми використовуємо, коли чогось не зробили. У всіх нас однакова кількість часу, так що це тільки привід, і нічого більше. Задумайтесь над справжнім значенням моїх слів. У Опри Вінфрі, Білла Гейтса, Марка Цукерберга і Дж. К. Ролінг нітрохи не більше часу, ніж у нас з вами. Це стосується всіх історичних особистостей, які досягли неймовірного успіху, — Томаса Едісона, Сьюзан Б. Ентоні, Мартіна Лютера Кінга мол., Есті Лаудер, — у всіх них було не більше 24 годин на добу... але і не менш (*Лі Кокерелл*).

Домашнє завдання

428 Напишіть есе «Як я розподіляю свій час». Виконайте морфологічний розбір будь-яких трьох іменників, ужитих у різних граматичних формах.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як у лінгвістиці здійснено розподіл іменників за відмінами?
 - Які іменники належать до I та II відмін?
 - Як розподіляються іменники I та II відмін за групами?

§ 60 ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Кожен із нас має гордитися своєю чудовою мовою, адже вона того варта.

Олесь Гончар

Буду я навчатись мови золоті

Прикметники — це слова, що вказують на ознаку предмета й змінюються за родами, числами та відмінками. Прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?*

ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова, змінюються за родами, числами й відмінками. Початкова форма: називний відмінок однини чоловічого роду. Можуть мати форму ступеня порівняння (якісні прикметники). За лексичними й морфологічними ознаками поділяють на якісні, відносні та присвійні	Основна: узгоджене означення. Неосновна: іменна частина складеного присудка

РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Якісні	виражають безпосередньо виявлені ознаки предмета, без відношення до іншого предмета	<i>гучна слава, теплий день, сміливий юнак, зелене листя</i>
Відносні	виражають ознаку предмета опосередковано — через відношення до іншого предмета, явища, дії або стану	<i>дерев'яний стіл, сонячний день, працююча дівчина</i>
Присвійні	виражають належність предмета певній людині або тварині	<i>батькова шапка, орлине крило</i>

Якісні прикметники відрізняються від відносних і присвійних за певними ознаками:

утворюють ступені порівняння	<i>теплий — тепліший — найтепліший</i>
від них творяться похідні прикметники за допомогою суфіксів зменшеності і збільшеності та префікса <i>пре-</i>	<i>гарний — гарненький — прегарний</i>
вступають в антонімічні відношення	<i>повний — худий, високий — малий</i>
можуть приєднувати прислівник <i>трохи, мало, дуже, надто</i> та под. зі значенням міри або ступеня вияву ознаки	<i>відомий — мало відомий, дуже відомий</i>
можуть утворювати якісно-означальні прислівники або іменники з узагальненим значенням прикмети	<i>смачний — смачно, холодний — холодне</i>
можуть мати коротку форму	<i>дрібен, певен, повен, ясен, весел.</i>

Відносні прикметники можуть переходити в розряд якісних на основі переносних значень: *вишневий сік* (відн.) — *вишнева хустка* (якісн.); *срібна ложка* (відн.) — *срібна голова* (якісн.). Такі прикметники називаються відносно-якісними.

Присвійні прикметники можуть утрачати свою конкретну предметну ознаку та набувати загальної родової віднесеності чи властивості, тоді вони переходять до розряду присвійно-відносних або присвійно-якісних прикметників: *ведмежа голова* (присв.,

голова ведмедя); *ведмежа шуба* (відн., шуба з хутра ведмедя); *ведмежа послуга* (якісн., погана послуга).

Не виражають значення присвійності ті прикметники, що входять до складу фразеологічних зворотів і термінологічних назв: *дамоклів меч*, *гордіїв вузол*, *петрові батоги* (назва трави, ботанічний термін),— та власні назви, що походять від присвійних прикметників: *Київ*, *Харків*, *Шевченкове*.

Практикум

Усе частіше трапляються в мові прикметникові означення типу *курортне літо*; *спортивний літопис*; *фестивальний графік*; *кавунний сезон*; *сімейний ансамбль* та ін. Чим пояснити це? Справа в тому, що відносні прикметники мають низку особливостей, які надають їм переваги при виборі кількох можливих форм вираження тієї самої думки. Як зрозуміти вислів *кавунний сезон*? Це оновлена форма добре відомого виразу *сезон кавунів*. Прикметники, співвідносні за значенням з іменниковими словоформами, помітно активізувалися у сучасній українській мові: *новини футболу* і *футбольні новини*; *матч на кубок* і *кубковий матч*; *розмова по телефону* і *телефонна розмова*. Характеристика предмета-іменника за допомогою іншого іменника передає тимчасовий, випадковий зв'язок між названими поняттями. Формою прикметника підкреслюється постійність і типовість ознаки поняття, названого іменником (за Н.Дзюбишиною-Мельник).

429 Прочитайте текст. Визначте стиль його. З'ясуйте роль прикметників у текстах різних стилів мовлення.

ЩО ТАКЕ ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ?

Більшість людей усе частіше помічають, що завантаження особистими справами і роботою настільки велике, що вони просто не знають, як усе встигнути. Від такого завантаження з'являється поганий настрій, млявість, дискомфорт і відсутність бажання що-небудь робити. Щоб цього не сталося, потрібно зайнятися тайм-менеджментом, тобто навчитися грамотно планувати свій час.

А щоб розвинути в собі цю звичку, варто знати основні правила тайм-менеджменту.

Робота в певні години. У кожної людини є особисті біоритми. У час, на який припадає пік активності, і потрібно працювати з повною ефективністю.

Пріоритетність. Важливий крок у тайм-менеджменті — це розставити пріоритети у справах за ступенем важливості.

Фільтрування інформації. Фільтрувати інформацію потрібно для того, щоб не перевантажувати свій мозок *непотрібними* відомостями і не витратити на них свій час. Для цього варто навчитися вивчати тексти, вибираючи тільки необхідне.

Концентрування на одному завданні. Візьміть собі за правило не розпочинати виконувати нове завдання, якщо ще не закінчили попереднє.

Спочатку найважче. Спочатку доцільно виконувати найскладніші справи. Адже якщо ви будете постійно відкладати важку справу на потім, ризикуєте її ніколи не зробити.

Плануйте справи заздалегідь. Якщо ви спочатку витратите як мінімум 10 % часу на планування справ до реалізації їх, це заощадить 90 % часу в період виконання. Планувати свої справи потрібно, починаючи від вагоміших, і переходити від *довгострокових* до *короткострокових* (з *інтернетних ресурсів*).

- Випишіть прикметники й укажіть розряди їх за значенням.
- Доберіть і запишіть якісні, відносні й присвійні прикметники до слів *інформація*, *час*, *справи*. З трьома словосполученнями складіть речення.
- Поясніть орфограми у виділених словах.

Буду я навчатись мови золотої

УЖИВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВЛЕННЯ

У художньому та розмовному стилях уживаються прикметники

з префіксом *пре-*;
з суфіксами *-езн-*, *-елезн-*, *-енн-*, *-ісіньк-*;
вищого і найвищого ступенів порівняння;
короткі й повні нестягнені форми;
складні прикметники, утворені повторенням основ

прекрасний, прездоровий;
величезний, довжелезний, здоровенний, тонісінький;
надзвичайний, добріший, найрозумніший;
певен, рад, срібнії, вірная;
мудрий-премудрий, добрий-добрий

У діловому й публіцистичному стилях уживаються прикметники

з префіксами *ультра-*, *архі-*, *над-*, *гіпер-*, *транс-*

трансконтинентальний, архіважливий

У науковому стилі прикметники набувають

термінологізованого значення

ультрафіолетові промені, гіпертрофічний стан

Практикум

Не виражають значення присвійності прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв: *ахіллесова п'ята, дамоклів меч, адамове яблуко, петрів батіг* (бот.), *воловий язик* (діал., назва росл.). Не мають присвійного значення і прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами: *Шевченкове, Романишин*.

430 Прочитайте. Назвіть характерні ознаки стилю кожного тексту. З'ясуйте стилістичну роль прикметників. Визначте розряди прикметників за їх значенням.

1. Училися ми в Коцюбинського любити і цінувати українську народну пісню, фольклор, думи і мудрість народну. Народ наш — найталановитіший, найдотепніший мовотворець і піснетворець. Ми ж, його співці і піснярі, чуйно прислухаємося до свого народу, до чудесної мови його працелюбних дочок і синів та, вловивши якесь щонайвлучніше слово, швиденько, як найбільшу нашу радість, як справжнє відкриття, дбайливо вставляємо та *приладжуємо* у свій твір (П. Тичина).

2. Акція — цінний папір без установленого терміну обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді *акціонерного товариства*, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним. Акція дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді *дивіденду*, а також на участь у розподілі майна за умови ліквідації акціонерного товариства (*із кн. «Мова ділових паперів»*).

3. *І сплеск* весла, і місяць уповні, і ніч пливе на золотім човні в зірчастий луг ромашкового неба, і шепчеш ти, що кращого не треба на світі щастя і тобі, й мені (Г. Коваль).

4. Рідна мова моя, материнська, чудова, на далекі зірки у піснях полетить (С. Литвин).

- З'ясуйте за словником значення виділених слів.

431 Поясніть значення фразеологізмів. Яка роль у них прикметників? До якої групи за значенням вони належать?

Мокрим рядом накрити; у баранячий риг скрутити; всипати березової каші; гніздо осине; зачароване коло; за широкою спиною.

432 Доберіть до поданих прикметників іменники. Уведіть кілька словосполучень у складні речення (на вибір). До якого стилю належить ця лексика? Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником.

Комерційний, дипломатичний, страховий, торговельний, банківський, бюджетний, інвестиційний, кредитний, кошторисний, безвідсотковий, майновий, цінний, пільговий, дрібнооптовий, номінальний, оптимальний, орендний, підзвітний, рентабельний, приватний, позичковий, валовий.

433 Уставте замість крапок пропущені прикметники-епітети. Схарактеризуйте стилістичну роль прикметників у тексті.

Весна була (яка?) ..., Сніг запав, зарябів (якими?) ... латками таловин. По низинах і шляхах стояли (які?) ... калюжі. Удень відбивалися в них (які?) ... хмари, а вночі — (які?) ... зорі і (який?) ... серп (якого?) ... місяця. (Який?) ... вітер з'їдав сніги, але на ранок підмерзали шляхи, (яка?) ... вода в коліях бралася (якою?) ... плівкою, а (яка?) ... паморозь укривала наче сіллю, (яку?) ... землю (за З. Тулуб).

- Порівняйте ваш текст з авторським. Зробіть висновок про доцільність використання художніх засобів у тексті.

СПІЛКУВАННЯ

434 Висловіть власні міркування з проблеми «Ікари з-поміж нас».

Домашнє завдання

435 Напишіть невеликий твір (10–12 речень) з теми «Стояла я і слухала весну...»

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— За яких умов відносні прикметники функціонують у мовленні як якісні, а присвійні — як відносні та якісні?
— У чому полягають особливості функціонування в мовленні прикметників різних лексико-граматичних розрядів?

§ 61

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Варто лише уважніше, прискіпливіше ставитися до того, як ми говоримо, щоб висловлюватися дедалі правильніше, щонайчіткіше, найбільш доступно, точно і змістовно.

Г. Сюта

Буду я навчатись мови золотої

Деякі відносно-якісні прикметники можуть утворювати ступені порівняння або синтаксично виражатися кількісними словами: *творчий* — *більш творчий*, *найбільш творчий*, *винятково творчий*; *діловий* — *більш діловий*, *найбільш діловий*, *дуже діловий*.

Вищий ступінь порівняння вказує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. **Найвищий ступінь порівняння** вказує, що ознака виявляється найбільшою мірою.

ТВОРЕННЯ ФОРМ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь	
Проста форма	Складна форма
основа прикметника + <i>-іш-</i> , <i>-иш-</i> <i>веселий</i> → <i>веселіший</i> , <i>довгий</i> → <i>довший</i> <i>тонкий</i> → <i>тонший</i> , <i>важкий</i> → <i>важчий</i>	<i>більш (менш)</i> + початкова форма прикметника <i>вагомий</i> → <i>більш вагомий</i> , <i>вдалий</i> → <i>менш вдалий</i>
Найвищий ступінь	
Проста форма	Складна форма
<i>най-</i> + форма вищого ступеня прикметника <i>спритніший</i> → <i>найспритніший</i> , <i>вагоміший</i> → <i>найвагоміший</i>	<i>найбільш (найменш)</i> + початкова форма прикметника <i>складний</i> → <i>найбільш складний</i> прикметник вищого ступеня + від усіх, над усе <i>дорожчий</i> → <i>дорожчий над усе</i>

Деякі якісні прикметники **не утворюють ступенів порівняння**:

назви кольорів, що перейшли з розряду відносних	<i>кремовий, шоколадний, волошковий, брунатний, лимонний, вишневий, бузковий, каштановий</i>
назви масті коней	<i>вороний, буланій, карий</i>
назви ознак абсолютного порогу інтенсивності	<i>сліпий, босий, мертвий, німий, голий</i>
назви складних ознак	<i>чорнобокий, блідо-рожевий</i>
назви ознак, що виражають міру ознаки суфіксом, префіксом, складанням основ чи синтаксично	<i>низенький, вузюсінкий, страшенний, злющий, препоганий, надзвичайний, ультрамодний, густо-синій, білосніжний, надто хитрий</i>
прикметники, що мають безвідносний вияв ознаки	<i>голубуватий, білястий</i>

Прикметники у формі вищого ступеня в сталих словосполученнях, що стали термінами, втратили значення вищої міри: *старша медсестра, нижчий клас ссавців*.

Відрізняються стилістичним уживанням синонімічні за значенням форми:

- проста форма найвищого ступеня (*найвищі гори*) уживається в усіх стилях;
- складена форма найвищого ступеня (*найбільш високі гори, вищі над усі гори*) — у науковому й діловому;
- проста форма вищого ступеня з прийменниковою формою займенника *все* (*вище за всіх*), яка виражає найвищу міру вияву ознаки.

Практикум

436 Утворіть , де можна, ступені порівняння якісних прикметників. Випишіть окремо ті, що не утворюють ступенів порівняння.

Свіжий, малиновий, чалий, добрий, лисий, жонатий, жовтогарячий, бордовий, премудрий, вишневий, молодий, веселий, порожній, русий, синюватий, зеленавий, старший викладач, молодший науковий співробітник, білявий.

437 Прочитайте речення. Визначте стилістичну роль прикметників найвищого ступеня порівняння.

Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза, найнікчемніші дурні вельможні, найпідліша брехлива сльоза. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані уста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (*В. Симоненко*).

438 Прочитайте текст. Знайдіть якісні прикметники, визначте ступінь порівняння, прокоментуйте способи творення їх.

ЯК ПРИВЕРНУТИ УВАГУ СЛУХАЧІВ

Уміння привертати й утримувати увагу слухачів має велике значення в будь-якій розмові. Один із найважливіших способів — вдалий вибір теми розмови. Не менше значення має також добір слів, використання наочності. Усі люди прагнуть дістати найсвіжіші відомості протягом якнайкоротшого часу. Отже, увагу можна привернути, розповідаючи щось надзвичайне, таке, що викликає подив. Привертає увагу слухачів і гарний стиль висловлення. Речення короткі й прості набагато зрозуміліші, ніж довгі й складні, перенасичені іншомовними словами. Велике значення має тон і сила голосу, темп мови, смислові паузи, доречні жести (*за І. Толяном*).

439 Відредагуйте речення.

1. Комп'ютеризація — найбільш характерніша ознака нашого часу. 2. Ця зустріч з актрисою була самою найкращою у моєму житті. 3. Вона розумніше своєї сестри. 4. Самі передові фермерські господарства одержали високий урожай зернових.

СПІЛКУВАННЯ

440 Б. Антоненко-Давидович стверджував, що «хоч ці форми ступенювання прикметників — проста й складена — є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова віддавали перевагу, за окремими винятками, простій». Чи спостерігаємо нині в усному мовленні таку тенденцію в уживанні ступенів порівняння прикметників?

Домашнє завдання

441 Випишіть із довідкової літератури й інтернетних джерел 5–6 речень із прикметниками вищого та найвищого ступенів порівняння про досягнення українців.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які форми ступенів порівняння прикметників поширені в усному мовленні?
 - Як утворюється вищий та найвищий ступінь порівняння прикметників?
 - Від яких прикметників не можна утворити ступені порівняння?

§ 62 ПОВНІ І КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ, СТЯГНЕНІ І НЕСТЯГНЕНІ ФОРМИ ПОВНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів.

В. Голобородько

Буду я навчатись мови золотої

У сучасній українській мові вживаються переважно **повні форми прикметників**, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *веселий, весела, веселі, веселого, веселих, веселим* і т. ін. **Коротких форм прикметників** у сучасній мові мало: *зелен, рад, ясен, славен, повен, красен* тощо.

Більшість повних прикметників мають **стягнені форми** закінчення: *добра* — *добре*. Але в поетичній мові вживаються і **повні нестягнені форми** називного й знахідного відмінків однини жіночого і середнього роду та жіночого роду називного й знахідного відмінків множини: *веселая, веселеє, веселії, веселую*.

Практикум

У поетичній мові, у народній творчості та в усному літературному мовленні вживаються короткі й повні нестягнені форми прикметників: *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Нар. творч). *Сійте в головах думи вольнії!* (І. Франко).

442 Прочитайте. Знайдіть прикметники, визначте відмінок їх. З'ясуйте форми прикметників.

1. Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю, солов'ї нам ткали пісню диво-дивну (*Б. Олійник*). 2. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та й додому проведе? (*Нар. творчість*) 3. Літо краснее минуло, сніг лежить на полі (*Леся Українка*). 4. І ти моя, єдина, ведеш за собою літа мої молодії (*Т. Шевченко*).

443 Прочитайте. Поміркуйте, якими смисловими, емоційно-експресивними чи функціонально-стилістичними відтінками різняться наведені словосполучення й форми ступенів порівняння прикметників. Уведіть три пари з них у речення.

Красен день — красивий день, срібен дзвін — срібний дзвін, ясен місяць — ясний місяць, славен край — славний край.

444 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Розкажіть про особливості вживання повних і коротких форм прикметників у різних стилях мовлення.

Повні форми прикметників з неоднаковою активністю використовуються в усіх стилях мови. З-поміж них найзвичнішими і найчастотнішими є стягнені форми повних прикметників — повністю нормативні і міжстильові. Крім них, у фольклорі, в розмовно-побутовому мовленні і в деяких жанрах художніх текстів широко вживаються й нестягнені форми прикметників: *зелений — зелена — зеленее — зеленії*.

Короткими прикметниками є слова незмінні, кожне з яких має тільки одну форму. Це невелика кількість широковживаних лексем: *годен, дрібен, зелен, красен, ладен, певен, славен* та ін. У словниках короткі прикметники звичайно подаються разом з повними прикметниками (*П. Дудик*).

Уживання нестягнених форм прикметників у сучасному літературному мовленні стилістично обмежене, якоюсь мірою відтворює собою певну українську мовленнєву мінувшину, національно забарвлену й оригінальну, самобутню: *Гори мої високії! Простіть, високії, мені! Високії і голубії! Найкращі в світі й найсвятії!* (Т. Шевченко)

445 Спишіть речення. Визначте синтаксичну роль коротких форм прикметників. Чи узгоджуються вони з означуваними іменниками? Яку ще синтаксичну роль, крім означення, вони виконують?

1. Я ладен стати з козаками й битись з ворогами (*Іван Нечуй-Левицький*). 2. Тепер, коли ти згадала Говерлу, я вже цілком певен, що той ліс був десь у Карпатах (*О. Забужко*). 3. Жив ув одному замку лицар красен, давніми битвами славен (*І. Іваничук*). 4. Ой хмариться, туманиться, дрібен дощик збирається (*Нар. творчість*).

- Зробіть висновок про синтаксичну роль коротких форм прикметників.

СПІЛКУВАННЯ

446 Прокоментуйте думку видатного українського педагога В. Сухомлинського: «Сім'я — це те первинне середовище, де людина повинна вчитися творити добро».

Домашнє завдання

447 Випишіть із творів художньої літератури 5–6 речень із повними й короткими формами прикметників. Визначте їхню стилістичну функцію.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — У яких стилях мовлення і з якою метою використовують повні нестягнені форми прикметників?
— Які форми прикметників називають повними, а які — короткими?
— Чим відрізняються стягнена і нестягнена форми повних прикметників?

§ 63

ТВОРЕННЯ ВІДНОСНИХ І ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Щоб мова тобі повністю відкрилася, маєш бути залюбленим у неї.

Олесь Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Відносні прикметники утворюються переважно від іменникових основ, рідше — від дієслівних і прислівникових:

основа іменника + <i>-н-, -ан-(-ян-), -ов-, -ев-(-єв-)</i>	ознака предмета за матеріалом, з якого його зроблено	<i>мідний, гречаний, пшоняний, березовий, мушевий, баєвий</i>
основа іменника + <i>-н-</i>	ознака предмета за просторовими відношеннями; за призначенням; за часом	<i>стінний годинник, районний відділ; віконна рама, машинний завод; столітній, денний, осінній</i>
основа іменника + <i>-ськ-(-зск-, -цьк-)</i>	значення належності до установи, країни, міста, особи	<i>сільський, паризький, ткацький, бідняцький</i>

основа іменника іншомовного походження + <i>-ичн(ий), -ічн(ий)</i> [<i>-ічн(ий)</i>]	різні ознаки	<i>історичний, класичний, ортопедичний; академічний, ідилічний, органічний</i>
основа дієслова + <i>-льн-, -ч-</i>	різні ознаки	<i>навчальний, точильний, складальний, вірчий, споживчий</i>
основа прислівника + <i>-шн-, -жн-</i>	різні ознаки	<i>завтрашній, справжній</i>

Присвійні прикметники утворюються від назв людей і тварин:

основа іменника I відміни (назва людини) + <i>-ин-,</i> якщо основа закінчується на [j], — <i>-ін-</i> (на письмі — <i>-ін-</i>)	<i>Ольга — Ольжин, мачуха — мачушин; Софія — Софійн, Марія — Марійн, Ілля — Іллін</i>
основа іменника II відміни (назва людини) + <i>-ів(-ів-),</i> який чергується з <i>-ов-, -ев-(-ев-)</i>	<i>Петро — Петрова — Петрів, батько — батькова — батьків; Юрій — Юрїв — Юрієвого, Сергій — Сергіїв — Сергієва</i>
основа іменника (назва тварини) + <i>-ин-, -ін-</i> (на письмі — <i>-ін-</i>), <i>-ач(-яч-)</i> та ін.	<i>бджола — бджолиний, орел — орлиний, змія — зміїний, соловей — солов'їний; собака — собачий, теля — телячий; вовк — вовчий, ведмідь — ведмежий</i>

Практикум

Якщо прикметник виражає належність предмета не одній тварині, а позначає загальну родову віднесеність чи властивість тієї або тієї тварини, то він входить до розряду **присвійно-відносних** або **присвійно-якісних** прикметників: *ведмежа голова, лисячий хвіст* (присвійні); *ведмежа шуба, лисячий комір* (відносні); *ведмежа послуга, лисячий погляд* (якісні).

448 До поданих словосполучень доберіть синонімічні «прикметник + іменник». Виділіть суфікси й закінчення в прикметниках.

Книжка Ігоря, прізвище Галі, пісня синички, вуха зайця, казка дідуся, лапки качки, пір'я курки, слово батька, пісня матері, сміх дитини, коса дівчини, слід лисиці.

449 Утворіть прикметники із суфіксом: 1) *-ськ-*; 2) *-ин-*. Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися й чому.

- Волинь, Баку, Рівне, Прага, *Запоріжжя*, Прилуки, Збараж, товариш, Черкаси, *Буг*, Кременчук, *Золотоноша*, Овруч, узбек, чуваш, латиш, Рига, чех.
- Мелашка, Одарка, Галя, Рая, Ольга, Ганна, Наталка, Тетяна, Наталя.

- Зі словами, утвореними від виділених, складіть речення.

450 Утворіть від основ іменників прикметники із суфіксами *-н-, -ен-, -ан-(-ян-), -ов-*. Визначте розряд за значенням, групу.

Хвилина, стіна, глина, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, олово, солома, дерево, мед, дух, віск, буква, баштан, орган, вина, зміна, осінь, полин, сон, день.

- Поясніть написання *н* і *нн* у суфіксах прикметників.

451 Запишіть прикметники в алфавітному порядку, уставляючи замість крапок *н* або *нн*. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте в словах наголос.

Невбалага..ий, бездога..ий, неподола..ий, невпізна..ий, благослове..ий, числе..ий, силе..ий, здорове..ий, отаке..ий, шале..ий, піща..ий, чаву..ий, букве..ий, широче..ий, звіри..ий, писем..ий, визнач..ий, притама..ий, підйом..ий, стара..ий, свяще..ий, вогне..ий, солов'ї..ий, неоціне..ий, непримире..ий.

452 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Знайдіть прикметники й визначте спосіб їх творення.

ПОЧНІТЬ З ПРОСТОГО — І ЗМІНЮЙТЕ СВІТ!

«Вам набридло робити щось руками — то можете придумати, як виконувати це автоматично», — переконують винахідники на фестивалі Sikorsky Challenge 2017.

Роман Федевич зі Львова вирішив подбати про безпеку теплиць. Проект хлопця, який навчається у Львівському технологічному ліцеї, називається «Безпечна теплиця».

«У теплиці, що я розробляю, є датчик температури. Ви можете задати певну температуру в програмі, і теплиця автоматично відкриватиметься і закриватиметься залежно від цього показника», — пояснює свою ідею Роман.

Ще одна біда — коли теплиця відкрита, у разі сильного вітру створюється протяг, від вона може зламатися. На даху моделі «Безпечної теплиці» стоїть датчик вітру. «Коли дме вітер, електродвигун генерує певну напругу і передає її на плату. Якщо вітер легенький, теплиця не закривається. Якщо сильніший — закривається», — каже хлопець.

«Створювати щось нове — цікаво!» — переконаний Роман Федевич (*М. Прокопенко, газета «День»*).

Буду я навчатись мови золотої

У сучасній українській мові вживаються переважно повні форми прикметників. Коротку форму, крім кількох якісних, мають присвійні прикметники із суфіксами *-ів(-їв-), -ин(-їн-)*.

Повні форми прикметників **змінюються** за родами, відмінками й числами.

ВІДМІНКОВІ ЗАКІНЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Відмінок	Однина				Множина	
	Тверда група		М'яка група		Тверда група	М'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
Н.	-ий, -е	-а	-ій, -є	—	-і	-і
Р.	-ого	-ої	-ь, -ого	-ь, -ої	-их	-іх
Д.	-ому (-ім)	-ій	-ь, -ому (-ім)	-ій	-им	-ім
Зн.	Н. або Р.	-у	Н. або Р.	-ю	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	-им	-ою	-ім	-ь, -ою	-ими	-іми
М.	(на) -ому, -ім	(на) -ій	(на) -ьому, -ім	(на) -ій	(на) -их	(на) -іх

В українській мові є група складних прикметників із другим компонентом *-лиций*: *круголиций, білолиций* і под. Вони мають відмінкові закінчення твердої групи (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого і середнього роду та всі форми в множині) і м'якої групи в інших відмінках усіх трьох родів: *білолиций — білолицього — білолицьому — білолицього — білолицим — (на) білолицьому (-ім); білолиці — білолицих*.

Практикум

453 Провідмініайте прикметники разом з іменниками. Визначте тип відмінювання (за групою), схарактеризуйте особливості його.

Білолиций хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв скутер, столітня війна, великий район, материна пісня.

454 Випишіть прикметники. Виконайте їх морфологічний розбір.

Глеястий берег переходив у зелений, засланий споришевими килимами, моріжок*. Тут, на спориші, і викачувалися купальники, гріючи ребра проти чарівного сонечка. Далі за моріжком стояла могутня стіна сторічних берестків.

Ніяке дерево не шумить так журливо, як старі берести. На вербах листя м'яке, ніжне, навіть лагідне. І шум вербовий ніжний і лагідний. Жерстяне дубове листя у вітровій викрешує іскри, в його шумі гнів, завзяття, наступальний порив. І дуби не шумлять — гудуть. А берести, старі меланхоліки, беруть серце в полон, сповнюють солодкими болями, заносять бознакуди, аж плаче те серце — і не знати від чого: від туги, від щастя чи поривань (І. Семенченко).

Моріжок — густа молода трава.

СПІЛКУВАННЯ

455 Складіть діалог «На вулиці незнайомого міста». Використовуйте прикметники.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

456 Складіть невеликий твір (10–12 речень) із теми «Подорожуємо Україною», обравши один із цікавих вам куточків нашої країни. Уживайте в тексті відносні й присвійні прикметники в різних відмінкових формах. Позначте розряд прикметників, відмінок, рід і число.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — За допомогою яких суфіксів творяться відносні прикметники? Наведіть приклади.
- Як творяться присвійні прикметники?

§ 64 ЗАЙМЕННИК

Займенники — ніби порожня тара, яку мовець наповнює потрібним йому змістом.

Ю. Карпенко

Буду я навчатись мови золоті

Займенник — самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх.

Займенники, подібно до іменників, прикметників і числівників, відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

Займенник без контексту має тільки вказівне значення. Проте в тексті це значення стає конкретним, співвідноситься з окремою особою чи предметом, ознакою, кількістю. У тексті займенник є заступником іменника, прикметника, числівника, урізноманітнюючи мовлення й виступаючи засобом зв'язку.

У реченнях займенники можуть бути підметом, додатком, означенням: *І я згадав своє село. Кого я там коли покинув* (Т. Шевченко).

Розряди займенників

Особові	я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний	себе
Присвійні	мій, твій, наш, ваш, його, її, їхній, свій
Питальні	хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?
Заперечні	ніхто, ніщо, нічий, ніякий, ніскільки, нікотрий
Відносні	хто, що, який, чий, котрий, скільки
Вказівні	цей, той, такий, стільки
Означальні	всякий, весь, кожний (кожен), інший, сам, самий, жодний (жоден)
Неозначені	дехто, дещо, деякий, хтось, щось, що-небудь, хто-небудь, якийсь, будь-який, будь-хто, будь-що, абихто, абищо, аби який, хтозна-що, казна-що, казна-хто

Із частками *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* займенники пишуться з дефісом, а із частками *аби-, де-, -сь* — разом: *будь-що, чий-небудь, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий, хтось, абищо, дещо, деякий*.

Практикум

457 Прочитайте. Визначте основну думку текстів, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки й синтаксичну роль у реченні.

1. Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим непримітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад. Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів (*Гр. Тютюнник*).

2. Покладатися можна тільки на самого себе.

А втім — чому тільки на себе?

А — пам'ять?

Навіть у цілковитій самотності людина ніколи не буває цілком самотня. Бо пам'ять зберігає образи й голоси людей, з якими ти спілкувався, їхній розум, їхній досвід, їхні поради, слова і вчинки (*В. Нестайко*).

458 Запишіть слова, розкривши дужки, у дві колонки: 1) займенники; 2) інші частини мови. Поясніть правопис.

Що(небудь), коли(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)де, (аби)кого, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь), скільки(сь).

За значенням і граматичними ознаками **займенникові слова** неоднотипні, вони поділяються на **три групи**: 1) узагальнено-предметні (співвідносяться з іменниками); 2) узагальнено-якісні (співвідносяться з прикметниками); 3) узагальнено-кількісні (співвідносяться з числівниками).

459 Поставте займенники в родовому та орудному відмінках без прийменника і з прийменниками *до*, *з*. Поясніть, у яких випадках уживається приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, дехто.

- Поєднайте всі особові займенники з прийменниками *назустріч*, *по-дівно до*, *згідно з* і запишіть.

460 Випишіть із вірша Л. Костенко займенники, укажіть їх розряди. Визначте, де можна, рід і число.

Ті журавлі, і їх прощальні сурми...
Тих відлітань сюїта голуба...
Натягне дощ свої осінні струни,
торкне ті струни пальчиком верба.

Сумна арфістко — рученьки вербові! —
по самі плечі вкутана в туман.
Зіграй мені мелодію любові,
ту, без котрої холодно словам.

Буду я навчатись мови золотої

У розряд займенників можуть переходити слова з інших частин мови. Явище **прономіналізації** (від латин. *pronomena* — займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть утрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки та лексично зближуватися із займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники *один* (*одна, одно, одні*), *другий* (*друга, другі*), що виступають у значенні займенників *якийсь, той, інший, сам*: **Одні** *одно* *говорили*, **а другі** *друге* — *і з тих розмов спліталася сітка, в якій ні кінця ні початку* (М. Коцюбинський); *Якби один другому не допомагав, то світ би пропав* (Нар. творчість).

Практикум

461 Прочитайте. Знайдіть слова, що виступають у ролі займенників. Доберіть до цих слів займенники-синоніми, прочитайте речення з ними. Які речення стилістично виразніші?

1. Тому доля запродала од краю до краю, а другому оставила те, де заховують (*Т. Шевченко*). 2. Одно-однісіньке під тилом сидить собі в старій ряднині (*Т. Шевченко*). 3. Хоч і сова, аби з другого села (*Нар. творчість*). 4. У великих містах легко знайти першу-ліпшу роботу (*М. Чернявський*).

462 Знайдіть у тексті займенники, зробіть їх повний морфологічний розбір.

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії. І щасливий той, хто, винісши народне горе і попрацювавши немало і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею. Але горе тому, хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну хвилину слабодухості,

КОРИСТУЙТЕСЯ БАГАТСТВОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ!

набивати собі ціну
прийти в себе
зарекомендувати себе
не по собі
сам собі пан
кусати собі лікті
який гедзь укусив
дивитися ні на що
чого душа бажає
будь що буде
ні в якому разі
ні про що говорити

своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя, в ім'я брехливих обіцянок ворога (О. Довженко).

СПІЛКУВАННЯ

463 Продовжте висловлену думку.

Зроблене тобою до тебе ж і повернеться (В. Черчилль).

Домашнє завдання

464 Продовжте кожен рядок трьома-чотирма прикладами, що містять займенники. Визначте розряди займенників.

Фразеологізми: *брати себе в руки*; ...

Прислів'я та приказки: *Яка совість, така й честь*; ...

Загадки: *Що за штука і день, і ніч стука?* ...

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку частину мови називають займенником?
 - Які морфологічні ознаки має займенник? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які синтаксичні функції займенника?
 - На які розряди поділяють займенники?
 - Який займенник не має форми називного відмінка?
 - Як тлумачать прономіналізацію в мовознавстві? Наведіть приклади.

§ 65 СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ

Грамматика — душа мови, поза нею естетика мови просто неможлива, оскільки саме граматичні норми та особливості їх використання є тим ядром, що дає можливість правильно донести думку, комунікативні завдання, які ставить перед собою мовець.

Ю. Прадід

Буду я навчатись мови золотої

У науковому, діловому і публіцистичному стилях займенники вживаються як важливий засіб єдності частин тексту, для вираження присвійності (*його, її, їх, їхні*) та як сполучні слова (*що, який, котрий, скільки*), які слугують для поєднання частин складнопідрядного речення: *Зазначимо, що життям українців, їхньою культурою в Канаді цікавилися завжди* (з газети).

У художньому стилі займенники можуть вживатися і як засіб образності — для підсилення враження, у формі повтору, протиставлення тощо: *У вас, у нас, ви — Січ, а ми — Полтава. У вас права, ми ж — охоронці права* (Л. Костенко). Усталеним прийомом поетичної мови є вживання пафосної однини імен, осіб на *ти* замість пошанної множини:

Вродився каторжним Іваном
І сонце котиш звiддала.
Ти впрiгся в плуг. Ти в плузі — паном.
Твiй перелiг — уся земля...

(І. Драч про І. Франка)

Уживання займенника *я* в поетичному тексті є засобом вираження особи лiричного героя, що зливається з авторським «*я*»:

Був я вiтром, був я лютим, був я нордом.
Став я нiжним, став я птахом і крилом.

(Б. Олійник)

У художньому та розмовному стилях заміна особового займенника *я* на *ми* часто супроводжується появою експресивних вiдтiнкiв: iронiї, зневаги, ворожості: *Прокiп.— В чужiй хатi питаються, чи можна сiсти, а не лiзуть на покуття по-свинячому.— Нiчого, ми й непрошенi сядемо...* (Григорiй Тютюнник).

Займенники *я, ти* не мають форм множини. Слова *ми, ви* означають не множину *я*, не множину *ти*, а групу осiб, до якої належить *я* або *ти*. Щоправда, у науковому стилi використовується займенник *ви* та його форми: *у нашому дослідженні, ми дiйшли висновку*.

Займенник *ви* у ввiчливiй пошаннiй формi поєднується з присудком у формi множини: *Я цiную турботу і чеснiсть, з якою Ви поставилися до перекладiв моiх творiв* (Е. Хемiнгвей).

Займенник *ви* залежно вiд контексту може мати не тiльки пошанне, а й iронiчно-жартiвливе забарвлення, наприклад: (до мiнометiв) «Дозвольте перевірити **ваш** прицiл...» (Олесь Гончар). Присвiйни займенники надають мовленню вiдтiнку iнтимностi: *Моя ти доленько святая* (Т. Шевченко). Неозначенi займенники (*казна-хто, хтозна-що, ...*) мають виразно знижений розмовний (або просторiчний) характер: *І хiба це риба! Казна-що, не риба...* (О. Довженко). Займенник *воно* набирає експресивного забарвлення у випадках вираження зневаги, презирства або навпаки — спiвчуття: *Воно ж, товкуще, навiть не завважить...* (Л. Костенко).

(З пiдручника А. Коваль «Стилiстика»)

Практикум

КОРИСТУЙТЕСЯ БАГАТСТВОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ!

Нiщо не пiдноситься вище
правди.

Що не любе серцю, того не роби
нiкому.

Той, хто перестав бути другом,
не був ним нiколи.

Дiй справедливо й нiкого не
бiйся.

(Нар. творч.)

465 Спишіть текст, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір. Поясніть написання особового займенника *ви* з великої лiтери.

Дякую Вам, мамо, за перший скарб — пiснi над колискою.
Дякую Вам, мамо, за другий скарб — рiдну українську мову. Вона вперше засвітилася мені (у,в) Вашому слові як світ (у, в) ранковому сонці.

Дякую Вам, мамо, за третій скарб — молитву до Бога. Бо (у,в) українця (i,й) скрипка, (i,й) пiсня, (i,й) молитва, (i,й) мова мають одну душу (за Я. Гояном).

466 Визначте стилiстичну роль займенникiв.

1. Притулюсь, пригорнусь я до рiдного слова, — це наснага моя, на яку я молюсь (В. Крищенко). 2. У своєму життi треба залишати мiсце й для свого життя (Л. Костенко). 3. А якось раз приходжу, застаю — спiває пiсню — при мені! — твою. Про

нашу греблю, про ті наші верби, про дні, що душу спомином печуть... (Л. Костенко) 4. Моя любове, ти — як Бог, я вже не вірю, що ти є. У безлічі земних тривог згубилося ім'я твоє (Д. Павличко). 5. Хто ж то діяв, хто ж то діяв? — начебто не я... (В. Корж) 6. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до пуття? (Л. Костенко) 7. Ну хто про що, а я про Наливайка (Л. Костенко).

467 Допишіть до підмета-займенника *Ви* один із поданих у дужках при судків. Свій вибір обґрунтуйте.

(Який, які) Ви (добрий, добрі). (Така, такі) Ви (сумлінна, сумлінні). Ви (готовий, готов, готові)? (Якась, якісь) Ви (печальна, печальні). (Такий, такі) Ви (елегантний, елегантні). (Яка, які) Ви (вродлива, вродливі). А Ви, нівроку, (сердитий, сердиті). (Який, які) Ви (старанний, старанні).

468 Займенники мають широке загальне значення, і недоречно їх використання в мовленні може породжувати двозначність. Відредагуйте подані речення таким чином, щоб уникнути двозначності.

1. Тетяна годує кішку, вона задоволена. (Хто задоволений? Тетяна чи кішка?)
2. Світлана привітала подругу, вона була дуже рада. (Хто радий? Світлана чи подруга?)
3. Дмитрик попрохав друга покласти зошит у свій портфель. (У чий портфель?)
4. Михайло застав товариша у себе вдома. (У кого саме вдома?)

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

469 Прокоментуйте висловлення.

Світ завжди виглядає світлішим, якщо ми робимо щось одне для одного, а не для себе... (Ч. де Лінт)

Домашнє завдання

470 Запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте стилістичну роль займенників.

Прилітають солов'ї не всі одразу напровесні десь надвечір чуємо пробують у гущавині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів господар а її ще нема вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї він огляне свої володіння балку верби і переконавшись що все на місці приготує гніздечко заховавши його під віттями так щоб ніякий шуліка не помітив а після того вже зволить прибути й вона пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Вербка з віттям то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... (Олесь Гончар)

Перевірте себе

- Дайте відповідь на запитання.
— У чому полягають особливості використання займенників у художньому стилі? у науковому? в офіційно-діловому?

— Якими експресивними відтінками супроводжується заміна особових займенників у художньому та розмовному стилях? Наведіть приклади.

§ 66 ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Чужу мову можна вивчити за шість років, а свою треба вчити все життя.

Вольтер

Буду я навчатись мови золотої

Числівник — самостійна частина мови, яка позначає кількість предметів або їх порядок при лічбі та відповідає на питання *скільки? котрий?*

ОЗНАКИ ЧИСЛІВНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова. Змінюються за відмінками (<i>один, два</i> — також за родами; <i>один</i> — за числами). Початкова форма: називний відмінок. За лексичними і морфологічними ознаками поділяються на кількісні (власне кількісні, збірні й дробові) та порядкові	Означення (порядкові й кількісні — у непрямих відмінках); підмет (у називному відмінку — самостійно або разом з іменником у родовому відмінку); додаток (кількісні — у знахідному відмінку разом із залежним іменником); іменна частина складеного присудка

Тільки числівник *один* змінюється за родами і числами (*один, одна, одно, одні*). Числівник *два* поєднується з іменниками чоловічого роду, а *дві* — з іменниками жіночого роду. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають рід (*нуль, мільйон, мільярд* — чол. рід; *тисяча* — жін. рід); уживаються в однині і множині (*нуль* — однина, *нулі* — множина). Числівники *обидва, обидві; півтора, півтори* мають чоловічий і жіночий рід.

Слова з кількісним значенням розрізняються за морфологічними ознаками, властивими іншим частинам мови. Наприклад: *двійка, п'ятірка, сімка, вісімка, десятка, сотня* означають предмет (що?); морфологічні ознаки: ж. р., одн., Н. в. — це іменники. *Двохразове* (використання) (яке?); морфологічні ознаки: с. р., одн., Н. в. — це прикметник.

Практикум

471 Випишіть числівники, складіть з ними словосполучення.

Сотня, пара, десяток, четверо, мало, шостий, раз, тисяча, вісімсот, дюжина, п'ятірка, удвічі, півтора, двійка, кілька, сто-надцять, двадцять сім, мільйон, половина, одиниця, третина, мільярд, п'ять восьмих, по двоє, десятка, трійка, дев'яносто, сорок, кількадесят, тридцять третій, обидві, безліч, шістка, утрьох, триста, шістдесят, дев'ять, удвоє.

- Чи можна вважати синонімічними слова *число* і *числівник*? Обґрунтуйте свою думку.

472 Прочитайте речення. Випишіть числівники. Визначте їхні морфологічні ознаки й синтаксичну роль.

1. Чотири речі нам потрібні, щоб невеселих збуťся дум: здорове тіло, добра вдача, ім'я хороше, світлий ум (*Рудакі*). 2. Мене

Власне кількісні числівники синтаксично пов'язані з іменниками, що піддаються лічбі.

1 учень, зошит
2, 3, 4 учні, зошити
5, 6, 9, 12, 20 учнів, зошитів
21 учень, зошит
22, 23, 24 учні, зошити
25... 30... 100 — учнів, зошитів

вимчав на сьомий поверх автоматичний ліфт, число «сім» обіцяло щастя, бо сім по сім буде сорок дев'ять, а коли сорок дев'ять розділити на два, то вийде двадцять чотири з половиною, а двадцять чотири з половиною — це майже мій вік, все збігається, все прекрасно! (П. Загребельний) 3. Є тисячі доріг, мільйони вузьких стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко).

473 Прочитайте текст і за його змістом сформулюйте основні правила вживання числівників на позначення часу.

«Котра година?» — запитали Вас. Припустімо, стрілка Вашого годинника стоїть на 9-й годині. То як же правильно відповісти українською? Природними для української мови у цьому випадку є форми з порядковим числівником. Отже, треба відповісти: «*Зараз дев'ята година*».

Для позначення неповних годин в українській мові існують форми з прийменником «на» (як правило, для позначення часу до половини години) та з прийменником «за» (після половини години), наприклад: *чверть на сьому, двадцять на сьому, за десять сьома*. Можна українською сказати *чверть на сьому* і *чверть по шостій, за двадцять сьома* і *двадцять до сьомої*. Форми з прийменниками *на й за* — найусталеніші. У розмовній літературній мові це звучить природно. У «строгих» стилях, зокрема в офіційно-діловій сфері, військовій справі, вживаються конструкції, в яких на першому місці називаються години, а потім — хвилини. Це відповідає цифровому позначенню часу (Н. Сологуб).

474 Доповніть прислів'я, дописавши числівники. Поясніть значення фразеологізмів. У яких ситуаціях мовлення їх можна вжити?

1. ... вода на киселі. 2. ... разів відмір, а ... відріж.
3. ... п'ятниць на тиждень. 4. ... колесо до воза. 5. Бути на ... небі. 6. ... як палець. 7. ... не ждуть.

● Уведіть 2–3 фразеологізми (на вибір) у складне речення.

475 Прочитайте. Підготуйте повідомлення про стилістичну роль числівників, доповнивши власними прикладами.

Числівники часто використовуються в народнопісенній творчості для позначення здебільшого магічно-символічних чисел, пов'язаних з релігійними і язичеськими віруваннями: *Виступає нас не мало — аж дванадцять косарів* (Нар. пісня). З цією ж метою числівники та відчислівникові утворення використовують поети: *Тричі крига розмерзла, тричі розставала, тричі наймичку у Київ Катря проводжала* (Т. Шевченко).

Числівник не належить до особливо виразних стилістичних засобів, тому в художньому мовленні кількість числівників незначна. У мовленні персонажів вони вживаються для гіперболізації: *тисячу разів казав тобі, сто раз треба нагадувати*. У публіцистичному стилі числівник використовується за агітаційною метою як стилістичний засіб експресивного виділення предметно-числового образу: *Ніколи серця мільйонів не бились у такому наднапруженні, як у роки світової війни* (з газети). Найуживаніший числівник в офіційно-діловому стилі, де він виконує свою пряму функцію — позначає кількість або порядок предметів при лічбі: *У фонд надійшло сто тисяч гривень* (О. Пономарів).

З-поміж не дуже численних стилістичних засобів числівника можна виділити емоційно забарвлені форми із зменшеними суфіксами, які створюють пестливо-співчутливі відтінки; повторення того самого числівника або поєднання двох слів, утворених від однієї числівникової основи. Такі утворення посилюють семантичну виразність поняття: *Він подружку любив Галю, знав, що вона одного-однінького кохала у цьому світі* (П. Панч); *Стоїть зелена яворина одним-одна, одним-одна біля воріт* (Нар. творчість).

СПІЛКУВАННЯ

476 «У нас на кожну проблему можна лягти й заснути. Прокинутись через сто років — а вона та сама»,— зауважує Ліна Костенко в одному зі своїх творів. Які проблеми, на вашу думку, вважають «вічними»? Чи існують шляхи їх розв'язання?

Домашнє завдання

477 Підготуйте повідомлення в публіцистичному стилі про звичаї, традиції, вірування, пов'язані із числівниками-символами.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що називають числівником?
 - На які розряди за лексичними та морфологічними ознаками поділяють числівники?
- Яку синтаксичну роль виконують числівники?

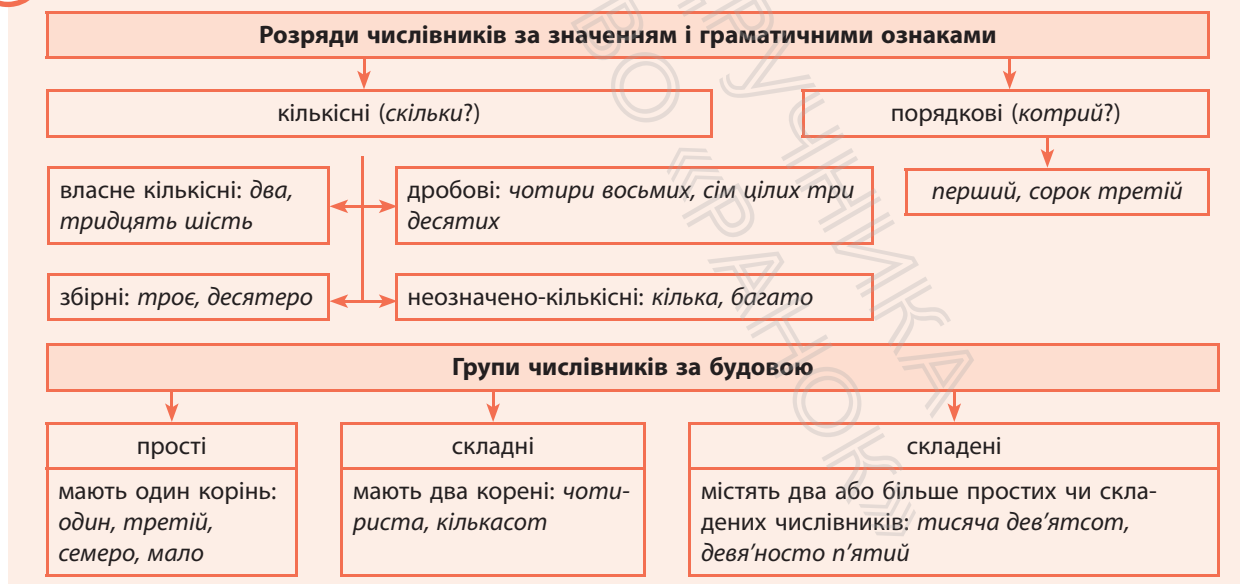
§ 67 РОЗРЯДИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. ГРУПИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА БУДОВОЮ

Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої

Практикум

478 Спишіть речення, уставляючи пропущені літери. З'ясуйте групу за будовою і значення вжитих числівників.

1. З ос..ні він безпремінно наймає д..сятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля (*Панас Мирний*). 2. Сад був ще зовсім

молодий — його посадили років сім чи вісім тому самі працівники Інституту Міжпланетних сполучень (В. Бережний). 3. Від інших вул..ць її відрізняли асфальтовий тротуар, дватри добре збудовані будинки (І. Семенченко). 4. Два-три слівця н..нароком, дві-три сльозинки на очах... (П. Грабовський)

479 Визначте, якою частиною мови є слова *пара, десяток, дюжина, сотня, тисяча, частина, половина, третина, четвертина*. Які з них за змістом тотожні дробовим числівникам?

480 Прочитайте прислів'я. Визначте розряд числівників за значенням і групу за будовою. Згадайте й запишіть 3–4 прислів'я із числівниками.

1. Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, та всі не повні. 2. Сім верст до небес, і все пішки. 3. На грам амуніції, на десять амбіції. 4. В роботі «ох», а їсть за трьох. 5. Хоч три дні не їсти, аби з печі злізти. 6. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше. 7. Одна ластівка не робить весни. 8. Мудрій голові досить два слова. 9. З однієї ягоди немає вигоди.

481 Прочитайте уривок зі статті Олени Куренкової «12 обручів Закарпаття, потрапити у які матимете за щастя».

«8 ОБРУЧ — ЦЕ КОЛИ СТИСКАЄТЬСЯ СЕРЦЕ»: ВОДОСПАД ТРУФАНЕЦЬ

Вода спадає 5 виразними каскадами із загальної висоти 36 м, гарантуючи цьому водному об'єкту звання найвищого водоспаду українських Карпат. Видимою є лише невелика частка краси та могутності водних мас, споглядати її можна зі спеціально встановленого дерев'яного містка біля підніжжя. Включений у 1997 році до Карпатського біосферного заповідника, водоспад є однією з «найзручніших» туристичних атракцій, адже знаходиться прямо обабіч траси Н-09 Ясіня—Рахів, і за будь-яких умов просто не може бути непоміченою.

- Спишіть уривок, записуючи цифри словами. Визначте розряд числівників за значенням та будовою.
- Зробіть морфологічний розбір двох числівників (на вибір).

482 Перегляньте підручники з географії, історії, математики, фізики, хімії. Як часто і з якою метою автори використовують числівники? Зробіть висновок про доцільність і важливість використання числівників у текстах наукового стилю.

СПІЛКУВАННЯ

483 Прокоментуйте думку Віктора Гюго: «У кожної людини три характери: той, який їй приписують, той, який вона сама собі приписує, і, на решті, той, який є насправді».

484 **Робота парами.** Прочитайте епіграф до теми. Розкрийте зміст прислів'я в діалозі з однокласником.

Домашнє завдання

485 Складіть невеликий текст про те, як ви організуєте свій робочий день. Уживайте числівники різних розрядів за значенням і будовою. До якого стилю належить створений вами текст?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які конструкції на позначення часу вживають в офіційно-діловому та розмовному стилях? Наведіть приклади.
 - На які групи за будовою поділяють числівники?
 - У чому полягає відмінність використання числівників у художньому й офіційно-діловому стилях?

§ 68 ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ. ПАРАЛЕЛЬНЕ ВЖИВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ В НЕПРЯМИХ ВІДМІНКАХ

Надто старанні пошуки слів часто псують все мовлення. Найкращі слова — ті, що являються самі по собі; їх, здається, підказує сама правда.

Квінтіліан

Буду я навчатись мови золотої

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Типи відмінювання числівників		
I тип	II тип	III тип
1 <i>один, одно (одне), одна, одні</i>	2, 3, 4 <i>два, дві, три, чотири</i>	5–20, 30, 50–80 <i>п'ять — двадцять, тридцять, п'ятдесят — вісімдесят</i>
	<i>багато, кілька; усі збірні</i>	<i>кільканадцять, кількадесят, кількасот</i>
IV тип	V тип	VI тип
40, 90, 100 <i>сорок, дев'яносто, сто</i>	200–900 <i>двісті — дев'ятсот</i>	0, 1000, 1 000 000, 1 000 000 000 <i>нуль, тисяча, мільйон, мільярд</i>

Відмінкові закінчення числівників

Відмінки	I тип	II тип	III тип
Н.	<i>один</i>	<i>чотири</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьох</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>чотирьом</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьом</i>
Зн.	<i>один або одного</i>	<i>чотири або чотирьох</i>	<i>п'ятдесят або п'ятдесятьох</i>
Ор.	<i>одним</i>	<i>чотирма</i>	<i>п'ятдесятьма, п'ятдесятьома</i>
М.	<i>...одному(-ім)</i>	<i>...чотирьох</i>	<i>...п'ятдесяти, ...п'ятдесятьох</i>
	IV тип	V тип	VI тип
Н.	<i>сорок</i>	<i>п'ятсот</i>	<i>тисяча</i>
Р.	<i>сорока</i>	<i>п'ятисот</i>	<i>тисячі</i>
Д.	<i>сорока</i>	<i>п'ятистам</i>	<i>тисячі</i>
Зн.	<i>сорок</i>	<i>п'ятсот</i>	<i>тисячу</i>
Ор.	<i>сорока</i>	<i>п'ятьмастами, п'ятьомастами</i>	<i>тисячею</i>
М.	<i>...сорока</i>	<i>...п'ятистах</i>	<i>...тисячі</i>

**СКОРИСТАЙТЕСЯ
МОДЕЛЛЮ-ОПОРОЮ!**

II тип відмінювання

-ох, -ом, -ома, -ох

III тип відмінювання

1. -ох, -ом, -ома, (на) -ох

2. -и, -и, -ма, (на) -и

IV тип відмінювання

-а, -а, -а, (на) -а

486 Прочитайте речення. Випишіть числівники. Визначте їх відмінок.

1. Зараз у машині, розрахованій на сімох пасажирів, сиділо всього троє: шофер за кермом, праворуч нього — обважнілий мужчина, що, видно, куняв, а за спиною в них у темряві при-
чаївся ще хтось третій (*Олесь Гончар*). 2. Її пішов устеленою килимами доріжкою в бік величезної трієри, що стояла при березі, вп'явшись у воду ста вісімдесятьма шістьма веслами (*І. Білик*). 3. Торг завис на дев'яноста карбованцях і далі — ні тпру ні ну (*М. Стельмах*).

487 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поставте числівники у формі родового, орудного й давального відмінка.

— Я щодня стикаюся з проблемами і молодих, і зрілих людей, які скаржаться на брак енергії, млявість, хронічну втому. Запитую: «Чи ви снідаєте?» — і отримую відповідь, мовляв, бракує часу, немає апетиту... За всіма стандартами — і нашими, і європейськими — сніданок має бути! Він має становити не менш ніж 25 % від добового раціону, — пояснює лікар-дієтолог, кандидат медичних наук Олександра Кириленко.

Правильне харчування зранку покращує роботу мозку і збільшує працездатність на 30 %. Фахівці наголошують, що людині зранку потрібно отримати 30 % денної норми білків, 50 % — денної норми вуглеводів і зовсім небагато жирів — менш як 20 %. Вуглеводи — це головне, але й вони різні. Не підходять прості вуглеводи — шоколад, печиво з білого борошна, білий хліб, мед, картопляне пюре, очищений рис, кукурудза, цукерки. Складні (повільні) вуглеводи — це цільнозернові злаки, сирі овочі, фрукти (*за матеріалами статті О. Миколюк у газеті «День»*).

488 Зіставте відмінювання прикметників твердої групи чоловічого й середнього родів однини, займенників *той, те* та числівників *один, одно* (*одне*). Зробіть відповідні висновки.

Буду я навчатись мови золотої

У **складених числівниках** кожне слово змінюється за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників.

Неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька* відмінюються як числівник *два*; *багато, небагато* — як числівники *три, чотири*; *кільканадцять* — як *п'ять*.

Збірні числівники *двоє, троє, семеро* та ін. мають такі самі відмінкові форми, як *два, три, сім* і т. д. Збірний числівник *обидва* (*обидві*) має в непрямих відмінках такі форми: *обох, обом, обома, на обох*.

У **дробових числівниках** чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий (*дві третіх, двох третіх, двом третім* і т. д.).

Порядкові числівники змінюються як прикметники. У складених порядкових числівниках змінюється лише останнє слово (*тисяча дев'ятсот дев'яноста сьомий рік, тисяча дев'ятсот дев'яноста сьомого року...*).

Необхідно взяти до уваги й такі правила вживання числівників з іменниками в непрямих відмінках:

1. Після числівників *два, обидва, три, чотири* іменник ставиться у множині в тому ж відмінку, що й числівник: *два сини, три столи, чотири човни; двох синів, трьох столів, чотирьох човнів*. Числівники *два, три, чотири* не сполучаються з іменниками, які не підлягають лічбі (*честь, бензин, кисень, праця*), а також з іменниками IV відміни. Для їх переліку вживаються збірні числівники: *двоє пташенят, троє кошенят, четверо ластів'ят*.
2. Збірні числівники не мають роду й числа. Разом із керованим іменником вони є одним членом речення — підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюють формами власне кількісних числівників: *двоє вікон, двох вікон, двом вікнам, двоє вікон, двома вікнами, у двох вікнах*.
3. У сполученні з назвою істоти в знахідному відмінку відбувається заміна збірного числівника: *зустрів двох хлоп'ят, але побачив двоє дверей*.
4. Зі збірними числівниками *обидва, обидві* вживають іменники в називному відмінку множини, як і з числівниками *два, дві*: *обидва плуги, обидві книжки*, але при числівнику *обоє* іменник ставиться в родовому відмінку множини: *обоє хлопців*.
5. Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* та після дробових числівників іменник завжди стоїть у родовому відмінку: *тисяча жителів, тисячею жителів, тисячами жителів; п'ять других відсотка, п'яти другим відсотка, п'ятьма другим відсотка* (але: *п'ять з половиною місяців*).

Практикум

СКОРИСТАЙТЕСЯ МОДЕЛЛЮ-ОПОРОЮ!

V тип відмінювання

200–400

-ох, -ом, -ома, -ох

500–900

-и, -и, -ма, (на) -и

«Камінь Сонця». Зберігається в Національному музеї антропології Мексики (м. Мехіко)

489 Запишіть цифри словами. З утвореними словосполученнями складіть речення.

2/3 (склянка); 4/9 (метр); 3/5 (виграш); з 567 постраждалими; на 385 місцях; у 1654 виборців.

490 Запишіть цифри словами, розкрийте дужки. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

Продали 26 (двері); закупили 472 (трактор); відвантажили 194 (мішок); здали 15 000 000 (гривня); купили 111 (комп'ютер); залишилося 37 (акція); взяли в оренду 40 (підприємство); утворили близько 100 (асоціація).

491 Перепишіть, записуючи числа словами й пов'язуючи їх з іменниками. Визначте відмінок числівників та іменників. Написання відмінкових закінчень аргументуйте правилами.

Відоме прекрасне творіння давніх ацтекських майстрів — «Камінь Сонця». Цей величезний кам'яний диск діаметром 3,6 (метр), товщиною 1 (метр) і масою 24 (тонна) слугував жрецьким календарем. Він створений приблизно в 1479 (рік) в період розквіту індіанської цивілізації. На камені — концентричні кола, дивні символи, геометричні фігури. У них відбиті давні уявлення про всесвіт. У центрі каменя висічено обличчя бога Сонця — Тонатіу. По боках видно 4 (квадрат) із вигадливими знаками. Вони символізують 4 (епоха), які пережило людство.

У першу епоху правив бог вічної молодості, у другу — бог вітру, у третю — бог дощів, а в четверту богиня вод, яка накликала на людей всесвітній потоп. Камінь-календар користується популярністю, але ще не всі знаки-символи розшифровані (з календаря).

СПІЛКУВАННЯ

492 Обговоріть тему «Як правильно спланувати свій тижневий бюджет». Уживайте в мовленні числівники.

Домашнє завдання

493 Утворіть кількісні та порядкові числівники, провідмініайте їх разом із дібраними до них іменниками.

540; 384; 17 200; 811; 7 253 015; 8950; 19,3; 0,5.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як відмінюється числівник *один*?
 - Як відмінюються числівники *два, три, чотири*?
 - Які особливості відмінювання числівників третього типу?
 - Які особливості відмінювання числівників четвертого і п'ятого типів?
 - Як відмінюються порядкові числівники?
 - Які особливості відмінювання дробових числівників?

§ 69

НАПИСАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ І ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ СЛІВ

Сила слова! Слово дволике, як римський бог Янус. З одного боку воно пусте й безвартісне, з іншого — всемогутнє, спроможне потрясати не тільки душі, а й цілі світи.

П. Загребельний

Буду я навчатись мови золотої

Разом пишемо:

складні кількісні числівники	<i>одинадцять, п'ятдесят, триста</i>
складні порядкові числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є <i>-сотий, -тисячний, -мільйонний</i>	<i>дев'ятисотий, п'ятсоттридцятитисячний, шістдесятит'ятимільйонний; багатотисячний</i>
складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами	<i>двадцятиповерховий, семиразовий, стодвадцятип'ятирічний</i>
складні прислівники, утворені сполученням прийменника із числівником	<i>вдвоє, вдруге, надвоє, удвох</i>

З дефісом пишемо:

порядкові числівники, написані цифрами й літерами	<i>7-й, 10-ї, 11-го, 35-мільйонний, 4/2-тисячний</i>
складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами	<i>20-річний, 10-поверховий</i>
складні прислівники, утворені за допомогою прийменника <i>по</i> від порядкових числівників	<i>по-перше, по-друге, по-третє</i>

Окремо пишемо:

складені кількісні та порядкові числівники	тисяча п'ятсот тридцять вісім, дві тисячі вісімнадцятий
порядкові числівники, до складу яких входять слова з половиною й под.	три з половиною тисячний загін
прислівники, утворені сполученням прийменника <i>по</i> зі збірним числівником	по двоє, по троє, по четверо

Практикум

Нарощення складається з **однієї літери**, якщо порядковий числівник закінчується на *-ої, -ою*; з *10-ї години*.

Дволітерне нарощення буває тоді, коли порядковий числівник закінчується на приголосний і голосний: *на 27-му кілометрі; у 2-му томі*.

494 Доберіть і запишіть 10 складних прикметників, першою частиною яких є числівник. Складіть із 4–5 прикметниками речення.

495 Дослідники зазначають, що складні прикметники-кольороназви можуть утворитися за допомогою числівникового компонента *сто-, три-, семи-* і прикметникових основ: *трибарвний, семибарвний, трикольоровий, стоцвітний*. Утворіть подібні прикметники і запишіть. У текстах якого стилю використовують такі прикметники? Наведіть приклади.

496 Прочитайте текст. Поясніть написання виділених числівників і відчислівникових слів.

Римська система числення в її сучасному варіанті складається з таких базових знаків: I — 1; V — 5; X — 10; L — 50; C — 100; D — 500; M — 1000.

Система розташування цих цифр така: числа до трьох включно утворюються за допомогою додавання одиниць (II, III), — *чотириразове* повторення будь-якої цифри заборонено.

Щоб утворити числа більше *трьох*, додається або віднімається велика і менша цифра, для вираховування менша цифра ставиться перед більшою, для збільшення — після, ($4 = IV$), та ж логіка діє і з іншими цифрами ($90 = XC$).

Римські цифри використовують у таких випадках: номер століття або тисячоліття (XIX століття, II тисячоліття до н. е.); порядковий номер монарха; номер тому в багатотомній книзі (іноді — номери частин книги, розділів або глав); інші важливі події або пункти списку, наприклад (V постулат Евкліда, Ігри XXII Олімпіади тощо); валентність хімічних елементів та ін. (з *інтернетних джерел*).

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

497 Поясніть вислів Оноре де Бальзака: «Бувають люди, подібні на нулі: їм завжди потрібно, щоб попереду були цифри».

Домашнє завдання

498 Напишіть короткий твір (12–14 речень) з теми «Мова цифр завжди переконлива».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які особливості правопису числівників?
 - Як треба писати відчислівникові слова?

§ 70 ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ЗМІНИ ЗВУКІВ В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЄСЛІВ. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Дієслово — частина мови, що надає тексту сили.

Е. Слободянюк

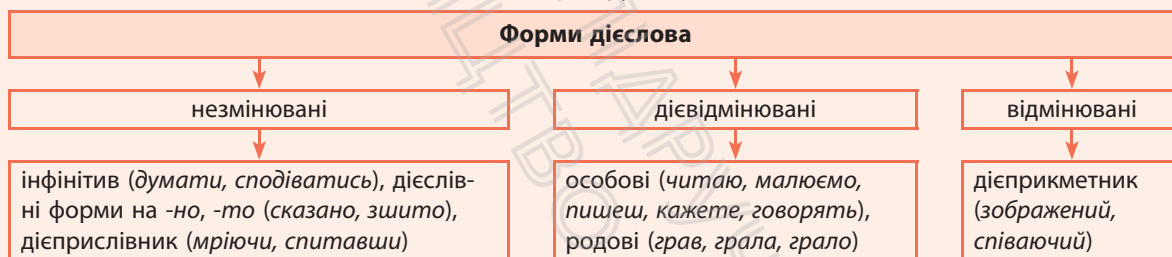

Буду я навчатись мови золотої

Дієслово — самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета, відповідає на питання *що робити? що зробити?* і в реченні найчастіше буває присудком.

Лексичне значення дієслова широке:

- реальна фізична дія особи: *іти, малювати*;
- абстрактна дія: *знати, визначити*;
- стан особи чи предмета: *виблискувати, нездужати*;
- стан природи: *дощити, світати*;
- ставлення особи до кого-небудь, чого-небудь: *любити, шанувати*;
- волевиявлення: *хотіти, бажати*;
- зміни: *потемніти, затвердіти*;
- динаміка, рух: *іти, летіти*.

Дієслово може бути будь-яким членом речення, але найчастіше виступає в ролі присудка.

Практикум

Дієслова із суфіксом *-ся(-сь)*, які виражають зворотну дію, називаються зворотними: *навчатися, закохатися*.

Сучасний дієслівний суфікс *-ся(-сь)* — це давня коротка форма зворотного займенника себе в Зн. в. однини: *Я не боюся. — Я ся не бою* (діал.).

Уживається *-ся(-сь)* після інфінітивного суфікса *-ти(-ть)* або закінчення в особових формах дієслова: *вмивати — вмиватися, взувати — взуватися*.

499 Прочитайте. Випишіть усі дієслівні форми, назвіть їх основні граматичні ознаки, визначте синтаксичну роль у реченні.

Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом — героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Але найбільше приятелюють дієслова з іменниками. Вони разом відіграють у мові вирішальну роль (*І. Вихованець*).

- Про які подвиги Геракла вам відомо? Назвіть фразеологізми, пов'язані з давньогрецькою міфологією.

- **Працюймо парами.** Використовуючи подані слова, складіть словосполучення, потім обміняйтеся зошитами для взаємоперевірки:

- 1) «дієслово + іменник»: *галерея, театр, однокласники*;
- 2) «дієслово + прислівник»: *сумно, успішно, уважно, увечері*.

500 Спишіть, підкресліть дієслова. Визначте, у якій формі їх ужито.

По-старому височать на землі великі пам'ятники духу — собори, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового типу. По-старому неспокійна людина хапається клаптика теплої землі й високого неба, щоб відчутти точку опори, щоб знайти на мить саму себе та спробувати щось у собі *осягнути*.

Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується дімами й ревом моторів, і кудись шалено, у метушливій тривозі летить життя, засмоктує й не залишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитись над собою й подумати про головне.

Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники слова — телевізор, футбол, алкоголь?

Щоб залишитись людиною, вона сама мусить важити хоча б стільки... Але для цього їй потрібні найвищі зусилля розуму й духу. Вона мусить відродитись, щоб зрозуміти, що на ній, особисто на ній лежить і *спадщина* предків, і доля землі — вітчизни людей (*Є. Сверстюк*).

- З'ясуйте за словником значення виділеного слова.
- Поміркуйте над запитанням: «Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас?» Висловіть власну думку.

501 Використовуючи лише дієслова, можна багато розповісти. За поданим зразком розкажіть про свій день.

Зустрілися — загорілися. Загорілися — одружилися. Одружилися — роздивилися. Роздивилися — посварилися. Посварилися — помирилися...

502 Замініть словосполучення інфінітивом. Позначте графічно основу дієслова.

1. Вручити нагороду.
2. Зробити операцію.
3. Пити чай.
4. Накласти штраф.
5. Подзвонити по телефону.
6. Обробляти поле боронами.
7. Класти солом у скирти.
8. Дати гарантію.
9. Обмінюватися листами.

- Розкажіть про морфологічні ознаки інфінітива.

Буду я навчатись мови золоті

Особливою формою дієслова є **безособіві дієслова**, що означають дію без відношення до будь-якої особи: *світає, темніє, морозить, дихається, думається, дніє, вечоріє* тощо. Вони означають явища природи, фізичний або психічний стан людини.

У дійсному способі безособіві дієслова мають одну форму 3-ї особи однини теперішнього (*світає*) і майбутнього часу (*свіатиме, буде світати*), форму середнього роду минулого часу (*світало*). В умовному способі мають форму середнього роду (*таланило б*).

Безособіві дієслова виконують роль головного члена в однокладних безособових реченнях: *За вікном поволі світає* (за В. Кучер).

Значення безособовості можуть набувати особові дієслова: за допомогою постфікса *-ся*: *співати — не співається*.

Практикум

503 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, що означають дію безвідносно до особи. Порівняйте такі дієслова з особовими формами.

Вечоріє. Надворі все впорано, січки на цілий тиждень нарізано, дров цілий стос наколено, води повну діжку нашоно. У хаті також усе напечене та наварене, і такі тут пахощі, що хоч би й святим був, не втримаєшся — згрішиш і покуштуєш чогось смачного... (У. Самчук)

● Що означають у тексті безособові дієслова?

504 **Працюймо групами.** Складіть текст за картиною О. Шупляка «До рідних гнізд», використовуючи безособові дієслова, а також особові в значенні безособових.

СПІЛКУВАННЯ

505 Прокоментуйте думку Юрія Ілленка: «Дієслів є рівно стільки, скільки потрібно людині, щоб народитися, полюбити і вмерти. Оце фактично й усі потрібні людині дієслова: народитися, любити, вмерти. Та й ота трійка зводиться до одного-єдиного дієслова — *бути*».

Домашнє завдання

506 Український мовознавець В. Русанівський зазначає, що кількість дієслів у поетичних текстах набагато менша, ніж у прозі та драматургії. Науковець пояснює це тим, що поезія менше схильна до компресії, опису дій, ніж проза. Проаналізуйте вживання дієслів (разом із дієприкметниками та дієприслівниками) на 500 словоформах у художній літературі (окремо в прозі, поезії та драматургії), у мові науково-технічних книжок і публіцистики, складіть діаграму.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які лексичні та морфологічні ознаки має дієслово? Наведіть приклади.
- Які синтаксичні функції виконує дієслово?

§ 71

ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛОВА. ПОДІЛ ДІЄСЛІВ НА ДІЄВІДМІНИ. СЛОВОЗМІНА ДІЄСЛІВ I ТА II ДІЄВІДМІНИ

Ну а візьмімо назву дієслово, сама підкаже, що діє слово.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Дієслівні форми творяться від двох основ: основи інфінітива і основи теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання *-ти*: *пек-ти, вози-ти*.

Основа теперішнього часу виділяється у формі 3-ї особи множини теперішнього (або майбутнього) часу після відкидання закінчення: *бач-ать, воз-ять, пиш-уть, шука[й-у]ть*.

Практикум

507 Спишіть текст. Розставте пропущені розділові знаки.

Знання з економіки потрібні людині не менше ніж знання з хімії фізики географії та біології. Людина як відомо живе у світі економічних явищ вона купує і продає отримує доходи сплачує податки наймається на роботу навіть розпочинає свою справу. Зрозуміло що краще коли людина чинить ці дії свідомо розумно використовуючи свої сили та інші ресурси (з *інтернетних джерел*).

- Визначте основу дієслівних форм у тексті.

Буду я навчатись мови золотої

Дієвідмінювання — це зміна дієслів за часами (у дійсному способі), особами й числами.

Розрізнити дієвідміну дієслів можна за формою інфінітива.

I дієвідміна	
Особові закінчення: -у(-ю), -еш(-єш), -е(-є), -ємо(-ємо), -ете(-ете), -уть(-ють): <i>печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть</i>	
В основі інфінітива наявні суфікси -а-, -і- (що не випадають в особових формах) та -ува-, -ну-	<i>співати, біліти, будувати, кинути</i>
В основі інфінітива наявні звукосполучення -оро-, -оло-	<i>боротися, колоти</i>
Односкладова основа на голосний	<i>пити, лити</i>
Односкладова основа на приголосний	<i>нести, могти</i>
Окремі дієслова	<i>хотіти, гудіти, соніти, ревіти, іржати</i>
II дієвідміна	
Особові закінчення: -у (-ю), -иш (-іш), -ить, -іть (-іть), -имо, -імо (імо), -ите (-іте), -ать (-ять): <i>спішу, спішиш, спішить, спішимо, спішите, спішать</i>	
В основі наявні суфікси -а-, -и-, -і-(-ї-) (що випадають в особових формах)	<i>писати (пишу), любити (люблю), горіти (гориш)</i>
В основі наявний суфікс -а- після шиплячих та й (що в особових формах випадає)	<i>мовчати — мовчиш, деренчати — деренчить</i>
Окремі дієслова	<i>бігти, боятися, спати, стояти</i>

Практикум

508 Визначте дієвідміну дієслів за основою інфінітива, знайдіть дієслова, у яких основа теперішнього часу збігається з основою інфінітива.

Летіти, співати, мерзнути, хотіти, тривожитися, шуміти, ловити, виховувати, бажати, кричати, доїти, стояти, стуконутися, стугоніти, плакати, нести, дати, жати, лити, мести, везти,

умирати, ігнорувати, сміятися, полоти, молоти, розв'язувати, взяти, бігти, трясти, жбурляти, пробиватися.

509 Запишіть дієслова у 2-й особі однини теперішнього часу. Доберіть до них дієслова-антоніми в тій же формі.

Мирюся, обвинувачую, будую, ходжу, обідаю, люблю, їжджу, реву.

510 Запишіть прислів'я, додаючи особові закінчення дієслів.

1. Не той господар землі, що по ній брод.., а той, хто по ній плугом ход.. . 2. Як буд.. робити, то буд.. й родити. 3. Хліборобська нива люб.. вчасні жнива. 4. Як хоч.. багато жати, то треба мало спати. 5. Зима спита.., де літував. 6. Зга.. на жнивях хвилину, втрат.. не одну зернину. 7. Добрі жорна все перемел..

- Визначте вид складнопірядних речень.

Буду я навчатись мови золотої

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Чергування	Приклади	Чергування	Приклади
г/ж	<i>стерегти — стережу</i>	зд/ждж	<i>їздити — їжджу</i>
з/ж	<i>різати — ріжу</i>	д/дж	<i>ходити — ходжу</i>
х/ш	<i>колихати — колишу</i>	п/пл	<i>топити — топлю</i>
с/ш	<i>просити — прошу</i>	в/вл	<i>ловити — ловлю</i>
т/ч	<i>крутити — кручу</i>	б/бл	<i>любити — люблю</i>
ст/щ	<i>мостити — мощу</i>	ф/фл	<i>графити — графлю</i>
к/ч	<i>пекти — печу</i>	м/мл	<i>ломити — ломлю</i>

Практикум

511 Поставте дієслова в 1-й особі однини теперішнього часу. Підкресліть приголосні, що чергуються, і прокоментуйте.

Скакати, смикати, голубити, косити, пестити, полоскати, ненавидіти, тесати, молоти, просити, хрестити, кликати, бігти, мазати, реготати, губити, водити, чистити, топити, брести, бродити, чесати, кресати, стерегти, ходити, летіте.

- Складіть 2–3 речення з будь-якими з поданих дієслів.

СПІЛКУВАННЯ

512 Прочитайте виразно вірш І. Низового. Яку проблему порушив автор? Висловіть власне ставлення до проблеми.

Святая правда! Мова золота, —
Ми нею всі, дасть Бог, оволодіємо, —
До Києва дороги не пита:
Сама її знаходить! З нею дійдемо
Куди завгодно, будь-коли!

Вона — така ясна,
А всі слова — промовисті.
Вона синів і дочок об'єдна
В єдине ціле на засадах совісті!

Домашнє завдання

513 Складіть словниковий диктант (20 слів) з вивченої теми, намагаючись не повторювати дієслова із вправ, виконаних на уроці.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Які дієслова належать до II дієвідміни? Наведіть приклади.
- Які дієслова належать до I дієвідміни? Наведіть приклади.
- Які дієслова належать до II дієвідміни? Наведіть приклади.

§ 72 ВИДИ ДІЄСЛІВ

Дієслово — рух, дія, образ.
В. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Розрізняють два види дієслів — **доконаний** і **недоконаний**.

Дієслова недоконаного виду виражають тривалу дію або стан, незавершеність і відповідають на питання *що робити?* Вони виступають у всіх трьох часах: *бігав, ловиш, прийду*.

Дієслова доконаного виду виражають завершену, результативну дію або стан і відповідають на питання *що зробити?* Вони не мають форми теперішнього часу: *пробіг, зловлю*.

Дієслова недоконаного і доконаного видів можуть утворювати співвідносні пари: *брати* — *забрати*, *писати* — *написати*, *ловити* — *піймати*.

ТВОРЕННЯ ВИДОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Засоби творення	Приклади
Префікси	<i>читати</i> — пр читати, <i>вітати</i> — пр вітати
Суфікси	<i>стукати</i> — стук ну ти, <i>відчиняти</i> — відч ин ити
Чергування звуків	<i>видирати</i> — вид ер ти, <i>скакати</i> — ск оч ити
Зміна наголосу	ск ли ка́ти — склі́кати
Зміна основи слова	<i>брати</i> — в зяти, <i>шукати</i> — зна йти

У деяких дієсловах значення доконаного і недоконаного виду може виражатися однією формою: *женити, ранити, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати*: Працюй, як **велить** тобі совість (що робить? — недоконаний вид); Командир **велів** готуватись до походу (що зробив? — доконаний вид). Такі дієслова називаються **двовидовими**.

Окремі дієслова мають тільки форму недоконаного виду (*гордувати, вимагати, чекати, мислити, мріяти, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити* тощо) або тільки форму доконаного виду (*розпитатися, натерпітися, провчитися, розпишатися, наврочити*). Такі дієслова називаються **одновидовими**.

Практикум

514 Прочитайте текст. Визначте основну думку. Знайдіть у тексті дієслова і визначте їх вид.

Здавна кожне державне об'єднання намагається підняти свій прапор, затвердити й представити іншим свої відзнаки і клейноди, виявити себе і свою сутність у національній символіці.

Гербом України є тризуб, а прапор має два кольори — жовтий і синій. Який же зміст, яка історія в цих символах?

На території України зображення тризуба з'явилося дуже давно. Розрізняють його на монетах Володимира Великого та інших київських князів.

Багато дослідників схильні до думки, що тризуб з'явився з грецької культури. Згадаймо Посейдона зі скіпетром у формі тризуба як символу божественної влади царя й могутності над водною стихією. Прозерпіна, дружина підземного бога Плутона, також має тризуба. Вона царює над підземними водами й заганяє їх у зерна та коріння рослин. Поєднання хреста з тризубом знаходять також на візантійських, татарських монетах (за В. Супрунечком).

515 З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворено видові пари дієслів.

Лити — налити, розв'язати — розв'язувати, ловити — піймати, заспівати — заспівувати, зігріти — зігрівати, виробити — виробляти, летіти — прилетіти, падати — впасти, заходити — увійти, рубати — рубонутися, збирати — зібрати, видерти — видирати, закотити — закачувати, засипати — засипати, розрізати — розрізати, викидати — викинути.

516 До дієслів доконаного виду доберіть дієслова недоконаного виду, у яких видова співвіднесеність виражається зміною суфікса або перенесенням наголосу.

Заморозити, причепити, проказати, відсіяти, розробити, розвозити, підстергати, винісати, вилити, замалювати, переключити, закликати, приладнати, влаштувати, запорошити.

СПІЛКУВАННЯ

517 Чи погоджуєтеся ви з думкою, що за роки незалежності в Україні відроджено лише кілька традицій минущини? Висловіть власні міркування.

Домашнє завдання

518 Складіть по два речення з кожним двовидовим дієсловом так, щоб дієслово мало в одному реченні доконаний, а в другому — недоконаний вид.

Гарантувати, форсувати, атакувати, наслідувати.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Які дієслова належать до двовидових?
— Як розрізняти дієслова доконаного та до одновидових?
недоконаного виду?

§ 73 ЧАСИ ДІЄСЛІВ, ЇХ ТВОРЕННЯ

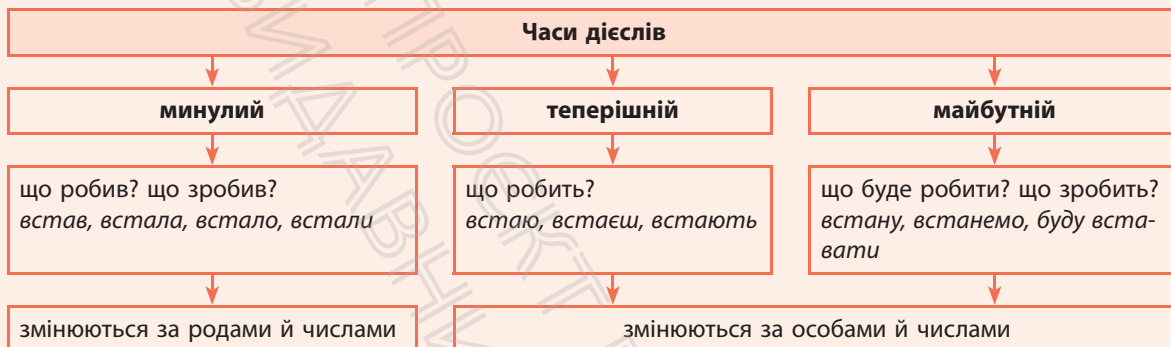
Дієслово справді відзначається великою силою.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Значення теперішнього, майбутнього, минулого часу мають дієслова дійсного способу.

ТВОРЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Минулий час	
Основа інфінітива + суфікс -л- (-в-)	<i>водити — водив, водила, водило, водили</i>
Основа інфінітива – суфікс (чиста основа), може зникати суфікс -ну-	<i>нести — ніс, везти — віз, зів'янути — зів'яв</i>
Майбутній час	
Проста форма — від дієслів доконаного виду	<i>несу — принесу, кажеш — перекажеш</i>
Складна (синтетична) і складена (аналітична) форми — від дієслів недоконаного виду	<i>казати — казатиму, буду казати</i>

Форми дієслова одного часу можуть уживатися в значенні іншого: минулий час — у значенні теперішнього: *Вийшов за школу — світа не видно, **спінуть** очі, **рве** за поли, з ніг **валяє*** (С. Васильченко); майбутній час — у значенні минулого: *Сиджу — як **загуде** в грубі, як **сипне, вігне** снігом у вікна — зразу **стемніло*** (С. Васильченко) або теперішнього часу: *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то **приляже** та **послуха**, як кобзар співає...* (Т. Шевченко).

Практикум

519 Утворіть від дієслів усі можливі часові форми, поясніть особливості їх творення.

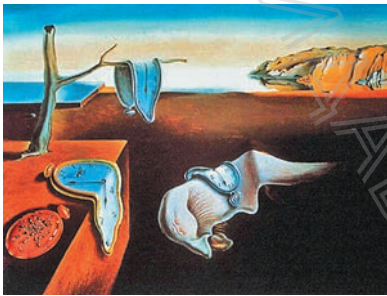
Палити, дати, радити, просити, гнати, зичити, мріяти, могли, змогти, скласти, складати, відбудувати, допомогти, допомагати, перевезти, брати, забрати, називати.

- Складіть п'ять речень зі словами (на вибір), у яких дієслівні форми одного часу вживалися б у значенні іншого.

520 Прочитайте уривок із художнього твору. Визначте стилістичну роль часу дієслів.

Любові на світі більше, ніж думають люди. Але через те, що вона потай народжується і тихцем у зітханнях чи сльозах умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання (*М. Стельмах*).

Постійність пам'яті.
Художник С. Далі, 1931 р.

521 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте їх вид і час. Поясніть стилістичний потенціал різних часових форм дієслова.

Цієї ночі в повітрі пахло Часом. Томас посміхнувся. Оце цікаво! Чим може пахнути Час? Пилом, годинниками й людьми. А коли подумати над тим, як звучить Час, то дійдеш висновку, що він звучить, наче струмок у темній печері, мов чиїсь крики, мов стукіт грудок, які падають на віко порожньої скрині, наче дощ. А цієї ночі — Томас вистромив руку за вікно кабіни — цієї ночі можна майже відчутися його на дотик (*Рей Бредбері*).

● Поміркуйте над запитанням: «Чим може пахнути Час?»

522 Ознайомтеся з уривком зі статті сучасної дослідниці Т. Грубої. Визначте час дієслів. Поміркуйте, чому в науковому стилі найбільш уживаними є дієслова в теперішньому часі.

Останнім часом відбувається зниження загального рівня володіння культурою мовлення... Водночас опитування вчителів-словесників і старшокласників, спостереження над освітнім процесом у профільній школі засвідчують: учні усвідомлюють те, що вміння чітко й зрозуміло висловлювати свою думку, говорити грамотно, не лише привертати увагу до власного мовлення, але й впливати за його допомогою на слухачів — це своєрідна характеристика професійної придатності людей будь-якого фаху.

СПІЛКУВАННЯ

523 Чи погоджуєтеся ви з думкою, що відбувається зниження загального рівня володіння культурою мовлення? Висловіть власні міркування.

Домашнє завдання

524 Запишіть текст прогнозу Гідрометцентру на наступну добу, використовуючи інтернетні джерела або телепередачу. Чому в ньому використовується лише одна часова форма? Чи завжди значення часу передається за допомогою дієслівних форм? Як можна ще висловити цю думку? Відповідь обґрунтуйте.

Перевірте себе

● Дайте відповіді на запитання.
— Які морфологічні ознаки мають дієслова теперішнього, минулого і майбутнього часу?

— Які форми майбутнього часу мають дієслова доконаного й недоконаного виду? Наведіть приклади.

§ 74 СПОСОБИ ДІЄСЛІВ

Тільки дієслова здатні висловлювати енергійність і конкретний заклик до дії.

Лео Бернетт

Буду я навчатись мови золотої

Спосіб дієслова вказує на характер віднесеності дії до дійсності як реальної чи нереальної.

Дієслова дійсного способу	Дієслова умовного способу	Дієслова наказового способу
означають реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься	означають дію, можливу за певних умов, або бажану	означають наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії
змінюються за часами, числами, в теперішньому і майбутньому часі — за особами, а в минулому — за родами	форм часу не мають, змінюються за числами, а в однині — за родами	форм часу не мають, змінюються за числами; в однині мають просту форму 2-ї (<i>ти</i>), а в множині — 1-ї (<i>ми</i>) і 2-ї (<i>ви</i>) особи
<i>любив, люблю, любитиму, полюбили, полюбимо</i>	<i>сказав би, запам'ятала б, спало б</i>	<i>прилинь, знайди, хай світить, ходімо</i>

У дієсловах наказового способу після *д, т, з, с, л, н* перед закінченнями *-мо, -те* пишемо знак м'якшення: *злазьмо, злазьте*.

Після *б, п, в, м, ф, ж, ч, ш* та *р* знака м'якшення не пишемо: *ставмо, поруште, вдармо*.

Форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого: 1) наказового в значенні дійсного: *А хтось тоді і порадь...* (порадив); 2) наказового в значенні умовного: **Вийди** (вийшов би) *з дому вчасно, то не запізнився б*; 3) умовного в значенні наказового: **Пождав би** (жди) *ти безмісячної ночі* (Леся Українка); 4) дійсного в значенні наказового: **Пошлеш** (пошли) *новий універсал, моїм іменем накажеш* (накажи) (Н. Рибак).

Практикум

525 Запишіть речення, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова. Визначте спосіб їх.

1. Заходило сонце, мінялося барвами небо: то (жовто)гарячими, то прос..нюватими, доки (не)загускло в німій в..чоровій проз..лені (*Гр. Тютюнник*). 2. І (зоре)пади пишуть повість про літо перами (жар)птиць, і п..ремож..на з..мовість конає в серці гор..лиць (*І. Муратов*). 3. Я покажу вам сад, де на колінах яблуні спить вітер (*М. Вінграновський*). 4. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить літо по з..млі моїй (*Л. Костенко*).

526 Замініть подані речення реченнями з дієсловами умовного способу. Якого стилістичного забарвлення набувають їхні синонімічні варіанти?

Готуйтеся до кожного уроку. Слідкуйте за дотриманням норм української літературної мови. Відредагуйте цей текст. Прочитайте нові книжки.

527 Подані дієслова поставте в форму 2-ї особи однини наказового способу. Поясніть уживання знака м'якшення.

Насипати, ужалити, передбачити, звукити, вдарити, попередити, узгодити, перевірити, стати, підносити, підноситися, збільшити, зважити, озвучити.

528 Прочитайте побажання психологів. Прокоментуйте їх.

КІЛЬКА ПОБАЖАНЬ, ЯК СТАТИ УСПІШНИМ

Знаходьте час для роботи — це умова успіху.

Знаходьте час для роздумів — це джерело сили.

Знаходьте час для ігор — це джерело молодості.

Знаходьте час для читання — це джерело знань.

Знаходьте час для дружби — це джерело вашого щастя.

Знаходьте час для мрії — це шлях до зірок.

Знаходьте час для прояву відчуттів — це шлях до радості.

Знаходьте час для веселості — це шлях відновлення.

- Визначте спосіб дієслова. Чи можливо в цьому тексті використати дієслово іншого способу? Відповідь обґрунтуйте.

СПІЛКУВАННЯ

529 Складіть «Кілька правил успішного учня». Прокоментуйте їх.

Домашнє завдання

530 Випишіть із текстів художнього або публіцистичного стилю по 2 речення з дієсловами дійсного, умовного і наказового способу. Побудуйте речення, змінивши спосіб дієслів. Прокоментуйте зміни у змісті речень.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку дію виражає дійсний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
 - Які морфологічні ознаки мають дієслова умовного способу?
 - Яку дію виражає наказовий спосіб дієслова? Наведіть приклади.
 - Які морфологічні ознаки мають дієслова наказового способу?

§ 75 СТАН ДІЄСЛОВА. ПЕРЕХІДНІ Й НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

Дієслово — режисер усієї вербальної фрази.

Л. Теньєр

Буду я навчатись мови золотої

Дієслова по-різному виражають відношення дії (або стану) до особи-діяча й предмета-об'єкта.

Дієслова **активного стану** позначають дію, джерелом якої виступає сам виконавець дії (у реченні він — підмет): Співак виконує арію. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет

(у реченні це прямий додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника).

Дієслова **пасивного стану** вказують на дію пасивну, тоді об'єкт дії стає підметом, а суб'єкт — додатком у формі орудного відмінка без прийменника: *Арія виконується (виконана) співаком*. Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*.

Дієслова **зворотного стану** позначають дію, спрямовану на дійову особу: *Молоді цілються — люди з них милуються* (І. Муратов). Такі дієслова мають постфікс *-ся*:

Візьміть до уваги, що українська мова уникає пасивних конструкцій, природніше сказати *вас запрошує директор*, ніж *ви запрошуєтесь директором*.

Практикум

531 Ірина Мацко в книзі «Імбир для душі» радить читачам: «Додайте до страви добру жменю рішучості, сили волі та впевненості у власну перемогу», «Додайте до страви ложку віри у щасливе майбутнє». Чи пов'язані такі поради із загальновідомою думкою: коли готуєш їсти, будь у доброму настрої, бо зі стравою «передаються» емоції, почуття, настрої того, хто її готував? Опишіть процес приготування улюбленої страви лише дієсловами. Визначте морфологічні ознаки дієслів.

532 Визначте стан дієслів у словосполученнях. Складіть із ними речення.

Держава будується, друзі зустрічаються, хліб кришиться, річка розливається, готуватися до свята, піклуватися про матір, підніматися на гору, летіти до Одеси, читати вірші.

Буду я навчатись мови золоті

Однією з найважливіших граматичних ознак дієслова є ознака перехідності (неперехідності).

Перехідні дієслова	Неперехідні дієслова
означають дію, що переходить або спрямована на предмет, названий іменником або займенником у Зн. в. без прийменника чи в Р. в. (якщо присудок уживається із часткою <i>не</i>)	означають дію, що не переходить на предмет, тому вони не вимагають додатка у знахідному відмінку без прийменника
<i>посадити</i> (що? Зн. в.) <i>грушу</i> , <i>зустріти</i> (кого? Зн. в.) <i>знайомих</i> , <i>не чути</i> (чого? Р. в.) <i>голосу</i>	<i>Щоб часом дарма не блудити</i> , <i>чужого розуму питайся</i> (Нар. творчість).

Деякі перехідні дієслова можуть втрачати перехідність і виступати в значенні неперехідних. Це буває тоді, коли немає при дієсловах додатка, вираженого іменником у знахідному відмінку без прийменника. Порівняймо: *читати книгу*, *виконати вправу* (тут дієслова *читати*, *виконати* — перехідні) і *виразно читати*, *швидко виконати* (дієслова *читати*, *виконати* — перехідні, але вжиті зі значенням неперехідних).

Якщо до перехідного дієслова додати частку *-ся* (*-сь*), то воно стає неперехідним: *умивати* — *умиватися*.

Практикум

У сучасному українському вжитку дієслова *відправлятися / відправитися* під впливом російських *отправляться / отправить* стали єдиними виразниками різних значень руху, пор.: Автобус **відправляється** з Києва о 8 годині; Обережно! Поїзд **відправляється**; Ми **відправляємося** в дорогу. Для кожного з названих уживань в українській мові є свої дієслівні відповідники: Автобус **відправляється** з Києва о 8 годині — Автобус **відбуває (виїжджає)** з Києва о 8 годині; Обережно! Поїзд **відправляється** — Обережно! Поїзд **рушає**; Ми **вирушаємо** в дорогу; Вони **вирушають** у подорож автобусом (К. Городенська).

533 Прочитайте речення, випишіть дієслова, згрупувавши їх за ознакою перехідності/неперехідності. Обґрунтуйте свій вибір. Утворіть усі часові форми дієслів.

1. Усі, навіть найдрібніші, приємності, які ми робимо комусь, не забуваються (Н. Гербіш). 2. Розгадував я шелест яворів (В. Крищенко). 3. Ми з осінню зіграєм в дві руки цю увертюру для стрімкого падолисту (С. Костюк). 4. З небокряю очей не звожу, де завії танцюють чардаш... (Л. Сердунич) 5. Усе віддати можна у ремонт, — авто, годинник, одержину з плюшу... Але найбільша марнота з марнот — полагодити знівечену душу (М. Жайворон).

534 Прочитайте текст. Випишіть із нього дієслова, визначте перехідність/неперехідність, стан, синтаксичну роль. Утворіть усі часові форми дієслів.

Бабуся завжди все робила мовчки. Здавалося, вона дослухалася до чужих думок. Так це чи не так, але чомусь їй завжди вдавалося розгадувати людські таємниці, тож вона подумки підбирала потрібний лік і завжди досягала мети: липовим медом на сирниках склеювала шматки розчавленого серця; задобрювала варениками зі шкварками зголоднілу душу; омивала узваром із яблук брудні патьоки від внутрішніх сліз. І чимось таким ще заправляла бабуся всі свої страви, що всі негаразди забувалися вмить (Н. Гербіш).

СПІЛКУВАННЯ

535 Складіть власну «теплу історію» до чаю, розкажіть її.

Домашнє завдання

536 Напишіть есе «Яку добру справу я зробив (зробила) нещодавно».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які є способи визначення перехідності й неперехідності дієслів? Наведіть приклади.

— Розкажіть про категорію стану дієслів.

§ 76

ДІЄПРИКМЕТНИК. АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

...З'явився з-поміж дієслів Дієприкметник. І всіх, хто вмів виконувати дієслівну й прикметникову роботу, стали називати дієприкметниками.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Дієприкметник — це відмінювана дієслівна форма, що передає ознаку за дією, яка розгортається в часі або мала місце в минулому, і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

ОЗНАКИ ДІЄПРИКМЕТНИКА

дієслівні		прикметникові	
стан активний і пасивний; час минулий і теперішній; вид доконаний і недоконаний	<i>жевріючий вогонь, освітлена кімната; сяючий обрій, заварений чай; розпиляний, пиляний</i>	пов'язаний з іменником; змінюється за родами, відмінками і числами; у реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка	<i>засмалений сонцем, засмалена сонцем, засмалене сонцем, засмалені сонцем; На клуні стовбичив промоклий бусол; Чорна ніч інкрустована ніжністю</i> (Л. Костенко)

Практикум

537 Прочитайте. Знайдіть і выпишіть дієприкметники, назвіть дієслівні й прикметникові ознаки їх.

Вітряки! Натруджені старі дідугани, мало вас залишилося на землі нашій. А ті, що збереглися, стоять почорнілі на белебні з потрощеними дошками і, здається, звели до неба скалічені руки й благають пощадити їхню старість...

Відлопотіли вони своє, відмололи зерно на борошно, відстугоніли жорнами та ступами й тепер, покинуті й забуті, стонуть під свавільними вітрами, ніби скаржаться на свою долю. У кожного вітряка своя доля, яка тісно переплелася з долею людською, бо ж люди, немов ті вітряки, живуть на вітровинні, не знаючи спокою. А іноді падають на землю від свавільних вихорів із потрощеними крильми. І не кожному судилося злетіти в небо...

Щоб скорити висоту, людині потрібні інші крила.

(За І. Цюпою)

- Складіть завершення тексту.

Буду я навчатись мови золотої

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Активний стан	
<i>теперішній час</i> : основа дієслова теперішнього часу + -уч-(-юч-) для I дієвідміни і -ач-(-яч-) для II дієвідміни	<i>квітучий сад, хвилюючий погляд, ваблячий вигляд</i>
<i>минулий час</i> : основа інфінітива + -л-	<i>опале листя, розквітлий сад</i>
Пасивний стан	
<i>минулий час</i> : основа інфінітива + -н- (якщо основа закінчується на -а-); -ен-(-єн-) (основа на приголосний та -у-, -і-(-ї-)); -т- (від односкладових дієслівних основ)	<i>написаний звіт, засіяне поле; бачений зблизка, напоєний дощем, принесений додому; подертий наплічник</i>

Активні дієприкметники недоконаного виду на вираження дієвої ознаки людини обмежені вживанням: *стояча вода*, але не *стояча людина*. Така форма не властива українській мові, треба вживати описову форму: *людина, яка стоїть*.

538 Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені та яку роль у реченні виконують.

А поглянеш на розсипані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці — і звідусіль сколихнеться, оживе чиєсь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш іти давніми чи свіжими слідами його, будеш неждано стрічатися з ним, як он із тією парою, що йде закутана одним кожухом (*М. Стельмах*).

539 Утворіть від дієслів активні дієприкметники минулого часу.

Зів'янути, обважніти, постаріти, розтанути, пошерхнути, почорніти, пожовтіти.

540 **Працюймо парами.** Випишіть: 1) активні дієприкметники, визначте їх час, вид, форми творення; 2) пасивні дієприкметники, виконайте їх словотвірний аналіз, з'ясуйте морфологічні ознаки.

1. Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка (*Д. Луценко*). 2. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочущий поріг (*М. Вінграновський*). 3. Посивілий з літами в бою, я над квітами щастя стою (*В. Сосюра*). 4. Широке вікно — ніби величезна рама, у якій красується жива картина, створена природою (*І. Цюпа*). 5. Купана-цілована хвилями Дніпровими, люблена-голублена сивими дібровами, з колоска пахучого, з кореня цілющого, із усмішки і сльози, сонця, вітру і грози наша мова (*Н. Білоцерківець*).

541 Замініть дієслівні словосполучення на словосполучення «дієприкметник + іменник». Уведіть 2 з них у речення. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

Оприлюднити статтю, сонце палає, розв'язати задачу, дозріли вишні, загострити ніж, розгорнути книгу, розквітли дерева, провести нараду, перебудувати хату, виростити сад, умити дитину.

542 Поширте подані речення узгодженими означеннями, вираженими дієприкметниками.

Безмежні степи запорізькі. І невимовно чарівні вони прозорого ранку і в пору зачину жнив, коли море колосся дорідного і дозрілого, стрічаючи сонце, туманиться червоним золотом, переливається барвами райдуги й набирає такої вродливої тиші, немов само собою замилувалося.

Родючі поля запорізькі. Та цього літа напрочуд заколосились вони ще буйним врожаєм. Аж стебло погнулося, понатужилось під вагою зернистого колосу (*Я. Баш*).

543 Доберіть щонайбільше правильних відповідників до ненормативних слів та словосполук із дієприкметниками.

Блимаючий вогник, діючий закон, біжучий рядок, проживаючий на вулиці Київській, уточнюючі відомості, воююча сторона, блокуючий пристрій, початкуючий письменник, конкуруюча фірма, самоклеюча стрічка.

СПІЛКУВАННЯ

544 Прокоментуйте думку Бориса Антоненка-Давидовича: «...Невластивість активних дієприкметників українській мові — це не вада її, що спонукає запозичати граматичні форми з інших мов, а її особливість».

Домашнє завдання

545 Заповніть таблицю прикладами з поданих речень і власними.

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

Дієприкметник-означення пишеться		Дієприкметник-присудок пишеться окремо
разом	окремо	
без залежних слів (виступає як прикметник)	із залежними словами	є протиставлення

1. Той Сон і Син (не)гойдані ніким. Мій день народження — це ти. Повите муками у тебе є минуле. В огні буденної людської суєти у мене є майбутнє (не)заснуле. 2. Думки (не)вказані стали за порогом. Рости, моя розбуджена тривого! 3. (Не)меркнучий Дніпре! В яким переброді народ переходить в майбутні світи? 4. На Псло, на Ворсклу, на Сулу, на юні води (не)початі ліг золотий осінній сум. 5. В душі моєї печаль стоїть (не)ждана, в проміннях пам'яті обличчя дороги (*із тв. М. Вінграновського*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які морфологічні ознаки дієприкметника уподібнюють його до прикметника? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які морфологічні ознаки дієприкметника дають підстави розглядати його як

особливу форму дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.

— Які синтаксичні функції виконує дієприкметник?

— Які дієприкметники називають пасивними? Прокоментуйте способи їх творення.

§ 77 ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ. БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

Без знання української мови українські устремління виявляться збудованими на піску.

О. Потебня

Буду я навчатись мови золотої

Дієприкметник разом із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Якщо дієприкметник є присудком, дієприкметниковий зворот комами не виділяємо (між групою підмета та групою присудка комами не ставимо).

Практикум

Скористайтесь моделлю-підказкою!

Якщо присудок виражений дієприкметником, **дієприкметниковий зворот комами не виділяється**: *Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами* (Іван Нечуй-Левицький).

546 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

1. Спить Галич заколисаний шер..хом яс..нового листя ошпар..ного першим морозцем (*Р. Федорів*). 2. А повітря настояне на ароматах смолини і мокрого листя пр..ємно дурманить голову (*Є. Шморгун*). 3. І захолюнувши у дивній грації зітхають свіжістю дівочою акації вітрами обціловані до ніг (*В. Симоненко*). 4. Хіба можна собі уявити українс..ку хату не закви..ану рушниками? (*В. Скуратівський*)

547 Уведіть у речення подані дієприкметникові звороти так, щоб вони стояли на початку, усередині та в кінці речення. Поясніть уживання розділових знаків.

Надрукований текст. Перероблене видання.

Буду я навчатись мови золотої

Засоби розрізнення прикметника і дієприкметника:

- 1) наголос: у прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь: *варéний* — *váрений*;
- 2) суфікс дієслівної основи *-а-, -и-, -і-, -ї-*, який у дієприкметнику зберігається перед суфіксом *-н-*: *підписа́ти* — *підписа́ний*.

Практикум

548 **Працюймо парами.** Випишіть словосполучення: 1) з прикметниками, 2) з дієприкметниками. Свій вибір обґрунтуйте.

Пéчена картопля, печéна картопля, пекучий біль, палаюче сонце, сипучий пісок, варені яйця, зріла ягода, варена курка, нездоланий народ, нездоланний народ, квітучий сад, розквітлий сад, битий шлях, солоний піт, солені огірки, нездійснена мрія, нездійсненна мрія, неказане слово, неказанна туга.

549 Прочитайте. Випишіть дієприкметники, зробіть морфологічний розбір їх.

Західний антрополог запропонував дітям з африканського племені пограти в одну гру. Він поставив біля дерева кошик, наповнений смаколикami, і оголосив, звернувшись до дітей: «Той із вас, хто першим добіжить до дерева, отримає всі солодоці».

Коли він запропонував почати забіг, діти міцно зчепилися руками і побігли всі разом, а потім всі разом сиділи і насолоджувалися ласощами.

Вражений антрополог запитав в усміхнених дітей, чому вони побігли всі разом, адже кожен із них міг сам насолодитися фруктами. На що здивовані діти відповіли: «Обона-

то». Хіба можливо, щоб один був щасливий, якщо всі інші сумні?

«Обонато» їхньою мовою означає: «я існую, бо ми існуємо».
(З інтернетних джерел)

- Сформулюйте висновок цієї притчі. Що для вас означає «обонато»?

Буду я навчатись мови золотої

Від пасивних дієприкметників творяться **безособові дієслівні форми на -но, -то** шляхом заміни закінчення на суфікс -о: *розбитий* — *розбито*. Ці форми невідмінювані.

У реченнях із формами на -но, -то підмета не буває й не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують. Висловлення з такими формами підкреслюють результативність дії: *заяву підписано, діло зроблено, вірш вивчено*.

Практикум

550 Знайдіть у реченнях віддієслівні безособові форми на -но, -то і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

Аптека-музей у Львові

1. Найстаріший в Україні зоопарк відкрито 1878 року в Харкові. 2. У 1970 році компанією (Hewlett-Packard) презентовано розробку обчислювальної системи (комп'ютера), яка повністю розміщувалась на верхній частині столу і мала клавіатуру, маленький дисплей (монітор) і принтер. 3. У 2017 році розроблено прототип процесора з 50 квантовими розрядами. 4. Першу в Україні аптеку було відкрито у Львові 1445 року. 5. Першу в Україні станцію швидкої допомоги засновано в Києві 1881 року. 6. Український літак Ан-225 «Мрія» визнано найбільшим і найпотужнішим транспортним літаком, що будь-коли підіймався в повітря. У перші дні війни, розв'язаної Росією проти України, літак було знищено. Україна втратила один із символів. Водночас ніхто не може забрати в нас ще одного символу — стійкості українського народу.

СПІЛКУВАННЯ

551 Розкажіть про нові знахідки й наукові відкриття, використовуючи дієслівні безособові форми на -но, -то.

Домашнє завдання

552 Уявіть, що вам треба розказати про свій населений пункт людині, яка ніколи в ньому не була. Використовуйте речення з дієприкметниковими зворотами й безособовими формами на -но, -то.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Які синтаксичні функції виконують безособові форми на -но, -то?
— Що називається дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.

§ 78 ДІЄПРИСЛІВНИК

Мова — найважливіший національний ідентифікатор, завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюючи себе самодостатнім та самочинним суб'єктом історії.

О. Федик

Буду я навчатись мови золотої

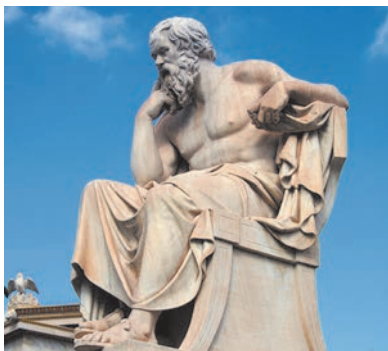
Дієприслівник — особлива форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

ОЗНАКИ ДІЄПРИСЛІВНИКА

дієслова	прислівника
вид (доконаний/недоконаний), перехідність/неперехідність, час (теперішній, минулий), може мати залежні слова	незмінюваний, виконує роль обставини

Практикум

553 Прочитайте. Випишіть дієприслівники, визначте їх час і вид, поясніть спосіб творення.

Прикладом мудреця, який долав розбіжність у поглядах, не доводячи процес пошуку істини до конфлікту, є знаменитий філософ Сократ. Він не вдавався до конфліктогенів, а, з'ясувавши позицію співрозмовника в чітко сформульованій ним тезі, низкою послідовно поставлених запитань змушував його сформулювати антитезу, що суперечила б попередній тезі, і в такий спосіб самому переконатися, що він помилявся (*з інтернетних джерел*).

- Розкажіть, як ви розв'язуєте конфлікти. У розповіді використовуйте дієприслівники.

554 Розгляньте таблицю, доповніть її власними прикладами.

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

Спосіб творення	Приклади
Недоконаний вид	
Теперішній час: основа тепер. часу + <i>-учи(-ючи)</i> (дієслова I дієвідміни)	
основа тепер. часу + <i>-ачи(-ячи)</i> (дієслова II дієвідміни)	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	
Доконаний вид	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	

555 Утворіть від поданих дієслів дієприслівники.

Перевірити, перевіряти, згадати, згадувати, читати, чути, почути, підняти, підіймати, штовхати, штовхнути.

556 Працюймо парами. Випишіть окремо дієприслівники доконаного і недоконаного виду. Виділіть у них твірну основу й суфікс.

Зразок: прикрасивши; моделюючи.

Асоціюючись, систематизуючи, вирядивши, символізуючи, пробігши, виконавши, проаналізувавши, стосуючись, дивлячись, принісши, створивши, розгорнувши.

Буду я навчатись мови золотої

Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який у реченні відокремлюється комами.

Дієприслівники завжди пов'язуються з тим іменником (займенником), що й дієслово-присудок: *Читаючи роман, захоплююся фантазією автора.*

Окремі дієприслівники можуть переходити у прислівники: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко); *Люблю читати лежачи.*

Практикум

У складі фразеологізму дієприслівниковий зворот комою не виділяємо: *сидіти склавши руки.*

557 Спишіть. Уставте пропущені літери й розділові знаки. Сформулюйте правила відокремлення дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників.

1. Світить річка блукаючи заплавами зникаючи у мар..вах небосхилу (*Олесь Гончар*). 2. Квіти стуливши барвисті пелюстки заснули. Задзижчала оста..я бджілка поспішаючи на пасіку (*А. М'ястківський*). 3. Дитячий щебет наповнюючи хату робить її по-справжньому щасливою (*Н. Зубицька*). 4. І тремтить схвильоване коло..я прихилившись до мого плеча (*О. Теліга*). 5. Життя — така в..лика ковзаниця. Кому вдалось не падавши пройти? (*Л. Костенко*)

● Підкресліть дієприслівники і дієприслівникові звороти. Зробіть висновки про їхню стилістичну роль.

558 Доберіть із дужок правильний варіант продовження речення. Свій вибір обґрунтуйте. Проаналізуйте склад дієприслівникового звороту за синтаксичними зв'язками. Поясніть уживання розділових знаків. Виконайте морфологічний розбір дієприслівників.

1. Працюючи наполегливо, ... (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше). 2. Проходячи недалеко від будинку, ... (блиснуло світло; ми помітили відблиски світла). 3. Сівши за книжку, ... (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого). 4. Проходячи мимо книгозбірні, ... (їй впали в око нові книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути нові книги). 5. Наблизившись до берега, ... (йому почувся плескіт хвиль; він почув плескіт хвиль).

559 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з дієприслівниками.

1. Важко кидати землю, (не)залишивши на ній доброго сліду (*І. Цюпа*). 2. У своїй кузні кує новорічне сонце, кує, (не)

покладаючи рук (*М. Стельмах*). 3. (Не)подумавши, кілочка (не)застружеш (*Нар. творчість*). 4. (Не)доспавши, (не)доївши часто, ми (не)втомними вертались додому, ми сідали за столи, і ще більше нам хотілось пізнати мудрість книг (*К. Герасименко*). 5. І спустився, (не)знаючи того, що журавлі, яких він хотів наздогнати, полетіли (не)зупиняючись на південь своїм великим шляхом перелітних птахів... (*О. Іваненко*)

560 Відредагуйте речення. Поясніть можливість помилок, пов'язаних з уживанням дієприслівників.

1. Не засвоївши добре правила вживання апострофа, мені знову довелося звернутися до «Українського правопису». 2. Згадуючи своє дитинство, мені так хотілося знову побувати в ньому. 3. Супроводжуючи гостей, нас приємно вразило їхнє бажання якнайбільше дізнатися про наш край. 4. Прислухавши передачу по радіо про Василя Симоненка, у мене з'явилося бажання глибше ознайомитися з його творчістю. 5. Побувавши у фольклорній експедиції, нами було записано багато красивих пісень. 6. Викликаючи таксі економ-класу, воно обійдеться вам дешевше, ніж на стоянці.

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

561 Академік М. Амосов у книзі «Роздуми про здоров'я» пише: «У більшості хвороб винна не природа, не суспільство, а сама людина. Частіше вона хворіє від ліні, жадібності, а іноді й від нерозуміння ціни здоров'я». Складіть усний виступ «Ціна здоров'я», використовуючи дієприслівники.

Домашнє завдання

562 Доберіть кілька прикладів неправильного вживання дієприслівників у рекламних оголошеннях. Запишіть, виправляючи помилки.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які ознаки дієприслівника уподібнюють його до прислівника? до дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які синтаксичні функції виконує дієприслівник?
 - Що називається дієприслівниковим зворотом? Наведіть приклади.

§ 79 ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Багато говорити і багато сказати — не одне й те ж саме.

Софокл

Буду я навчатись мови золотої

Прислівник — це незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки і відповідає на питання *як? коли? де? куди? звідки? якою мірою? чому? з якою метою?*

У реченнях прислівники найчастіше виконують роль обставини, інколи — означення: *Раз то мовить по-грецьки, удруге — по-турецьки* (Нар. дума); *На той час я уже встиг забути, що таке ковбаски по-віденському, флячки по-львівськи, кава по-турецьки...* (Р. Іваничук).

Практикум

563 Розгляньте таблицю. Поставте однокласникам запитання за змістом таблиці.

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряд	Значення	Питання	Приклади
Означальні			
Якісно-означальні	якість ознаки, дії	<i>як?</i>	<i>гарно, весело, добре</i>
Кількісно-означальні	кількість і міра вияву дії, стану чи ознаки	<i>скільки? як багато? якою мірою?</i>	<i>мало, багато, двічі, трохи, незвичайно</i>
Способу дії	спосіб, яким відбувається дія чи виявляється ознака	<i>як? яким способом?</i>	<i>напам'ять, нашвидкуруч, вдвоє, втроє</i>
Обставинні			
Місця	місце дії, напрямок у просторі	<i>де? куди? звідки?</i>	<i>угорі, ліворуч, вдома, вниз</i>
Часу	час перебігу дії	<i>коли? відколи? доки?</i>	<i>торік, допізна, донині</i>
Причини	причина або зумовленість дії	<i>чому? з якої причини?</i>	<i>згарячу, знічев'я</i>
Мети	мета дії	<i>для чого? з якою метою?</i>	<i>навмисне, на зло</i>

564 Прочитайте прислівники. Визначте їх розряд за значенням.

Дорого, вузько, ясно, потроху, дотепер, торік, учора, іноді, вголос, зозла, глибоко, зранку, ненароком, згарячу, насамперед, трохи, відразу, знизу, завжди, мимоволі, добре, важко, тепло, мовчки, широко, колись, напоготові, по-вашому, пошепки, наперекір.

- З виділеними прислівниками складіть речення. Яку синтаксичну роль виконують прислівники в складених реченнях?

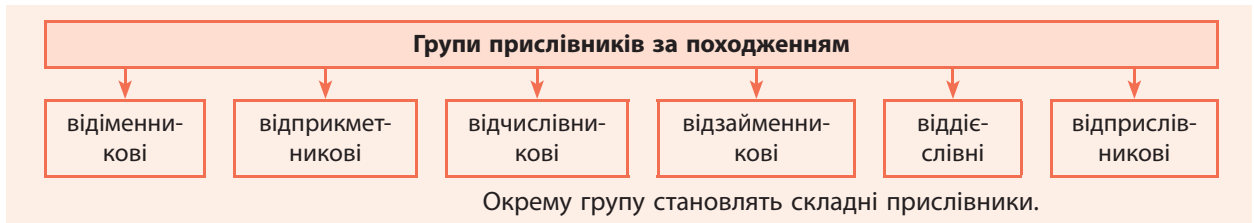
565 Розподіліть прислівники за розрядами.

Здалеку, багато, вчора, впевнено, ліворуч, спросоння, навпростець, назирці, нашвидкуруч, яскраво, сумно, там, позавчора, зосліпу, утричі, тоді, навколо, спокійно, холодно, надзвичайно, набагато, зненацька, по-літньому, напам'ять, гаряче, мало, зараз, зумисне, вниз, здалека, звідусіль, понині.

Буду я навчатись мови золоті

Більшість прислівників, крім найдавніших *тут, там, туди, сюди, тоді, коли* та ін., утворені від інших частин мови.

Практикум

566 Виконайте словотвірний аналіз прислівників. Визначте їх походження.

Багато, розумно, давно, гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському, двічі, тричі, довго, надзвичайно, віддавна, щороку, угорі, здалеку, згарячу, знічев'я, наперекір, напоказ, навприсядки, босоніж, наосліп, всередині.

- Доберіть до виділених прислівників синонімічні фразеологізми.

567 Пригадайте, що таке омофони. Поясніть написання поданих слів.

Посередині — по середині; назустріч — на зустріч; забагато — за багато; по-новому — по новому; услід — у слід; надворі — на дворі; навіки — на віки; удень — у день; удвоє — у двоє.

- Складіть поетичний каламбур з однією парою слів на вибір.

568 Складіть речення, у яких би наведені слова виступали то прислівниками, то іменниками.

Ранком, зимою, кроком, гуртом, силою, миттю.

Буду я навчатись мови золотої

У діловому, науковому й публіцистичному стилях прислівники звичайно стилістично нейтральні. У художньому й розмовному стилях, крім стилістично нейтральних прислівників, уживають емоційно забарвлені фразеологічні звороти-синоніми: *сором казати, а гріх таїти; брехнею далеко не зайдеш; ожентити неволею; виступцем тихо йти.*

У розмовному мовленні поширені прислівники типу *завдовжки, завширшки, завдальшки, відниньки*, що вказують на приблизний розмір або час. Прислівники, похідні від іменників у формі орудного відмінка (*повагом, ходором, підтюпцем*), надають мовленню виразного національного колориту. Це ж стосується й прислівникових повторів різного виду (*з давніх-давен, тихо-тихо, видимо-невидимо*), складних слів (*стрімголов, натщесерце*) і прислівників із суфіксами суб'єктивної оцінки *-еньк-, -ечк-, -есеньк-, -ісіньк-* (*недавнечко, веселенько, байдужісінько*).

Практикум

569 Прочитайте. Аргументовано визначте стиль уривку. Проаналізуйте роль і значення прислівників у тексті.

У своїй книжці «Навчитися вчитися: як запустити свій мозок на повну» Барбара Оклі формулює 10 правил «Як треба вчитися». Зокрема:

Клас прислівників виник унаслідок **адвербіалізації** (переходу іменних частин мови в прислівник), який відбувався поступово, шляхом переосмислення іменних слів на основі зміни синтаксичної ролі в реченні: замість означальної при іменнику — на обставину у зв'язках із дієсловом.

8. Не відволікайтеся. Вимкніть усі звукові сигнали й вібрацію на телефоні й комп'ютері, запустіть таймер на 25 хвилин. Зосередьтеся й старанно попрацюйте протягом цього часу. Коли 25 хвилин мине, вигадайте собі якусь невелику дотепну винагороду. Кілька таких сеансів щодня справді допоможуть вам у навчанні. Спробуйте визначити години й місця, де ви зазвичай займаєтеся навчанням, а не відволікаєтеся на комп'ютер чи телефон.

9. «З'їдайте всіх своїх жаб уранці». Зробіть найважчі справи якнайраніше, коли ви ще в хорошій формі.

10. Створюйте в уяві контрасти. Пригадайте своє теперішнє життя й побачте контраст із тими мріями, реалізація яких стане можливою завдяки навчанню. На робочому місці помістіть якесь зображення чи текст, які нагадуватимуть вам про бажане. Коли мотивація згасатиме, дивіться на ці слова чи зображення. Ваша праця піде на користь як вам, так і тим, кого ви любите (Оклі Б. «Навчитися вчитися: як запустити свій мозок на повну»).

СПІЛКУВАННЯ

570 Канадський письменник Робін Шарма висловив таку думку: «Перестаньте бути в'язнем свого минулого. Станьте архітектором свого майбутнього». Що означає, на вашу думку, бути «архітектором свого майбутнього»?

Домашнє завдання

Утворені шляхом адвербіалізації прислівники у своїй будові відображають застигли (змертвілі) відмінкові (відмінково-прийменникові) форми іменників, прикметників, числівників, займенників, закінчення яких перетворилися на суфікси, а прийменники — на префікси: *набік, знадвору, здалека, надвоє*.

571 Прочитайте текст. Схарактеризуйте 8–9 прислівників за походженням.

Епітет як одне з явищ художнього мовлення — це експресивне, оціночне означення предмета або дії. Означенням до дії, насамперед, до дієслова, виступає означальний прислівник, що в реченні виконує синтаксичну роль обставини.

У романі Олеся Гончара «Твоя зоря» нараховується близько 800 уживань прислівників, з яких приблизно 500 є епітетами. Найбільше художніх означень-прислівників (понад сто) до дієслів синонімічного ряду *говорити*.

Численна група епітетів (≈ 70) ужита на означення дієслів синонімічного ряду *дивитися*. Розмовляючи, дійові особи твору, звісно, розглядають співрозмовника і **дивляться**: *вивчально, відкрито, захоплено, ласкаво, нестерпно, ніжно, спокійно, суворо; глянули: благально, весело, запитливо, спідлоба, сторожно, уважно, холодно; поглядають: заінтриговано, зизом, підбадьорливо, привітно, шанобливо; розглядають: весело, пильно, приязно, відсторонено; стежать: зачудовано, напружено, охоче; погляд спрямовують: зацікавлено, а то й безцеремонно, зовсім не цютливо, мигком, сумовито і мовби вже відсторонено; розглядають: весело, пильно, приязно, відсторонено; стежать: зачудовано, напружено, охоче; погляд спрямовують: зацікавлено, а то й безцеремонно, зовсім не цютливо, мигком, сумовито і мовби вже відсторонено і т. ін. (Н. Бурляй).*

- Здійсніть подібне дослідження, обравши для аналізу один із творів сучасної української літератури.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається прислівником?
 - У чому полягають особливості лексичного значення прислівника?
 - Які синтаксичні функції виконує прислівник?
 - На які розряди розподіляють прислівники за значенням?

§ 80 СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Умій сказати, умій і змовчати.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Проста форма	Складена форма
Вищий ступінь	
Утворюється додаванням суфіксів <i>-ш-, -іш-</i> : довго — довше, рішуче — рішучіше	Утворюється додаванням до прислівника слів <i>більш, менш</i> : більш важливо, менш рішуче
Значення вищого ступеня посилюється словами <i>ще, трохи, багато, значно, куди</i> : значно важливіше, трохи довше, ще рішучіше	
Найвищий ступінь	
Утворюється додаванням префікса <i>най-</i> (якнай-, щонай-) до форми прислівника вищого ступеня: довше — найдовше, рішучіше — найрішучіше	Утворюється додаванням до прислівника слів <i>найбільш, найменш</i> : найбільш важливо, найменш рішуче

Практикум

572 Спишіть. Підкресліть прислівники вищого й найвищого ступеня, поряд у дужках покажіть, як вони творяться.

1. Найкраще і найприємніше йому було з мамою (*В. Козаченко*). 2. Читай багато, читай по змозі якнайскоріше, аби встигнути «пройти» коли не всі, то принаймні щонайбільше отих шаф і розкрити для себе якнайбільше їхніх захоплюючих таємниць (*В. Козаченко*). 3. А над морем підводиться все вище і вище, повільно, ніби важко йому підводиться, велике золотаве сонце (*О. Іваненко*). 4. Температура повітря змінюється впродовж доби. Найхолодніше перед заходом сонця. Зранку буває досить холодно. До полудня поверхня землі, а від неї і повітря нагрівається сильніше. Надвечір стає прохолодніше (*з підручника*). 5. Музики вдарять голосніше, дрібніше, Марина, як метіль, полетить швидше і легше! (*Іван Нечуй-Левицький*) 6. Коні, мабуть, відчули запах річки, затупотіли прудкіше (*М. Смоленчук*).

573 Спишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при творенні вищого ступеня порівняння прислівників.

1. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пече все ду..е та ду..е (*Панас Мирний*). 2. Учителі керували роботою, посилали туди, де було найва..е (*О. Донченко*). Тупотять прудкіі коні, го-мін бли..е все лунає (*Леся Українка*). 4. Бджоли в солоній уто-мі ни..е і ни..е гудуть (*Є. Маланюк*). 5. Хімобробіток обійшов-ся Аристархові доро..е, ніж він сподівався (*В. Логвиненко*).

574 Спишіть, розкриваючи дужки, утворіть від прислівників форми вищого ступеня порівняння. Яка мета вживання їх у реченнях? Для якого стилю мовлення вони властиві?

1. Сонце пригрівало (сильно), земля дихала (вільотно) (*Гр. Тютюнник*). 2. (Швидко) і (швидко) котилися хвилі, заливали все, розливались (широко) і помалу заспокоювались (*Леся Українка*). 3. Нечутно ступаючи, Василь спустився ще (низько), пірнув у темряву, як у густу чорну хмару (*Д. Ткач*). 4. Орел змахнув ще (сильно) широкими крилами і підлетів ще (високо) (*О. Іваненко*).

575 Спишіть, виділені прислівники замініть синонімами. Уставте пропущені літери.

1. На нашому півде..ому морі *дуже мало* островів. 2. Їх набе-реться щонайбільше д..сятків зо два вздовж півде..о-західного узбере..я. 3. Есмінець проходив *зовсім близ..ко*. 4. Н..в..лич-кий війс..ковий корабель промчав *швидко*, залишаючи за со-бою розбурханий спіне..ий слід. 5. *Гаряче* припікало сонце, але море пом'якшувало спеку. 6. Люда й Ігорко с..діли на палубі і *дружньо* розмовляли. 7. Він *радо* пр..вітався. 8. Слухачі ще *тісніше* обступили його (*із тв. М. Грублайні*).

СПІЛКУВАННЯ

576 Прокоментуйте вислів Івана Франка «Література кожного наро-ду — це найкраще дзеркало його життя».

Домашнє завдання

577 Доберіть до кожного фразеологізму прислівник-синонім. Від ді-браного прислівника утворіть форми вищого й найвищого ступеня. По-ясніть написання прислівників.

Рукою подати; як сніг на голову; час від часу; ні світ ні зоря; хоч в око стрель; п'яте через десяте; як з гуся вода; як піску морського; у чорта на рогах; ні за цапову душу; яблуку ніде впасти; коло самого носа; море по коліна; де Макар телят не пас; як кіт наплакав; і оком не моргнеш.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання. — Як утворюються форми вищого ступеня порівняння прислівників? — Як утворюється найвищий ступінь порівняння прислівників?

§ 81**ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ І ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУЧЕНЬ.
НАПИСАННЯ НЕ З ПРИСЛІВНИКАМИ**

Ти велична і проста.
Ти стара і вічно нова.
Ти могутня, рідна мово!
Іван Багряний

Буду я навчатись мови золотої**ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКІВ**

Разом пишуть складні прислівники, утворені:	
сполученням прийменника з прислівником	<i>віднині, дотепер, занадто, отам</i>
сполученням прийменника з іменником	<i>безвісти, безперестанку, взнаки, дотла, зі-споду, навідріз, почасти, укупі</i>
сполученням прийменника з коротким прикметником	<i>віддавна, допізна, заново, нарізно, потихеньку, сповна</i>
сполученням прийменника з числівником	<i>вдвоє, вдруге, надвоє, удвох, подинці, спершу</i>
з кількох основ (з прийменником чи без нього)	<i>босоніж, водносталь, мимохідь, мимохить, натщесерце, нашвидкуруч, чимраз</i>
сполученням часток <i>аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-</i> із будь-якою частиною мови	<i>абикуди, деінде, чимало, щовчора</i>
Окремо пишуть:	
прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника	<i>без відома, до смаку, на відмінно, у стократ</i>
словосполучення, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка — числівників) та одного або двох прийменників	<i>від ранку до вечора, день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, час від часу</i>
словосполучення, що виконують у реченні функцію прислівника і утворені з узгоджуваного прикметника (числівника, займенника) та іменника	<i>другого дня, темної ночі, тим часом</i>
прислівники, утворені сполученням прийменника <i>по</i> зі збірним числівником	<i>по двоє, по троє, по четверо</i>
З дефісом пишуть складні прислівники, утворені:	
від прикметників і займенників за допомогою прийменника <i>по</i> та закінчення <i>-ому</i> або <i>-и(-ї)</i>	<i>по-батьківському, по-іншому, по-батьківськи, по-латині</i>
за допомогою прийменника <i>по</i> від порядкових числівників	<i>по-перше, по-друге, по-третє</i>
за допомогою часток <i>будь-, небудь, казна-, -то, хтозна-</i>	<i>аби-то, десь-то, казна-де, казна-коли, коли-будь, коли-небудь, куди-будь</i>
з двох прислівників	<i>вряди-годи, десь-інде, десь-інколи, сяк-так</i>
повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними	<i>будь-що-будь, віч-на-віч, всього-на-всього</i>

Практикум

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО

сказано
захоплено
туманно
сонно
незрівнянно
зроду
згарячу
внічю
навіщо
по-батьківськи
післязавтра
дотепер
донині
до сьогодні
до вподоби
на вимову
з року в рік
віч-на-віч
день у день

578 Запишіть слова, опустивши ризик.

Від/давна, на/гора, по/моєму, по/іншому, за/одно, віч/на/
віч, рік/у/рік, будь/що/будь, рано/вранці, ані/трохи, зроду/
віку, якось/то, всього/на/всього, куди/таки, будь/як, хтозна/
куди, як/от, по/п'яте, мало/помалу, ні/звідки, з/діда/праді-
да, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кінець/кін-
цем, де/таки, по/українському, у/трьох, по/за/вчора, до/не/
давна, в/низ, до/дому.

579 Прочитайте текст. Зробіть висновок про походження вжитих у тексті прислівників.

Від небагатьох іменників часового значення — назв пір року та частин доби (зима, весна, літо, ранок, світанок) — в українській мові існують паралельні прислівникові форми *узимку* (*взимку*) і *зимою*, *навесні* і *весною*, *улітку* (*влітку*) і *літом*, *уранці* (*вранці*) і *ранком*, *світанком* і прислівникова сполука *на світанку*.

З паралельних форм основними виступають звичайно прислівники *узимку* (*взимку*), *навесні*, *улітку* (*влітку*), *уранці* (*вранці*), *на світанку*. Прислівники *присмерком*, *смерком* паралельних форм не мають (*І. Вихованець*).

- З'ясуйте походження прислівників *восени*, *вдень*, *увечері*, *щодня*, *щойно*.
- Складіть 2–3 речення з прислівниками з тексту.

580 Спишіть, розкривши дужки. Поясніть написання прислівників.

Рось, мов розлютована звірина, б'ється об острови, скаче по камінню, проривається вузькими щілинами між скелями і мчить далі, у темні вири. Тут завжди, (у)день і (в)ночі, (у)літку і (в)зимку, стоїть безугавний шум, а в сонячні години у дрібних водяних краплях бризкає, грає барвіста веселка. (У)низ по течії острів (по)волі знижується, поступово переходячи в широку родючу рівнину, засіяну різними злаками. Тут і розкинулось селище Тура, прозване Кам'яним Островом. (*В. Малик*)

581 Прочитайте. Зробіть повний морфологічний розбір прислівників.

1. Весною працювалося легше, радісніше (*Ю. Збанацький*).
2. Сизо-синьо-вечірньо в садах дозрівають сливи, заснули в колісках діти, мов лебедята малі. Я на добраніч кажу їм: «Люди, будьте щасливі!» Часто ми забуваєм, що не вічні на цій землі (*М. Сингаївський*).
3. Чим довше дивився у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно (*І. Драч*).
4. Невдовзі вийшли на набережну. Перед нами хлюпалась по-осінньому безбарвна затока.
5. Високі небеса, і кам'яний гостинець гостинно мерехтить у сонячній імлі.
6. В краю мого дитинства вікам наперекір у полі край дороги ріс явір-осокір (*із тв. Б. Стельмаха*).

582 Запишіть прислівники, уставляючи на місці крапок *-н-* або *-нн-*. Зауважте, що в прислівниках пишеться стільки букв *н*, скільки їх у прикметниках і дієприкметниках, від яких походять прислівники.

Організова..о, гума..о, безпереста..о, захопле..о, безви..о, стара..о, враже..о, невблага..о, зра..я, безупи..о, невпевне..о,

неприхова..о, навма..я, щоде..о, самовідда..о, безпричи..о, повсякде..о, тума..о, стурбова..о, невгамов..о, шале..о, невпи..о, стривоже..о, бездога..о, спросо..я, схвильова..о, нежда..о, віртуоз..о.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС НЕ З ПРИСЛІВНИКАМИ

Пишуть разом:

коли слово не вживається без *не**невдовзі, невинно, невпинно, незабаром, неперушно, несамовито, неказанно*якщо прислівники в сполученні з *не* означають одне поняття*невже, невпам'ятку, негадано, недалеко, недарма, недурно*

Пишуть окремо:

коли прислівники в сполученні з *не* одного поняття не становлять, є заперечення*не далеко, а близько; не високо, а низько*з підсилювальними прислівниками *не дуже, не зовсім, не цілком**не дуже тепло, не зовсім зручно, не цілком справедливо*

Практикум

583 Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з прислівниками.

1. Ну, а коли вам це діло з грушею невпам'ятку, то, може, покликати свідків? (*М. Стельмах*) 2. Недумано, негадано забігла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильницях світань (*Л. Костенко*). 3. Недалеко від містечка Богуслава, біля річки Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (*Іван Нечуй-Левицький*). 4. Недарма бузьків у народі вважають священними: за переказами, вони приносять малих дітей... (*Б. Харчук*)

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

584 Чи погоджуєтеся ви з висловом Святослава Вакарчука: «Єдиним чесним критерієм для перевірки правильності поглядів і смаків є час. І в науці, і в політиці, і в музиці»? Доведіть свою думку.

Домашнє завдання

585 Напишіть твір на основі неповного тексту. Домисліть зачин і кінцівку. Уживайте прислівники різних розрядів і способів творення.

ЛЕБІДЬ

...До нього приходили люди, приносили їсти, хто зерна, а хто крихти хліба. Він уже брав допомогу прямо з рук. Але тільки з дитячих рук. Видно, птах пам'ятав, хто його скривдив.

Коли вода почала замерзати, на березі ставка появилася невеличка дерев'яна хатка. Хто ця добра людина, що подбала про птаха, ніхто точно не знав. Лебідь швидко зрозумів, кому має належати хатка. Обійшовши її навколо, заглянув досередини, а потім сміливо зайшов.

Так минали дні за днями...

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які особливості правопису складних прислівників?
 - Які пишуться прислівникові сполуки?
 - Коли пишеться *н* і *ни* у прислівниках?
 - Які особливості написання *не* з прислівниками?

§ 82 ПРИЙМЕННИК

У вигляді мови природою дано людині великий скарб.

Олесь Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Прийменник — службова частина мови, що об'єднує слова, які разом із формами непрямих відмінків виражають відношення між предметами, відношення дії чи стану до предмета.

Разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники можуть виражати простір, час, причину, мету, спосіб дії, порівняння, відношення до матеріалу, а також указувати на предмет, на який спрямована дія: *приїхати до Києва, десять хвилин до п'ятої години, за турботами не міг спочивати.*

Види прийменників

за походженням

- непохідні (первинні): *без, в (у), для, над, о (об), через* та ін.
- похідні (вторинні): 1) поєднання прийменників: *поміж, з-поміж* та ін.; 2) перехід з інших частин мови: *коло, поблизу, незважаючи на* та ін.

за будовою

- прості: *у, по, з, коло, протягом*
- складні: *з-під, посеред, довкола*
- складені: *у зв'язку з, за винятком*

Практикум

586 Допишіть словосполучення. Визначте, з яким відмінком уживається прийменник.

Приїхали з ...; живу з ...; відпочивав за ...; йшли попід ...; зустрічався з ...; кликав до ...; ліки від ...; працювати для ...; сорочка з ...; братися за ...; росли навколо ...; далекі від ...; стомлений від ...; лист до ...; вниз по ...; праворуч від ...; виконав згідно з

587 Складіть речення зі словами *коло, кінець, круг, край, під, протягом* так, щоб вони виступали як прийменники і як іменники.

588 Складіть речення зі словами *посеред, неподалік, поруч, близько, уздовж, поверх, мимо, збоку, навколо* так, щоб вони виступали як прислівники і як прийменники.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

В українській мові досить поширені конструкції іменника в орудному відмінку з прийменником *за*, що вказують на обставинні відношення, спосіб дії: *за наказом, за планом, за прикладом, за звичаєм, за знаком* і т. ін. Але ці самі відношення виражаються й за допомогою інших конструкцій. У багатьох газетах, радіо- й телепередачах помилкові з погляду синтаксичних норм вислови на зразок *за пропозицією, за нашою думкою* майже витіснили нормативні відповідники *на пропозицію, на нашу думку*.

Вислови *на адресу* і *за адресою* мають різне значення. Перший означає напрямок дії: *Листи надсилайте на адресу...* Другий указує місце, де відбувається дія: *Консультаційний пункт міститься (або розташований, але не знаходиться) за адресою...*

(О. Пономарів)

589 Доберіть синоніми до прийменників *для, біля, крім, серед, мимо, навколо, позаду*.

590 Складіть речення, уживаючи прийменниково-відмінкові форми іменників. Проаналізуйте їх за будовою.

З огляду на; на відміну від; по відношенню до; у напрямку; відповідно до; у зв'язку з; згідно з; з метою.

591 Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір прийменника, пригадавши засоби милозвучності української мови.

1. Струнки сосни велично впираються вершинами (у,в) небо (Ю. Збанацький). 2. Високо над шосе стоїть, як (у,в) пісні, дівчина (у,в) рясній яскравій спідниці (Олесь Гончар). 3. (Над,наді) мною ясні зорі в Десну кинули вінки, і купальська синь прозора їх несе, немов роки (М. Стельмах). 4. Слово — це наш Бог, і жити воно має вічно, бо родом (з,зі,із) тих країв, де вересневі ночі у молодих симфоніях бредуть... (А. Малишко). 5. Гримлять (над,наді) світом луни реактивні, вогненно (у,в) небі кресляться путі (П. Перебийніс).

592 Спишіть, розкриваючи дужки й уставляючи пропущені літери. Поясніть написання прийменників разом, окремо та з дефісом.

1. ...Слова можуть мати подвійне значення, залежно від того, як їх спрямувати, (в)наслідок чого слова наб..рають у фразі поз..тивного, (не)гативного чи нейтрального знач..ння (Б. Антоненко-Давидович). 2. Надходив в..сняний, запашний вечір (на)передодні храмового свята (С. Васильченко). 3. Теплий погляд в..сни зуп..нився найперше на снігах — і осіли сніги. (На)впроти сонця день засокотіли (з)під них золоті струмки (М. Вінграновський). 4. Вранці парить, а (по)серед дня м..готять звідусіль блискавиці, ллє рясний дощ, а то й град випаде (А. Давидов). 5. Надворі видно, неначе удень, повний в..селий місяць світив (з)понад дерев, з бл..скучого Чумацького Шляху сіялася розсипана н..бесними чумаками сіль. Іванову сорочку розпирали яблука, він ішов (у)подовж колод і кожну дівчину нагороджував яблуком (за Ю. Мушкетиком). 6. Є така народна прикмета: якщо павуки пл..туть павутину (під)час дощу — буде прояснення (М. Слабошпицький).

● Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми «Правопис прийменників».

593 Прочитайте текст. Виконайте повний морфологічний розбір виділених прийменників.

ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС

Петриківський розпис (назва походить від села Петриківка, що в Царичанському районі на Дніпропетровщині), можливо, найнатуралістичніший з-поміж багатьох осередків декоративного малювання в Україні. Від покоління до покоління передавалася любов до природної форми, до природних кольорів, а головне — до відтворення дрібних деталей. Кожен майстер вкладав у розпис фантастичне бачення квітів. Згідно з традицією художники деталізували стебла, листя, плоди,

але уникали надто різких ліній. Усе це свідчить про тонке відчуття природи, вміння схопити миттєві зміни і передати перехід від одного стану до іншого (за Д. Степовиком).

СПІЛКУВАННЯ

594 Як ви думаєте, чи можна вважати справжнім мистецтвом уміння сміятися із себе? Свою відповідь аргументуйте.

Домашнє завдання

595 Прочитайте текст. Випишіть із творів художньої літератури приклади часових конструкцій, про які йдеться в тексті.

Часові конструкції (а відповідно й уживані в них прийменники) можуть означати: момент виконання (*о*), майбутність призначеної дії (*на*), обмеженість тривалості дії (*до, за, без, через*), наступність певного відтинку часу після дії (*на, по*). Для вираження приблизного часу уживається прийменник *близько* і його розмовні синоніми *коло, біля*, які в позиції перед числівником на означення години мають відносно-кількісну часоозначальну функцію (*Л. Чердниченко*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається прийменником?
 - З якими частинами мови прийменники поєднуються, а з якими ні й чому?
 - З якими відмінками вживаються прийменники? Наведіть приклади.
 - На які групи поділяють прийменники за походженням?
 - Які є види прийменників за походженням і будовою?
 - У чому полягають особливості правопису прийменників?

§ 83 СПОЛУЧНИК

Важливим чинником виникнення певних емоцій є слово, яке може зробити людину щасливою або ж прикро вразити її.

Г. Сагач

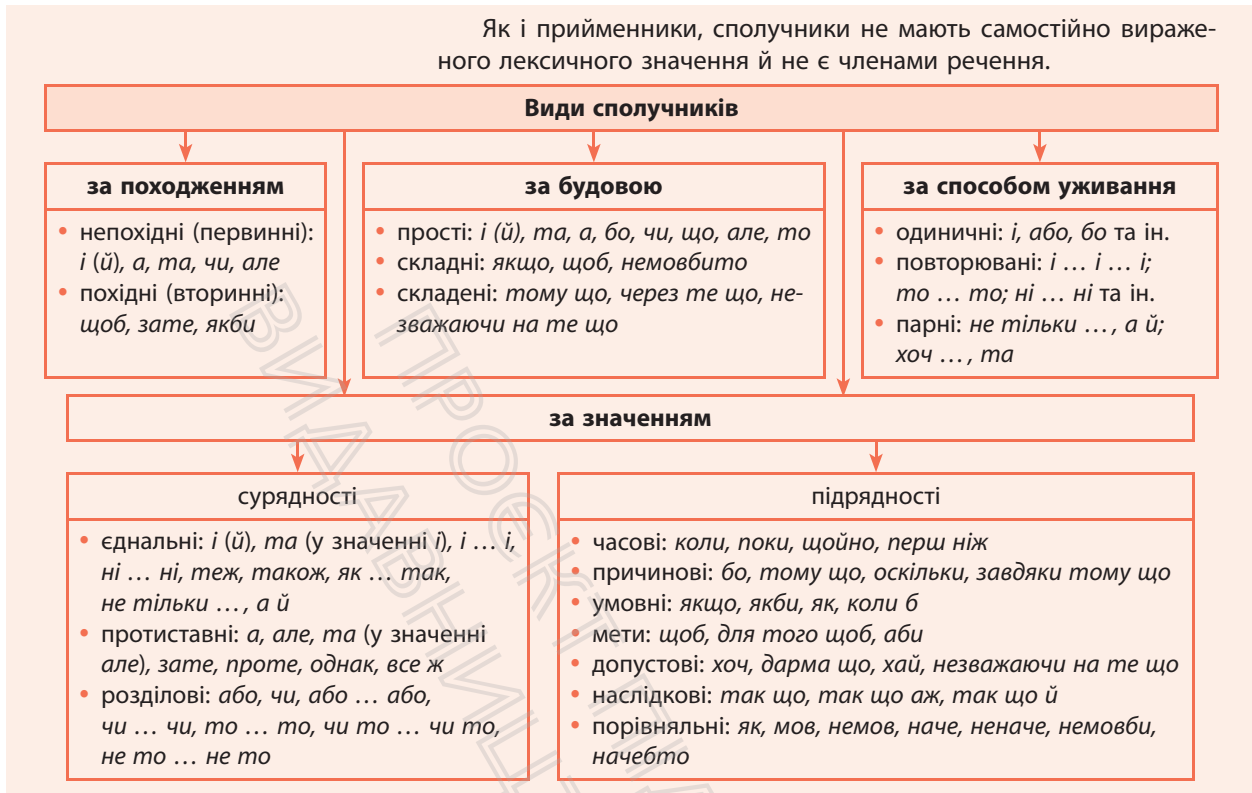

Буду я навчатись мови золотої

Сполучник — службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Хоч на щастя життя багате, **але** кожному людину ждуть і печалі, і сум, і втрати, і не можна їх обминуть* (В. Симоненко); *Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі **й** могутні хвилі свої... Єдина печаль проймає, **що** не вистачить життя, **аби** переплисти твій мовний океан* (С. Плачинда).

Як і прийменники, сполучники не мають самостійно вираженого лексичного значення й не є членами речення.

Практикум

596 Спишіть, розкриваючи дужки й добираючи потрібний варіант сполучника й прийменника. Свій вибір обґрунтуйте.

(У,в)се життя людини минає (у,в) боріннях мислі (і,й) духу, (у,в) сумнівах (і,й) ваганнях, (у,в) діяннях. Бо кожна людина невимірна (у,в) своїх прагненнях. Якщо людина розважлива серцем, тоді вона довкола себе сіє добро (і,й) любов. Якщо ж зла (і,й) заздрісна, тупа (і,й) захланна — довкола спустошуються душі людські, змовкає мудрість, торжествує холопство. (І,й) життя тоді обминає стезю правди (Р. Іванченко).

597 Складіть речення зі сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів. Поясніть відмінність у написанні.

Якщо — як що; якби — як би; зате — за те; проте — про те; щоб — що б; причому — при чому.

598 Випишіть із фразеологічного словника десять фразеологізмів, до складу яких входять сполучники *мов, немов, наче*. Яку роль вони виконують у фразеологізмах? Складіть із ними речення.

599 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання сполучників разом, окремо та з дефісом.

Немов(би), (немов)бито, (не)наче, (не)начеб(то), (ні)би, ніби(то), ні(ж), от(же), ото(ж), при(тім), при(тому), при(чім), при(чому), про(те), себ(то), тоб(то), цеб(то), що(б), як(би), як(що), за(те), або(ж), адже(ж), але(ж), бо(ж), коли(б),

ПИШИТЬ ПРАВИЛЬНО

немовби
неначебто
нібито
коли б то
адже ж
тільки-но
тому-то
якби-то
незважаючи на те що
тим часом як

коли(б)то, отже(ж), хоча(б), хоч(би), дарма(що), для(того)щоб, замість(того)щоб, з(тим)щоб, (не)зважаючи на те що, (при)цьому, (та)й, (так)що, тимчасом(як), тому(що), через(те)що, отож(то), тим(то), тільки(но), тому(то).

- Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми «Правопис сполучників».

600 Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір сполучників.

1. Ідеш і йдеш собі, неначе вперше, й зупинишся здивовано, коли уздриш тополі, що на видноколі кудись на небо сине поросли... (В. Підпалій) 2. Ниви то котились поволі в долину, то підіймались на високі горби (М. Коцюбинський). 3. Люди не спали, проте довкола панувала нашпорошена тиша (Панас Мирний). 4. Де ви бачили, щоб у школі не знайшлися свої бешкетники та забіяки (І. Цюпа). 5. Дзвенять гаї, мов арфи, а день біжить, сміється (О. Підсуха).

СПІЛКУВАННЯ

601 Прокоментуйте вислів Вінстона Черчилля: «Песиміст бачить труднощі за кожної нагоди; оптиміст у будь-яких труднощах бачить можливість».

Домашнє завдання

602 Прочитайте афоризми й розкрийте їх зміст. Яку роль у них виконують сполучники? За одним з афоризмів (на вибір) напишіть невеликий твір-роздум.

1. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко). 2. Правильно щоб писати, навчатися треба мислити (Горацій). 3. Потрібно їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти (Сократ). 4. Не суди, і тебе не осудять (Біблія).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається сполучником?
 - Які є види сполучників за походженням, будовою, способом уживання та значеннями? Наведіть приклади.

— Який сполучник сурядності може бути в одному випадку єднальним, а в іншому — протиставним?

— Які особливості творення та правопису складних сполучників? Наведіть приклади.

§ 84 ЧАСТКА

Частка чинить чародійство.
Творить у реченнях дива.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм.

Види часток за значенням і вживанням

Модальні

- вказівні: *це, оце, то, ось, он, ото*
- підсилювальні: *аж, же, ж, би, б, то, таки, і*
- стверджувальні: *еге, отож, а також, так, авжеж*
- питальні: *чи, хіба, невже, що за*
- заперечні: *не, ні, ані*
- спонукальні: *бодай, ну-бо, ну-но, годі*
- порівняльні: *мов, немов, наче, неначе, як*
- видільні: *тільки, лише, же, ж, хоч(а), таки*
- означальні: *ледве, якраз, саме, просто, майже*

Словотворчі

- будь-, небудь-, каз-на-, хтозна-, аби-, де-, -ся(-сь), -б, -би*

Формотворчі

- наказовий спосіб: *хай, нехай*
- умовний спосіб: *би, б*
- найвищий ступінь порівняння прикметників і прислівників: *най-*

Практикум

603 Спишіть, підкресліть частки. Яка їхня роль у реченні? Визначте розряд за значенням і вживанням.

1. Чи не серце там ото упало у гарячу вечора долонь, що й у мене сонячним запалом вже не б'ється промінь біля скронь? (*О. Близько*) 2. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша... (*М. Зеров*) 3. Авжеж, такий у нас ведеться звичай (*Леся Українка*). 4. Мороз такий, аж річка горбить спину... (*В. Забаштанський*) 5. Нічого не треба, нічого не хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (*С. Пушик*). 6. Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава гнеться вгору крізь листя старе... (*В. Симоненко*) 7. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*) 8. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (*В. Сосюра*). 9. Ні, я пройшов ці перевали, щоб люди на землі не горювали і світлим миром дихало життя (*Д. Луценко*). 10. Так сніг пішов, аж день осліп, та бачу я в надії добрій: той сніг — немов до неба сніп, колосся, схилене за обрій (*Д. Павличко*).

- Поміркуйте, чи може частка «мандрувати» реченням. Відповідь аргументуйте прикладами.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС НЕ З ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом		Окремо
без <i>не</i> не вживається	означають одне поняття	не становлять одного поняття; є заперечення
Іменник		
<i>немовля, ненависть</i>	<i>неправда</i> (брехня), <i>нещастя</i> (лихо)	<i>не друг, а ворог</i>
Прикметник		
<i>немічний, незгасний</i>	<i>невеликий</i> (малий), <i>недорогий</i> (дешевий)	<i>не теплий, а холодний</i>

Разом		Окремо
без <i>не</i> не вживається	означають одне поняття	не становлять одного поняття; є заперечення
Прислівник		
<i>незабаром, нещадно</i>	<i>неважко</i> (легко), <i>недалеко</i> (близько)	<i>не далеко, а близько</i>
Займенник		
	<i>неабихто, неабищо</i>	<i>не абихто, а твій ...</i>

Разом		Окремо
Дієслово		
без <i>не</i> не вживається: <i>нехтувати, ненавидіти</i>	надає нового значення: <i>непокоїтися</i> (хвилюватися)	в усіх інших випадках: <i>не бачив, не читав</i>
Дієприкметник		
без <i>не</i> не вживається: <i>нечуваний, непохитний</i>	без пояснювальних слів: <i>нестихаючий шум</i>	з пояснювальними словами: <i>давно не бачені місця</i>

ПРАВОПИС НІ З ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом	Окремо
<ol style="list-style-type: none"> Із заперечними займенниками, якщо після <i>ні</i> немає прийменника: <i>ніхто, ніщо, ніяких, нічий</i>; але: <i>ні в кого, ні в якого</i>. У словах, які без <i>ні</i> не вживаються: <i>нікчемний, нісенітниця, нівечити, ніяково</i>. У заперечних прислівниках: <i>нізвідки, ніде, ніколи, нітрохи, нікуди, ніскільки, нінащо</i> 	<ol style="list-style-type: none"> У займенникових сполученнях, якщо після <i>ні</i> є займенник із прийменником: <i>ні до кого, ні з ким, ні на чому, ні на що</i>. У стійких словосполученнях без дієслова: <i>ні се ні те, ні туди ні сюди</i>

Практикум

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

будь-чий
хтозна-де
іди-но
все-таки
все ж таки
немовби
отже

604 Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток.

Усе(таки), стій(бо), аби(в)чому, (таки)змогли, (ну)й, як(от), написав(же), знов(таки), узяв(би), дарма(що), покажіть(но), мов(би), ні(на)кому, (не)доцвів, довели(ж)таки, яось(то), навряд(чи)встигнуть, що(за)радість, хоча(б)прийшов, не(мов)би(то), (де)що, (будь)який, котрий(сь), хто(небудь), казна(що), (аби)чий, (хтозна)кого.

605 Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір часток.

1. Тільки в праці життя і краса (*М. Рильський*). 2. Маю серце широкее — ні з ким поділити (*Т. Шевченко*). 3. Сумління зрушить з місця навіть камінь (*Антоніна Листопад*). 4. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (*Нар. творчість*). 5. Слово — то дивний витвір людини (*І. Цюпа*). 6. А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати (*В. Чемерис*). 7. Голос криниці — чого ж ти замовк? (*Л. Костенко*) 8. Що за золота у вас дитина (*А. Тесленко*).

606 Прочитайте. Поясніть написання часток. Яке смислове навантаження несуть частки *не, ані*?

1. Не бійся правди, хоч яка гірка, не бійся смутків, хоч вони як ріки. Людині бійся душу ошукать, бо в цьому схибиш — то уже навіки (*Л. Костенко*). 2. Я не люблю, коли кричать, ненавиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень несучи печать, соромлюся товаришів, яким на вушко страх співає: то власна гідність забуває дивитись в дзеркало душі (*В. Коротич*). 3. Тільки одного не забувай, сину: як би тобі не було тяжко в житті, не зроби жодного недоброго вчинку. Ніколи не візьми нічого чужого, ніколи нікому не говори неправди (*В. Королів-Старий*).

СПІЛКУВАННЯ

607 Вільям Юрі в книжці «Сила позитивного Ні» зазначає: «Ні — це найбільший виклик сьогодення». Чи згодні ви з думкою автора? Чому?

Домашнє завдання

608 Завдання за вибором. Складіть текст:

А «Весна прийшла» (без уживання часток).

Б «Швидше прийшла б весна» (з формотворчими й словотворчими частками).

В «Ось і весна прийшла» (з модальними частками).

- Проаналізувавши складений текст, зробіть висновок про використання часток для посилення виразності висловлення.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Яка частина мови називається часткою?

— На які типи та групи поділяються модальні частки? Наведіть приклади.

— Які граматичні форми творяться за допомогою формотворчих часток? Відповідь проілюструйте прикладами.

— Які особливості правопису часток?

§ 85 ВИГУК

Вигук може передавати широкий діапазон емоцій, почуттів і волевиявлень людини.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Вигуки — це незмінювані слова, що виражають почуття, емоції, різні волевиявлення та звуконаслідування.

Вигуки вживаються переважно в розмовному стилі, народно-поетичних творах із метою створення експресії в художньому стилі, особливо в діалогах і полілогах, де мовлення персонажів максимально наближене до народнорозмовного: *Ой у лузі вітер ломить калиноньку. Ой і покидає козак дівчиноньку* (Нар. творчість); — *О-о,— дивується.— Чого це раптом?* (Д. Міщенко).

Види вигуків

за походженням

- первинні (непохідні): *а! о! ой! ей! ох!*
- вторинні (похідні): іменникові (*слава! Боже!*); дієслівні (*бач! цур!*); займенникові та прислівникові (*так, отак, браво*), сполучень кількох слів (*лишенько мое! біда та й годі!*)

за значенням

- емоційні: *ах, ага, фу, ура, овва, слава Богу*
- спонукальні: *алло, стій, цить, киць-киць, но-о-о, киш*
- вигуки етикету: *добридень, будьте здорові, перепрошую, спасибі*
- звуконаслідувальні слова: *бом, бух, трах-тарарах, хлюп, ме-е, ку-ку*

Практикум

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

До зустрічі!
До побачення!
Слава Богу!
Йй-Богу!
будь ласка
На добраніч!

609 Прочитайте. Знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Яка їхня стилістична роль? Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови? Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. — О! Річка сховалась — була і нема: замурувала річку і зима (*А. Качан*).
2. Ой каштанове диво, ой каштанова врода — частка долі моєї, горда слава киян (*Д. Луценко*).
3. Ах, як не хочеться листу з дерева падати (*Остан Вишня*).
4. Гей, несуч фарби та пісні, гей, мандрую від хати до хати (*В. Бобинський*).
5. Зайшов у двір: «Добрий день, добрі люди!» (*І. Гончаренко*).
6. На добраніч вам, ниви, й тобі, зозуле (*М. Коцюбинський*).

610 Прочитайте речення. Виконайте повний морфологічний розбір вигуків.

1. Здрастуй, земле улюблена, рідна, я прийшов уклонитись тобі (*І. Гончаренко*).
2. Ох, яка буря знялася на морі (*О. Іваненко*).
3. Гей, летім у світ орлиним летом! (*А. Волощук*)
4. Ну, поїхали! Ну, прощайте! Спасибі, що сказали! (*Остан Вишня*)
5. О, яка пора привільна в теплім літеплі полів (*М. Масло*).
6. Гай-гай, який голос у його сина (*М. Стельмах*).
7. Чом вороги: — Кар-кар-кар? — Чом летять, як на пожар? І сорока: — Скре-ке-ке! — Прилетіла. — Що таке? (*Д. Білоус*)
8. Агов! Де ви? Агов-гов-гов (*Остан Вишня*).

611 Простежте, як вигуки й звуконаслідувальні слова виділяються у вимові й на письмі.

1. Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горласті півні (*Панас Мирний*).
2. Тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... (*М. Коцюбинський*)
3. Як увійдем у волячо-коров'ячо-овечу половину, так саме тобі: Му-у-у! Бе-е-е! Ме-е-е! (*Остан Вишня*)
4. Гов, Лукашу, гов, го-го-го-го! А де ти? (*Леся Українка*)
5. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! — Здрастуйте! — Прощавайте! (*О. Довженко*)

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС ВИГУКІВ

1. Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться з дефісом.
2. Інші вигуки пишуться одним словом або двома й більше словами.

Одним словом	Двома і більше словами	З дефісом
ой, алло, добридень, тягніть, стоп, стій, здрастуйте	слава Богу, до побачення, добрий вечір, та цур йому, будь ласка	ій-Богу, їй-право, ай-ай-ай, ня-а-ав, му-у-у, ура-а

Практикум

Вигуки *о, ой* виділяють паузою в мовленні та комою на письмі:
Ой, заграй, заграй синеньке море
 (Т. Шевченко).
 Частки *о, ой* комою не виділяють:
О пісне блаженна! О пісне крилата...
 (М. Чернявський).

612 Поясніть написання вигуків і правила вживання розділових знаків при них.

1. Цить! Хай говорить серце (*Леся Українка*). 2. Ой Музо! Ся пісня двусічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалю завдає (*Леся Українка*). 3. О земле рідна! Знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді (*М. Рильський*). 4. Ой ти, дівчино, з горіха зерня... (*І. Франко*) 5. Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луги (*М. Стельмах*). 6. І я вже не чую ні «хав-ав», ні «пять-падьом» (*Остан Вишня*).

613 Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Яку стилістичну роль відіграють у ньому вигуки?

Травень був дзвінкий і високий — скрипне птах у небі, та голос його не забудеться аж до глибокої осені! Крикни «аго-го-ов» на одному кінці планети, а тобі відгукнуться з іншого — такий лункий і синючий цей травень. Та лише намислив комусь сказати «Здрастуй!», а він уже почув і відповідає тобі: «Здрастуй-здрастуй, радий тебе бачити...» Ти вже спиш, а кроки твої ще ходять по землі (*В. Яворівський*).

СПІЛКУВАННЯ

614 Підготуйте короткий виступ «За що я дякую своїм однокласникам?».

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

615 Доберіть невеликий текст-гумореску. Проаналізуйте його з погляду стилістичної ролі службових частин мови та вигуків. Зробіть висновки.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається вигуком?
 - Чому вигук називають особливою частиною мови?
 - На які групи за походженням розподіляють вигуки?
 - На які групи за значенням розподіляють вигуки?
 - У чому полягають особливості функціонування вигуків у реченні? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які вигуки пишуться з дефісом? Наведіть приклади.

МОВЛЕННЄВЕ СПІЛКУВАННЯ. СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. ОФІЦІЙНЕ Й НЕОФІЦІЙНЕ, ПУБЛІЧНЕ Й НЕПУБЛІЧНЕ МОВЛЕННЄВЕ СПІЛКУВАННЯ. ВЕРБАЛЬНІ Й НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Спілкуючись, люди передають інформацію одне одному не лише словами, а й мовою без слів. Слова промовляють не завжди те, що очі й міміка.

І. Томан

Буду я навчатись мови золотої

Спілкування — умотивований живий процес узаємодії між учасниками комунікації, спрямований на реалізацію конкретної цільової настанови. Мета спілкування — обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності.

ТИПИ СПІЛКУВАННЯ

За використанням мовних засобів	вербальне й невербальне
За формою використання	усне й письмове
За темою спілкування	політичне, наукове, побутове, релігійне, філософське, навчально-педагогічне та ін.
За метою	ділове й розважальне
За мірою офіційності	офіційне й неофіційне
За кількістю співрозмовників	непублічне (2–5 осіб) і публічне (20–30 осіб і більше)

Офіційний — 1. Який запроваджується, регулюється урядом, урядовою установою або службовою особою; урядовий, службовий. 2. Витриманий відповідно до встановлених правил, формальностей. 3. Позбавлений невимушеності, безпосередності; холодноввічливий, стриманий, діловий.

Діловий — 1. Пов'язаний із роботою, заняттям людини, із розумовим і фізичним напруженням. 2. Добре підготовлений, досвідчений, працьовитий. 3. спец. Придатний для господарських потреб, промислового й т. ін. використання; товарний.

617 Чому спілкування вважають різновидом діяльності? Як, на вашу думку, впливають учасники спілкування на його процес і результат? Наведіть приклади різних типів спілкування.

- Чи зможуть соціальні мережі в майбутньому замінити «живе» спілкування?

618 Прочитайте висловлення. Використовуючи його, поясніть, у чому полягає роль спілкування в житті людини. Чи траплялися у вашому житті ситуації, коли вміння спілкуватися допомогло розв'язати проблему?

Не забуваймо, що успіх спілкування часто залежить від голосу людини, його тембру, звучності, темпу. Мудреці ще в давнину за ознаками голосу визначали риси характеру людини. А в інтонацію можна вкласти таку інформацію, яку не завжди легко передати словами. Жартома кажуть: «Є люди, що їх можна слухати, є люди, яких не можна слухати, і люди, яких не можна не слухати» (*О. Сербенська*).

Найуніверсальнішим і найефективнішим засобом інформаційного зв'язку між людьми є словесне (вербальне) мовлення. Проте спілкування відбувається не завжди і не тільки за допомогою слів, поєднаних у висловлювання. Люди використовують для комунікативного зв'язку цілу низку невербальних засобів: погляди, міміку, пози, рухи тіла тощо. За даними американських учених, приблизно 55 % інформації ми отримуємо від невербальних знаків, які супроводжують мовленнєвий контакт (міміка, жести), 38 % дають нам голос, висота тону, тембр і тільки 7 % — зміст сказаного. Хоча, на нашу думку, ці дані потребують уточнення стосовно того, про що йдеться у мовленні та в якому стилі воно провадиться, все ж іноді адресат чує в мовленні одне, а відчуває — у виразі обличчя, погледах, рухах тіла — щось цілком інше (за Я. Радевичем-Винницьким)

619 Прочитайте текст. Чи можна вважати розмову письменника з літературним консультантом офіційною? Складіть прогнозоване вами закінчення тексту про зустріч-діалог письменника з літературним консультантом про перспективи опублікування оповідання. На чому ґрунтуються ваші припущення?

Якось до відділу одного журналу немолодий літератор приніс оповідання, жанр якого він з обережності визначив як наукова фантастика.

— Залиште і завітайте десь так через... — завчено почав було господар кабінету, але прибулий так благально і так віддано на нього дивився, що літконсультант раптом відчув невластивий його посаді спалах жалю та співчуття до постарілого молодого автора:

— Ну, гаразд, гаразд, прочитаю. Сідайте.

Автор полегшено зітхнув і, більше вже не дихаючи, обережно присів на краєчок розхитаного стільця...

...Дочитавши оповідання, літконсультант сказав:

— У цілому, знаєте... м-м... нічого. Є зав'язка, розв'язка і ця, як її, ідея. Бажаю вам успіхів на нелегкій літературній ниві, — і звівся, вважаючи, що свою благородну місію він повністю вичерпав. Хто там слідуєчий? (За В. Чемерисом)

- У чому відмінність між офіційним і неофіційним спілкуванням? Змодельюйте ситуації неофіційного спілкування.
- Уявіть себе автором фантастичного оповідання. Наведіть переконливі аргументи, які, на вашу думку, змусять літературного консультанта висновувати про необхідність надрукувати ваш твір.
- Які поради з культури мовлення ви надали б персонажам?

620 Напишіть два привітання: одне — із нагоди Дня української мови й писемності, інше — із днем народження друга або подруги. Яке з них офіційне, а яке — неофіційне? Визначте стиль мовлення кожного привітання.

621 Як взаємодіють невербальне та вербальне спілкування? Доведіть або спростуйте думку, що між вербальними й невербальними засобами спілкування наявний своєрідний розподіл функцій: словесними передається суто інформація, а невербальними — ставлення до партнера.

622 Розгляньте таблицю. Розкажіть про невербальні засоби спілкування.

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Акустичні		Оптичні			Тактильні
екстралінгвістика	просодика	кінесика	проксемика	зовнішній вигляд	такесика
паузи; кашель; зітхання; сміх; плач	темп мовлення; тон; тембр; висота; гучність; манера мовлення; спосіб артикуляції	жести; міміка; постава тіла; хода; контакт очима	відстань між мовцями; вплив території; вплив орієнтації; дистанція; просторове розміщення співрозмовників	фізіономіка; тип і виміри тіла; одяг; прикраси; зачіска; косметика; предмети особистого вжитку	потискування рук; поцілунки; дотики; поглажування; поплескування

623 Прочитайте виразно вірш.

ПІНГ-ПОНГ

— добридень —	— ви зблідли —
— здрастуйте —	— обережно — м'яч! —
— як справи? —	вогнем мовчання зайнялося —
— спасибі — добре — як у вас? —	схрестились погляди — пробач —
— робота — літо — спека — спрага —	кажи слова легкі й порожні —
— а настрої? —	кажи їх знов —
— добре —	кажи їх знов! —
— все гаразд —	а так дивитися не можна
— неправда — очі —	в настільнім тенісі розмов!
— вам здалося —	

(Л. Костенко)

- Назвіть використані у вірші етикетні мовні формули. Доберіть до них синонімічні.
- Чи можна за змістом вірша визначити вік, стать, соціальний статус співрозмовників?
- Скажіть, на особливості яких засобів спілкування (вербальних чи невербальних) наголошує авторка.
- Визначте частиномовну належність слів у вірші. Як ви вважаєте, чому авторка віддала перевагу двом частинам мови?

Тільки в рідній мові людина реалізує себе як творча особистість. Тільки в повноті мовного середовища людина виявляє всі свої позитивні якості. Вона може досягти нечуваних висот саме в рідномов'ї (П. Мовчан).

624 Прочитайте висловлення П. Мовчана. Як ви його розумієте? Яке пряме й переносне значення висловленого?

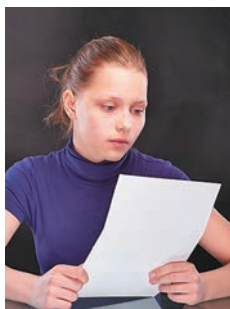
625 Поясніть значення фразеологізмів.

Очима стріляти, очима їсти, витріщити очі, нищпорити очима, губи надути, закопилити губу, наморщити лоб, повести брову, вишкірити зуби, брови полізли на лоба.

626 Як може погляд, постава, відстань, одяг, запах, зачіска тощо впливати на спілкування? Наведіть приклади з власного досвіду чи спостережень.

- Яка роль голосу під час бесіди?
- Які види інтонації ви знаєте? Чи можна інтонацією образити?

627 Розгляньте фотографії. Які з них ілюструють публічне спілкування, а які — непублічне?

СПІЛКУВАННЯ

628 Як ви розумієте вислів Д. Карнегі: «Жести людини, як і зубна щітка, мають бути виключно індивідуальними»?

Домашнє завдання

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ВВІЧЛИВІ
СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ

Гречно дякую!
Красно дякую!
Щиро дякую!
Сердечно дякую!
Дозвольте зробити послугу!
Дозвольте послугувати!
Доброго здоров'я!

629 Опрацюйте матеріали з публічного виступу відомого українського мовознавця Любові Мацько. Складіть план.

Вітання, прощання, вибачення, побажання, пошанування, зичення, знайомство, прохання, згода, відмова, подяка, співчуття, розрада, схвалення або заперечення, сумнів, докір, зауваження — це мовний етикет, усталені віками вирази, які допомагають нам спілкуватися й порозумітися один з одним, через які виявляється наше ставлення до співбесідників, а відтак і наша особиста культура.

Українська мова, окрім цього, звичного, загального *Добрий день!*, *Доброго ранку!*, *Добрий вечір!* має і такі більш урочисті вітання: *Чолом Вам!*, *Моє шанування!*, *Моє поважання!*, *Мир вам у хату!*, більш конкретні побутові: *Дай Вам, Боже, щастя!*, інтимніші форми: *Вітаннячко!*, *Привіт!*, *Як ся маєш?* тощо.

Окрім поширеного літературного *До побачення!* пропонуємо й інші формули: *Усього найкращого!*, *До зустрічі!*, *Щасливої дороги!* Жартівливе: *Бувайте та нас не забувайте!*

Українська мова має чимало варіантів формул ввічливого вибачення: *Вибачте!*, *Даруйте!*, *Перепрошую!* Та вирази: *Я не хотіла Вас образити. Мені соромно за свою необачність. Не ображайтесь. Маю надію, що Ви мені вибачите.* І звичайне: *Я більше не буду!*

Особливим колоритом забарвлені українські звертання, бо українська мова має для них окрему кличну форму (це її 7-й відмінок): *мамо!*, *тату!*, *брате!*, *сестро!*, *Україно!*

До громади, гурту можна звертатися: *Шановна чи вельмишановна, високоповажна, достойна громадо! Шановні добродії, добродійки! колеги! Дорога родино!* Отже, вибір є.

ТЕМА 2. МОВЛЕННЄВА СИТУАЦІЯ. МОВЛЕННЄВА ТАКТИКА. МОВНІ ЗАСОБИ
МОВЛЕННЄВОЇ СИТУАЦІЇ. ПРИЧИНИ КОМУНІКАТИВНИХ ПОМИЛОК

Спілкування з людьми спонукає до самоспостереження.

Ф. Кафка

Буду я навчатись мови золотої

Мовленнєва ситуація — це обставини, за яких відбувається спілкування: місце, час, особистість партнера (партнерів), соціальні ролі учасників.

Комунікативний намір — це рух до комунікативної мети: констатувати факт, поставити запитання, звернутися з проханням та ін.

Мовленнєва тактика зумовлена намірами. Наприклад, у діловому спілкуванні виокремлюють такі мовленнєві тактики: раптовість (використання невідомої слухачам інформації); провокація (на короткий час викликається реакція незгоди з інформацією); покликання на авторитети (учених, діячів культури тощо); залучення елемента неформальності (розповідь про свої помилки і їх наслідки); гумор (парадокси, жарт для створення невимушеної атмосфери); чорне опанування (співрозмовнику ставлять кілька таких запитань, щоб на жодне з них він не відповів).

Успішність чи неуспішність комунікації, її результат залежить від багатьох умов.

ПРИЧИНИ КОМУНІКАТИВНИХ НЕВДАЧ

Порушення підготовчих умов спілкування (небажання, неготовність адресанта почати спілкування)	— <i>Ви хотіли говорити зі мною? — Ну, да! — Для чого? — Не знаю!</i> (Микола Хвильовий)
Недоречність або несвоєчасність спілкування	— <i>Про це ми поговоримо в іншому місці (в інший час).</i>
Створення адресантом незбалансованого спілкування (неправильно ідентифікував адресата)	— <i>Здрастуй, Толя! — Я не Толя. — А хто ж ти тоді? — Я Сергій.</i>
Розбіжність світоглядів	<i>Заходжу в Лондоні до крамниці. Продавець питає: «Чи можна вам допомогти?» «Може, й можна», — кажу. Він не розуміє</i> (В. Бурдик).
Неврахування фізичного стану, ментальності, ерудиції, рівня обізнаності з конкретною ситуацією	— <i>І потім він не чахне над здобиччю, як цар Коцій над золотом... — Тут не зрозумів... Який цар? — А це так, фольклор...</i> (А. Кокотюха)
Створення адресантом дезорієнтованого комунікативного акту через непослідовність, нелогічність, неправильно обраний жанр чи мовний зворот	— <i>Сховай, козаче, свій тютюнець, бо не буде діла. — Як саме? — А так: дочку в хату загнав, а воза в клюнь закотив. — Якого воза? Що це ви кажете?</i> (С. Васильченко)

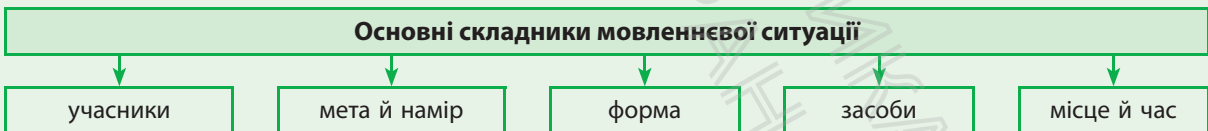
Причиною невдач у мовленнєвому спілкуванні може бути і сам адресат, якщо він не підготувався як слід до спілкування; надто заглиблений у свої думки й не уважно слухав адресанта; вбачає натяки або іронію там, де їх немає; уживає лексику, незрозумілу адресантові; порушує нормативні правила поведінки, нехтує етикетом спілкування (за Ф. Бацевичем).

630 На вашу думку, яке поняття ширше: комунікація чи спілкування? Поясніть, як уникнути невдач у спілкуванні. Чи часто трапляються комунікативні невдачі у вас? Проаналізуйте та виявіть їх причини.

Буду я навчатись мови золотої

Основні складники мовленнєвої ситуації

Умовно ситуацію спілкування можна схарактеризувати, відповідаючи на такі запитання: *хто? — кому? — для чого? — чому? — про що? — як? — де? — коли?*

Усі ці складники не можна вважати сталими, бо на вибір їх впливають різні зовнішні й внутрішні чинники. Зміна будь-якого компонента зумовлює зміну мовленнєвої ролі учасників спілкування, вибір мовленнєвої тактики, мовних засобів, необхідних для досягнення мети й наміру спілкування.

631 Складіть текст, у якому обґрунтуйте складники мовленнєвої ситуації. Зазначте, як уникнути комунікативних невдач.

632 Прочитайте. Від чого залежить зворотний зв'язок у спілкуванні? уважність слухача? Назвіть причини нерозуміння повідомлення.

СЛУХАННЯ І ЙОГО РОЛЬ У КОМУНІКАЦІЇ

Елементами слухання є сприйняття слухом, уважність, розуміння, запам'ятовування.

Сприйняття слухом — це перший етап слухання, фізіологічний процес: адресат виокремлює звуки мовлення, розрізняє їх, упізнає слова, речення, значення слів і повідомлень.

Уважність — явище психологічне, відбір потрібних звукових сигналів. Складовими уважності є *мінімальний поріг сприйняття* (усе, що людина може фізично сприйняти), *рівні зацікавленості та мотивації*.

Розуміння (інтерпретація) — це надання особою почутим словам, повідомленням, текстам певних значень, смислів.

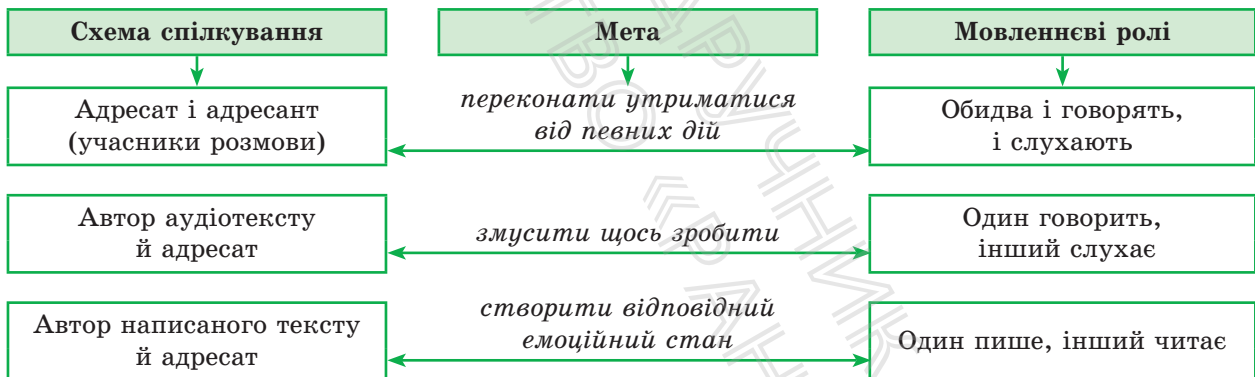
Запам'ятовування — це процес зберігання інформації з метою пізнішого її використання. Запам'ятовування буває *короткотривалим*, коли запам'ятовуються в ході розмови попередні аргументи, цифри, факти, і *довготривалим*, яке сприяє збереженню в пам'яті важливих подій, вчинків.

Отже, сприйняття мовлення (слухання і розуміння) має велике значення для міжособистісного спілкування (Ф. Бацевич).

- Проведіть дослідження. Які типи слухання ви використовуєте впродовж шкільного дня, якому з них віддаєте перевагу, чому?

633 Розгляньте схему. Змоделюйте й опишіть усі можливі ситуації спілкування, під час яких мовці виконують такі мовленнєві ролі.

МОВЛЕННЄВІ РОЛІ МОВЦІВ

СПІЛКУВАННЯ

Є три помилки в спілкуванні: перша — це бажання говорити раніше, ніж потрібно; друга — сором'язливість, не говорити коли це потрібно; третя — говорити, не звертаючи уваги на слухача (Конфуцій).

634 Запропонуйте поради тим, хто припускається помилок у спілкуванні.

635 Визначте причини комунікативних невдач у прикладах із художньої літератури.

1. — Савонаролочко! — сказала вона [Майя], і в її голосі затремтіла непевна нотка. — Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

— По правді, Майо, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах її появилися сльозинки злості.

— Ну да, не чув!.. (Микола Хвильовий)

2. Дядя Варфоломій хвилюється:
 — Софістика! Софістика!
 А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:
 — А ти б чого хотів?
 — Як чого?
 — Якого хвістика? (*Микола Хвильовий*)

Домашнє завдання

636 Виникають ситуації, коли ми через певні обставини опиняємося в компанії незнайомих людей. І необхідно познайомитися, установити контакт зі співрозмовниками. Запишіть мовні одиниці, використання яких допоможе відшукати той «ключик», що відімкне вам інтереси, погляди, думки людини.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ МОНОЛОГІЧНОГО І ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В РІЗНИХ СФЕРАХ СПІЛКУВАННЯ

У первинній сутності мови наявний незмінний дуалізм, і сама можливість мовлення зумовлюється зверненням і відповіддю.

В. фон Гумбольдт

Буду я навчатись мови золотої

За способом взаємодії між учасниками спілкування виділяють **монологічне** (одна особа), **діалогічне** (двоє учасників) і **полілогічне мовлення** (розмовляють троє і більше учасників).

Монолог — розгорнутий вид мовленнєвої діяльності людини. Найважливіші ознаки монологу: певна тривалість у часі; розгорнутість; обмеженість або відсутність безпосереднього спілкування з людьми (писемний монолог); підготовленість (доповідь); однобічність висловлювань (без співрозмовника); значний обсяг.

Монологічне мовлення класифікують за формою втілення (*внутрішнє, зовнішнє*), способом організації (*приватне, публічне*), сферами вжитку (*дружнє, офіційне*), жанровою належністю (*художній монолог, ораторське мовлення, побутова розповідь*); функціонально-комунікативною належністю (*розповідь, міркування, доповідь* тощо); ситуативними особливостями комунікації (*безпосередньо-контактне, опосередковано-контактне — радіо, телебачення*); генетичними ознаками (*імпровізоване, підготовлене*), тематичним критерієм (*наукове, публіцистичне, художнє* тощо).

Діалог (від грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма мовлення у формі повідомлень від мовця до адресата і навпаки. Найхарактерніші особливості діалогу: наявність двох співрозмовників; швидкий обмін репліками; лаконічність, чіткість реплік; ситуативна залежність реплік; зорове і слухове сприйняття; важливість інтонації, тембру, тональності. Складовою діалогу є **репліка** — окреме повідомлення особи.

У спілкуванні істотну роль відіграють невербальні засоби.

(*За Ф. Бацевичем*)

637 Прочитайте уривки з твору Галини Вдовиченко. Який із текстів є прикладом монологічного мовлення, а який — діалогічного? Назвіть основні ознаки монологічного та діалогічного мовлення.

1. Чому це сталося саме зі мною?

Хіба взагалі таке буває?

Банальна думка у небанальній ситуації. Та що там! Неймовірній ситуації.

Дім у спадок.

Від незнайомої людини.

Господи, дім! Дім, чорт забирай! Повна маячня.

Нічого за пів життя не заробила, про свій будинок уже й не мріяла, як раптом без жодних зусиль, без поруху пальця, як грім серед ясного неба — отримайте, будь ласка...

2. — Одного дня ніхто не може ввійти в Інтернет.

— Ні,— заперечує Божка.— Не так. Це міг би бути поетапний процес. Спочатку на Фейсбуці ніхто не побачить стіну ні свого профілю, ні загальну. У користувачів виникне враження, що Фейсбук загнув, але це буде початком кінця.

— Скайп перестане відповідати на запити користувачів,— продовжила Бора.— Сисадміни збожеволіють...

— Це хакери у вас там зроблять? Стіну обвалять?

— Ні. Вона сама впаде, завдяки внутрішнім руйнівним процесам.

— Нереально. Але цікаво. Фантастика, одне слово.

— Там не в тому річ, що Інтернет зникне, у мене там власне про Інтернет мало йтиметься, а у тому, як люди собі даватимуть раду у нових умовах.

● Як ви розумієте поняття «внутрішній монолог»?

638 Працюймо парами. Складіть усний діалог за однією із ситуацій.

1. Ви в колі родини за смачною вечерею, яку приготувала старша сестра.

2. Ви зустрілись зі спонсором, що відремонтував ваш клас (школу).

3. Ви зустрілися з улюбленим співаком (футболістом, актором тощо).

УЖИВАЙТЕ ДОРечно!

Дозвольте попрощатися!
Бувай! До зустрічі! На все добре! Щастя! Будьте люб'язні...
Чи можу звернутися до Вас із проханням... Будь ласка!
Якщо (коли) Ваша ласка! Даруйте! Я дуже жалкую. Забудь. Не сердься! Не звертай уваги! Перепрошую. Вибачте. Вибачай. Ласкаво просимо. Спасибі за хліб-сіль. Година Вам щаслива! Пошли Вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину! Бувайте здорові, майте гаразд! Гість хати не засидить. Сідайте, хай з Вами все добре сідає. З роси Вам і з води!

Домашнє завдання

639 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Визначте стиль мовлення. Схарактеризуйте мовні засоби монологічного мовлення.

Вибір життєвої дороги — це духовне устремління людини. Не бери більше на себе, ніж можеш узяти, бо всяка дорога довга, і голка заважить більше, ніж камінь. Ти можеш нести рівно стільки, скільки здужає двигати твій народ.

Не загордись, пам'ятаючи повсякчас, що тільки великий народ може народити велику людину.

Але ніколи і в помисли не допускай, що твій народ малий, бо тоді й сам зупинишся в своєму рості. Народ маліє тоді, коли втрачає духовність, пориває з вічними цінностями й кидається в погоню за тимчасовою користю. Бережи народ від духовного занепаду (за Р. Іваничуком).

ТЕМА 4. ВИСТУП НА ЗБОРАХ, СЕМІНАРАХ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Хто не вміє говорити, кар'єри не зробить.
Наполеон Бонапарт

Буду я навчатись мови золотої

ОСНОВНЕ В ЗМІСТІ ВИСТУПУ

Важливими критеріями майстерності оратора є такі якості ним сказаного: об'єктивність, ясність, образність і цілеспрямованість.

Об'єктивність полягає в достовірності інформації, підтвердженні її конкретними статистичними даними, посиланнями на джерела інформації. **Ясність** мовлення — це смислова прозорість виступу, що забезпечує його доступність і зрозумілість слухачам.

Образність — наявність у виступі живих картин, образів, які допомагають уявити почуте. **Цілеспрямованість** — підпорядкованість усіх висловлених думок меті виступу, чіткість і конкретність сказаного.

Промовець має бути **лаконічним**, небагатослівним. Для поживлення виступу слід використовувати афоризми, приказки і прислів'я, крилаті вирази, дотепи, гумор тощо (за Л. Скуратівським).

ПОРАДИ ДО ВИСТУПУ

Розпочинайте виступ зі звертання (*Шановні учасники!*), представлення, висловлення задоволення від зустрічі (*Радий познайомитися*).

Вступ (початок) виступу містить кілька речень, за допомогою яких оратор привертає увагу слухачів, пояснює задум виступу. Він не повинен бути сухим або затягнутим.

Викладаючи **основну частину**, треба йти від простого до складного, стежити за реакцією аудиторії, вчасно повторити або витлумачити незрозуміле.

Для цього промовець може обрати різну форму: розповідь, опис, пояснення, доведення тощо. Найбільше слухачів цікавить те, що перебуває в русі, динаміці, спирається на конкретні докази, висловлюється без упередження.

640 Прочитайте. Як ви розумієте висловлення відомих людей? Сформулюйте власні визначення понять *гумор, сатира, іронія, дотеп*. Запишіть теми виступів, під час яких можна використати подані висловлення.

1. З історії знаємо: українець може існувати без їжі, без води і навіть без повітря, але без гумору — то не українець (*Є. Дудар*). 2. Дуже добре, коли оратор показує у виступах комічні аспекти життя, нікого не ображаючи (*І. Томан*). 3. Гумор має бути глазур'ю на торті, але не самим тортом (*Д. Карнегі*). 4. Людей на світі смуток не трима. Розвію хмару, над життям навислу. Іронія — це блискавка ума, котра освітить всі глибини смислу (*Л. Костенко*).

641 Прочитайте текст. Сформулюйте й запишіть основні ознаки кожного з видів виступів. Спрогнозуйте ситуації використання кожного.

Виступи можна класифікувати залежно від їх мети: 1) інформувати, 2) переконувати, 3) розважити.

До виступів, мета яких полягає в інформуванні слухачів, належать звіти, лекції, доповіді.

У короткому виступі промовець пояснює або визначає проблему, розчленовує її на окремі питання. Міркування треба будувати так, щоб вони були зрозумілими для слухачів.

Для виступу, мета якого полягає в тому, щоб переконати в чомусь слухачів, спрямувати їх на певні дії, зміну поглядів, характерним є те, що він, як правило, звернений і до розуму, і до почуттів. Промовець на підставі логічних міркувань

ПОРАДИ ДО ВИСТУПУ

Кінцівка виступу також важлива. Є такі способи завершення його:

1. Підбити підсумки сказаного, повторивши стисло основні положення виступу.
2. Закликати слухачів до конкретних дій, вчинків.
3. Зробити слухачам комплімент.
4. Прочитувати доречні поетичні рядки.
5. Пожартувати, викликавши сміх.
6. Створити кульмінацію (кожна наступна фраза посилює враження, аж поки думка сягне найвищої точки свого розвитку).

(За О. Глазовою)

Підвалина — основа чого-небудь.

впливає на емоції та почуття слухачів. Успіх виступу залежить від добору аргументів.

Головна мета популярної веселої лекції, слова на весіллі або на святкуванні дня народження — розважати присутніх.

Однак розважальний виступ не повинен бути просто добіркою веселих історій і фактів. Основа його повинна бути серйозною (за І. Томаном).

642 Прочитайте уривок із виступу Івана Дзюби на I Всесвітньому форумі українців. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою думку. Запишіть складний план виступу.

Довгождане товариство, високошановні пані і панове, дорогі гості з усіх континентів земної кулі; всі, хто зміг потрапити до цієї зали, і всі, хто тут з нами подумки!

Насамперед привітаймо одні одних із великою й урочистою історичною подією, співучасниками якої ми є.

До неї йшлося не те що роками, а десятиліттями й століттями.

Історичне буття українського народу складалося так, що не тільки було роз'єднано й поділено його етнічну територію, але й значну частину його фізично-продуктивного, політичного, інтелектуального, культурного потенціалу витіснено за межі цієї етнічної території взагалі.

...До незалежності Україна йшла довгим, тяжким і жертвним шляхом, дорого за неї заплатила. У підвалині* української державності — і століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності; і символізована насамперед іменами Шевченка і Франка титанічна робота великих просвітителів і різьбярів народного духу, діячів культури і науки, котрі створювали гуманістичний потенціал нації; і, сказати б, сама колективна душа українського народу, яка вперто противилася знеособленню та зберігала найцінніші якості своєї самотності, будучи водночас відкритою до світу.

- Які способи привернення уваги аудиторії використовує автор?

643 Підготуйте виступ на одну з тем.

1. Для чого потрібні закони?
2. Учнівське самоврядування: реальність чи міф?
3. З причини прочитати мою улюблену книжку.
4. Чорнобиль у природі й у долях людей.

Домашнє завдання

Рекомендації для виконання

1. Доберіть матеріал на одну з пропонувананих тем.
2. Продумайте порядок розташування дібраного матеріалу.
3. Визначте теми та тези кожного пункту плану.
4. Розташуйте пункти плану в логічній послідовності.

644 Виконайте одне із завдань.

А Запишіть складний план усного виступу на одну з пропонувананих тем.

1. Місце жінки в сучасному суспільстві.
2. Необхідність збереження сімейних цінностей.
3. Чи впливає сучасне мистецтво на суспільне життя?

Б Підготуйте добірку виступів, проаналізуйте їх за структурою. Знайдіть приклади: 1) неточного вживання слів, термінів; 2) багатослів'я; 3) мовних штампів; 4) недоречного вживання іншомовних слів. Виправте ці помилки.

ТЕМА 5. ПОНЯТТЯ ПРО ТЕКСТ ЯК ПРОДУКТ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ТЕКСТОУТВОРЮВАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ. ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОБУДОВИ ТЕКСТУ

Мова рідна — наше найзіркіше, найнемильніше око, наймогутніша сила. Через мову людина пізнає те, що недосяжне безпосередньому сприйманню.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Текстоутворювальні засоби, властивості (ознаки) — це чітке членування матеріалу повідомлення (вступ, основна частина, заключна частина (висновки) та відступи (за потреби)), розташування матеріалу відповідно до композиції; організація конкретного мовного матеріалу, словесна орнаментика (від латин. *ornamentum* — оздоба, прикраса).

Текст характеризується композиційно-тематичним членуванням. У ньому виділяють зачин (початок думки, теми), який, як правило, зосереджується в першому реченні, що може навіть виділятися в окремий абзац, основну частину (розвиток і виклад теми) і кінцівку, у якій робиться підсумок усього висловлення (теми) з погляду як змісту, так і синтаксичної структури.

Текст (від латин. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — це об'єднана змістовим зв'язком послідовність мовних одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність.

Ознаки тексту:

1. **Цілісність**, яка розуміється як єдність змісту (ідеї, теми), комунікативної цілісності (мети, намірів спілкування) та структурної й граматичної цілісності (мовленнєвих жанрів, узгодженість форм). Змістова цілісність тексту забезпечується лексичним рівнем мови, структурно-граматична — системою узгодженості граматичних форм і зв'язків, а комунікативна — єдністю викладу намірів, організації мовного матеріалу.
2. **Зв'язність** буває *лінійна* (послідовна) і *вертикальна*, забезпечується поєднанням горизонтального і вертикального контекстів за допомогою «даного» і «нового». «Дане» служить для зв'язку речень, а «нове» містить основне повідомлення і виділяється логічним наголосом.

Логічна зв'язність забезпечується причиново-наслідковими відношеннями між елементами тексту.

На *асоціативну* зв'язність указують тема, мікротеми, ключові слова, метафоричні тропи, риторичні фігури тощо.

Образна зв'язність тексту забезпечується системою образів (головних і другорядних) та наскрізними образами-символами.

Композиційно-структурна зв'язність виявляється в будові тексту, розташуванні його частин, залежності композиційних елементів.

Стилістична зв'язність виявляється через доцільність стилістично маркованих одиниць, їх органічний зв'язок із нейтральною лексикою.

3. **Членованість** тексту — поділ тексту на абзаци, ССЦ, параграфи, розділи тощо.
4. **Лінійність** тексту — організація мовних одиниць у послідовність мовного викладу подій, процесів, фактів, явищ, ідей, які розгортаються в просторі й часі.
5. **Інформаційність** тексту полягає в наповненні його інформацією — здобутими людським розумом і досвідом знаннями.
6. **Завершеність** тексту полягає в наповненні конкретним змістом з визначеними межами.

До **структурних одиниць тексту** належать речення, складне синтаксичне ціле, абзац. Складний за змістом текст поділяється на абзаци (мікротеми), між ними існує певний змістовий зв'язок.

Структурна організація тексту залежить від типу мовлення, стилістичних завдань і жанру. Та сама інформація може бути передана в науковому і художньому стилі, у жанрі наукової статті й оповідання.

Наприклад: 1. Вода — речовина, хїмїчна формула якої H_2O . Густина води бїльша за густину повітря в 770 разїв. Серед речовин, що входять до складу тїла тварин і людини, а також рослин, водї належить перше мїсце (з пїдручника «Природознавство»). 2. Воду, що пити можна, на сходї «солодкою» звать. У цїй назві щось нїжне й тривожне,— «Солодка» — не смак, а суть (Л. Воронько).

645 Складїть за прочитаним теоретичним матерїалом план лїнгвїстичного повїдомлення. Випишїть ключовї слова.

- Як часто вам доводиться набирати текст на комп'ютерї? Розкажїть про особливостї цього процесу. Яку роль виконує комп'ютерний редактор? Які його можливостї?

646 Прочитайте виразно. Доведїть, що це текст. Визначте його тему й основну думку.

Що перше спадає вам на думку, коли йдеться про речї, якї потребують сили волї? Для бїльшостї з нас це протистояння спокусї... Коли ми говоримо «в мене немає сили волї», то маємо на увазї «Я не можу сказати “нї”, коли мїй рот, шлунок, серце чи... хочуть сказати “так”». Вважайте це вмїнням сказати «не буду».

Але навчитися говорити «нї» — це лише один важливий складник сили волї, без якого вона неможлива. Зрештою, «просто скажи “нї”» — це найулюбленїші три слова серед тих, хто схильний постїйно зволїкати та відлежувати боки на диванї. Часом важливїше сказати «так». Сила волї допоможе вам скласти список справ на сьогодні, якї ви відкладаєте на завтра (чи назавжди), навїть якщо знервованїсть, відволїкальнї чинники чи телевізїйнї реалїтї-шоу раз у раз стають вам на завадї. Вважайте це вмїнням сказати «я буду», здатнїстю робити те, що потрібно, навїть якщо якась частина вас цього не хоче.

Для того, щоб сказати «нї», коли доцїльно відмовитися, і «так», коли варто погодитися, потрібна третя сила — здатнїсть пам'ятати про те, чого ви насправдї хочете. ...Щоб досягти самоконтролю, вам слїд вїднайти свою мотивацїю тодї, коли вона потрібна. Це і є сила «я хочу».

Сила волї — це здатнїсть опановувати три вмїння: «я буду», «я не буду» та «я хочу» — вони й допомагають вам досягти мети (за К. Макгонїгал).

- Визначте, яким способом пов'язанї речення в тексті — послїдовним (ланцюжковим) чи паралельним.
- Які ключовї слова визначають тему тексту?
- А як ви формуєте силу волї? Що ще, крім сили волї, допомагає в досягненнї мети?

647 Доберїть із художньої лїтератури уривок тексту про цїкаву особистїсть. Визначте тему й мїкротеми, стиль мовлення тексту. Знайдїть за соби зв'язку речень у тексті (синонїми, займенники, повторюванї слова, сполучники тощо). Схарактеризуйте текст за його ознаками.

Вивчальне читання називають ще поглибленим, аналітичним, критичним, творчим. Під час такого читання людина не просто сприймає інформацїю, а з'ясовує незрозумїле, дає власне (перфразоване) трактування поданих положень і висновків, ставлячись до прочитаного творчо і критично. Це сприяє ефективному запам'ятовуванню прочитаного. До цього читання слїд вдаватися, опрацьовуючи новий матерїал.

Буду я навчатись мови золотої

Текст утворюється з одного речення або певної кїлькостї пов'язаних мїж собою речень.

Прикладом текстів, що складаються з одного речення, можуть бути гасла, заклики: *Користуйтеся підземними переходами!*; прислів'я: *Щоб рибку з'їсти, треба у воду лізти*; крилаті вислови-афоризми: *Бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко). Утворювати текст з одного речення можуть коломийки, загадки, ліричні чи сатиричні вірші-мініатюри.

Переважно текст складається з певної кількості узгоджених між собою за змістом речень. Усередині нього виділяються групи речень, пов'язаних між собою логічно і синтаксично. Їх називають складним синтаксичним цілим (ССЦ). Відносно самостійні речення (автосемантичні) несуть у собі головну інформацію групи речень, а в єдності становлять мікротему (з *посібника*).

648 Прочитайте. Визначте тему й мікротему тексту. Знайдіть у тексті складне синтаксичне ціле, виділіть у ньому автосемантичне речення й ті, що уточнюють, поглиблюють, конкретизують його зміст. Схарактеризуйте текст за його ознаками.

Мова — не лише засіб формування нашої думки й спілкування, а й реальна зовнішня форма, яка представляє нашу думку. А форма її зумовлена внутрішнім станом оповідача, його жестом, емоціями, за якими йде вибір слова, фрази, ідіоми*. Словесні засоби бувають актуальними й застарілими, частотними й рідковживаними, нейтральними й експресивно забарвленими, фамільярними, іронічними, зневажливими й урочистими. У них розкривається побутове й етнолінгвістичне світобачення народу.

Одночасно кожному слову й виразу властиві, крім значення, численні смислові й стилістичні обертони, які й «роблять погоду» в акті комунікації. *Одним миром мазані* — схожі у виявленнях характеру, у вчинках, у поглядах на життя. Проте частіше фразеологізм уживається для позначення подібності негативних якостей, властивостей. Синонімічне й *одного поля ягоди*; однак уживається вже схожа фразема нерідко з відтінком іронії. *Чекати біля моря погоди* — не діяти, чекаючи на зміну різних обставин. Але тут помітимо й нюанс*: передбачається, що така зміна маловірогідна. Нюанси (обертони*, конотація*) й диктують вибір потрібної мовної одиниці. Зашифрований у них образ спричинює емоційне забарвлення слова-вислову, передаючи одночасно захоплення чи відразу, радість чи печаль, відчай чи оптимізм. Мову пронизують такі оцінні категорії, як «добро — зло», «гарно — погано», «світло — темрява», «своє — чуже». Усі вони представлені мовними одиницями, які й складають картину світу (за *В. Ужченком*).

Ідіома — притаманний тільки даній мові стійкий зворот, що виражає єдине поняття.

Нюанс — тонке розрізнення в чому-небудь; ледве помітний відтінок.

Обертон — додатковий, більш високий тон, що супроводжує основний і надає йому особливого відтінку, тембру; призвук.

Конотація — додаткові семантичні та стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення слова в процесі комунікації й надають вислову експресивного забарвлення, певного тону, колориту.

649 Прочитайте виразно вірш В. Симоненка.

Я не бував за дальніми морями,
Чужих доріг ніколи не топтав —
В своїм краю під буйними вітрами
Щасливим я і вільним виростав.

Мене ліси здоров'ям напували,
Коли бродив у їхній гущині,
Мені поля задумливо шептали
Свої ніким не співані пісні.

Коли не вмів ще й букваря читати,
Ходив, як кажуть, пішки під столом,
Любить людей мене навчила мати
І рідну землю, що б там не було.

Чужих країв ніколи я не бачив,
Принад не знаю їхніх і окрас,
Та вірю серцем щирим і гарячим:
Нема землі такої, як у нас.

- Визначте тему й основну думку.
- Якими засобами забезпечено зв'язність і цілісність тексту?
- Які ще ознаки тексту можна виявити у вірші? Аргументуйте свої міркування.

Домашнє завдання

650 Побудуйте висловлення з теми «Таке буденне і складне слово людяність». Як сюжетну канву використайте вислови видатних людей.

1. Любов і робота є наріжними каменями нашої людяності (*З. Фрейд*).
2. Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця (*Г. Сковорода*).
3. Усе можна виправдати високою метою, та тільки не порожнечу душі (*П. Тичина*).
4. Шукаймо в людях хороше, мов скарби, що давно забуті (*М. Сингаївський*).

ТЕМА 6. КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ МОВЛЕННЯ

Культура мовлення — це культура мислення і культура суспільних (соціальних) і духовних стосунків людини.

Н. Бабич

Буду я навчатись мови золотої

Мова регулює стосунки між людьми, впливає на них. Це виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини спілкування. Щоб мовці розуміли одне одного, їхнє мовлення повинно бути якісним.

ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Комунікативні ознаки мовлення	Правила мовлення
Правильність і чистота	Дотримувати норм літературної мови: орфоепічних, лексичних, фразеологічних, словотвірних, граматичних, стилістичних і правописних
Точність	Добирати слова й будувати речення так, щоб зрозуміло, найточніше передати зміст висловлення
Логічність	Говорити й писати послідовно, виділяючи мікротеми та встановлюючи зв'язок між ними; забезпечувати смислові зв'язки між словами й реченнями в тексті, уникати логічних помилок

Комунікативні ознаки мовлення	Правила мовлення
Багатство (різноманітність)	Використовувати різноманітні мовні засоби, уникати невиправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень
Доцільність	Ураховувати, кому адресоване висловлювання, як воно буде сприйняте, за яких обставин відбувається спілкування
Виразність і образність	Добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще, найточніше передати думку, бути оригінальним у висловлюванні та впливати на адресата мовлення
Естетичність	Уживати слова і словосполучення відповідно до орфоепічних норм, використовувати образні засоби, засоби милозвучності, а також стилістичні фігури

Основними комунікативними ознаками культури мовлення є правильність, логічність, багатство (різноманітність), чистота, доречність, ясність, виразність, емоційність. Усі ці ознаки підпорядковуються одній глобальній — правильності, бо залежать від того, порушені чи не порушені у мовленні (не в загальнонародному, а в індивідуальному) правила організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики (*Н. Бабич*).

651 Складіть текст на актуальну з-поміж підлітків тему. Поясніть взаємозв'язок і взаємозалежність усіх комунікативних ознак мовлення у вашому тексті.

652 Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення. Завдяки яким засобам у них досягнуто точність?

1. Щоб гарно висловлюватися, треба, по-перше, досконало знати те, про що говорите, по-друге, знати мовні багатства і досконало володіти ними, по-третє, знати й уміти конструювати тексти різних типів. Доцільно відзначити, що вихована людина взагалі нічого не буде говорити про те, чого вона досконалим не знає, а послухає, що кажуть інші. Тому, коли вам запропонують висловити думку про маловідомі для вас речі, то краще зразу від цього відмовитися. Втім, все життя відмовлятися не будете, отже, треба поповнювати свої знання (*за П. Білоусенком*).

2. Сімейне життя не буває і не може бути суцільним святом. Дуже часто воно нагадує бурхливу ріку, яка несе свої води з першоджерельного верхів'я до гирла, і на тій течії є тихі плеса й чорторії. Треба вміти триматися на річці свого життя й стійко переносити не лише радість, а й горе й біду, випливати з круговерті на тихі сонячні плеса, сушити весла на зеленому березі й знову в путь... У цьому мудрість сімейного життя (*за І. Цюпою*).

653 Доведіть думку Л. Мацько: «У науковому та офіційно-діловому стилях точність досягається через систему термінів, а в художньому — через систему образних засобів мови».

654 У науковій літературі висловлено думку, що точність мовлення створюється за таких умов: 1) знання предмета мовлення; 2) знання мови; 3) володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови. Поясніть, чи може недотримання однієї з цих умов спричинити порушення точності мовлення.

655 Прочитайте текст.

Логічність мовлення характеризує зміст висловлення й забезпечує його смислову послідовність.

Найголовнїші умови логїчностї:

1. Сполучаючись, слова повиннї утворювати смислову єднїсть: *дуже приємний* (а не *страшенно приємний*).
2. Правильний порядок слів і речень, тобто послїдовне розташування «даного» й «нового» в тексті: *З розтопленої штучної смоли («дане») одержують нитку («нове»). Цї нитки («дане») називають синтетичним волокном («нове»). Багато таких волокон («дане») мїцнїші від сталї («нове»).*
3. Логїчно правильна побудова тексту (вживання вставних слів як засобів зв'язку речень у тексті тощо).

Для логїчно правильної побудови тексту важливе значення мають синонїми, займенники, повторення окремих слів, простих і складних речень, видїлення абзацїв.

У мовленнї часто трапляються логїчнї помилки. Це невинуватї повторення спїльнокореневих слів (тавтологїя), уживання зайвих слів (плеоназм). Наприклад: *Лїна Костенко зобразила образ Марусї Чурай* (треба *змалювала*); *мїсяць березень* (треба *березень*); *моя автобїографїя* (треба *автобїографїя*). Логїчними помилками вважаються неправильна побудова речень з однорїдними членами, дїєприслївниковими зворотами, порушення структури складних речень тощо.

Логїчнїсть властива текстам усїх типїв мовлення, насамперед наукового (*за М. Пентилюк*).

- Що спїльного мїж логїчнїстю й точнїстю мовлення? Чи можна вважати тотожними поняття «логїчнїсть мовлення» і «логїка мовлення»?

656 Прочитайте виразно уривок з вїрша І. Цїлик. Якими засобами досягнуто емоцїйностї і образностї?

В моєму волоссї заплетена осїнь.
В моєму волоссї її монолози
Розсипались просом.
Легкї монолози, вогкї і блакитнї.
Важкї монолози, незвичнї, несхожї
На приспїви лїтнї.

657 Уявїть себе письменником. Спишїть текст, обираючи з дужок найбїльш точне, на вашу думку, слово. Мотивуйте всїй вибїр.

Мене (дивує, вражає, приголомшує) не те, що буває людина звївечена, викривлена, збита з нїг, а інше: як, незважаючи нї на що, всупереч всьому тому, людина (зрештою, нарештї, все ж таки) знаходить в собі сили знову (пїднятись, пїдвестися, зрушитися), видобутись з-пїд тих жорен, зводиться, випростується душею й тїлом і знову (припадає, падає, поприпадає) до того (їстинного, дїйсного, єдиного) джерела, чистого й свїтлого, яке (тїльки, лише, лиш) й робить її людиною... (*за Олесем Гончаром*)

- Звїрте ваш варїант з оригїналом — уривком із твору Олеса Гончара «Твоя зоря». Проаналїзуйте обидва тексти.

658 Доберїть текст у художньому стилї. Визначте його тему й основну думку. Якими мовними засобами досягнуто виразностї, образностї й естетичностї?

Домашнє завдання

659 Вїдредагуйте речення й запишїть.

1. Кожний персонаж поеми має свої індивїдуальнї риси характеру.
2. Мїй товариш уживає в мовленнї мїсцевї слова і дїалектизми.
3. Необхїдно вивчати народний фольклор рїдного краю.
4. Головним лейтмотивом оповїдання є вїра в самого себе.
5. З екскурсії ми привезли пам'ятнї сувенїри.
6. Вибїр майбутньої професїї — моя особиста справа.
7. Це здїбний і перспективний на майбутнє спортсмен.
8. У сїчнї мїсяцї багато релїгїйних свят.
9. Ми радїємо і гордимося успіхами наших волейболїстів.
10. Погода була сїра, холодна і похмура.

ТЕМА 7. ПОНЯТТЯ ПРО СТИЛІСТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наука — це теж мистецтво, може, навіть найвишуканіше з мистецтв. Бо сенс мистецтва — в гармонії, а наука — це гармонія розуму.

Н. Непийвода

660 Прочитайте тексти. Що нового про стилі мовлення ви дізналися?

1. Художній стиль — царина конкретної лексики, оскільки слова, що означають предмети чуттєвого сприймання, набагато легше стають основою художнього образу. Цілі розряди слів, особливо назви живої природи (рослини, тварини, людина) і явищ природи, набувши певного стилістичного забарвлення ще в народній поезії, у фольклорі, проходять потім через гроно художнього стилю, через творчість багатьох письменників, через літературну традицію певного часу, набуваючи нових стилістичних і значенневих відтінків, які вони зберігають і в загальній мові (*М. Пилинський*).

2. Розмовний стиль як один із найдавніших стилів відіграє надзвичайно велику роль у формуванні мовленнєвих навичок. Мовлення людини, особливо побутове, часто зазнає шкідливих впливів жаргонного, діалектного мовлення або іншої мови. Поширеним є користування сумішшю двох мов, так званим суржилом. Тому культура мовлення багато в чому залежатиме від опанування особливостями розмовного стилю та розуміння його функції в мові. Ознайомлення з особливостями розмовного стилю впливає на якість усного і писемного мовлення кожної людини (*М. Пентилюк*).

3. Офіційно-діловий стиль є різновидом сучасної української літературної мови, що функціонує у сфері правової, адміністративної діяльності, ділових і дипломатичних переговорів і в усній, і в писемній формах. Перевага писемної форми над усною зумовлюється масивом текстів документів офіційно-ділового стилю на будь-якому етапі його розвитку (*О. Тихоненко*).

4. Науковий стиль української мови має свої особливості. Його основна функція — інформативна (повідомлення, пояснення, з'ясування, обґрунтування, роз'яснення, класифікація понять, систематизація знань, аргументований доказ); завдання — передавання наукової інформації; обставини мовлення — офіційні. Досить широким є діапазон його використання — наукові праці (дисертації, монографії, статті, доповіді, реферати, рецензії, анотації, тези), підручники і навчальні посібники для ВНЗ, науково-популярні журнали тощо (*Г. Онуфрієнко*).

5. Публіцистичний стиль визначається жанровою різноманітністю, тематичною строкатістю та неоднорідністю. До нього належать і міжнародний огляд, і передова стаття, і фейлетон, і звичайна інформація, й інші жанри. Цим пояснюється і розмаїтість стилістичних засобів, які характеризують публіцистичний стиль. Не випадково дослідники знаходять у ньому,

ПЛАН АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

1. Яка мета тексту (обмінятися враженнями, дати чітку інформацію, пояснити якість поняття, створити образ, спонукати слухача або читача до дії тощо)?
2. Яким є висловлення (офіційним чи неофіційним, емоційним чи нейтральним, конкретним чи узагальненим)?
3. Які мовні засоби використано в кожному тексті?

крім чисто публіцистичних, засоби художнього, наукового і ділового стилів (за Л. Мацько).

661 Прочитайте тексти. Проаналізуйте кожен текст за поданим планом. На основі аналізу текстів зробіть висновок про їх стильову належність.

<p>1. Я думаю про дивний час,
Який він швидкоплинний.
Він вдаль несе і кличе нас.
Сам по собі — неспинний.
Початку теж немає в нім,
Він без кінця і краю.
Час безконечний, але втім,
Для нас кінець він має.
Тим і безцінний для людей,
Що треба все зуміти.
Від втілення своїх ідей
До вміння добре жити.</p> | <p>Час не вкладеш на депозит
На потім, на відсотки.
Його не візьмеш у кредит,
Щоб збудувать висотки.
Час непідкупний, він іде,
Пливе, летить, вирує.
Його не взяти нам ніде,
А він своє диктує.
То ж треба встигнути усе,
Змістовно час прожити.
Бо він так швидко вдаль несе,
Не можна гав ловити.</p> |
|--|---|

(Н. Красоткіна)

2. У святині, якою для українців є фольклор, почесне місце належить народній драмі.

Джерело професійної драматургії — народна драма, початки якої в дохристиянській давнині. Це невеличкі сценки віршованої форми, які супроводжували або відбивали певний обряд (наприклад, весільний), певний трудовий процес (сівбу), або становили собою ту чи іншу гру дітей, підлітків, юнацтва і мали розважальний характер (з підручника).

3. Як хочеш, — сказала бабуся. — тільки до обіду повернися. І ще запам'ятай одне наше правило: вітайся з усіма, кого зустрінеш. Двері можеш не зачиняти — тут чужі не ходять. І гляди: не перекупайся в річці. А в ліс далеко не заходить — він у нас «водить»...

— Як це — водить? — здивувався я.

— А так, — пояснила бабуся. — Зайдеш — і не вийдеш. Заблукати можна (І. Роздобудько).

4. Високошановний Михайле Петровичу!

Засилаючи своє вітання сердечне в сей веселий день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас на роботі у першій лаві працівників наших. Втішно єсть думати, що настав-таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка, справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, «щоб наше слово не вмирало». І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці, певне, спогадають добрим словом Ваше ймення (з листа Лесі Українки до М. Старицького).

662 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. У якому стилі написаний текст? Кому він адресований? Чи завершений текст?

Може, у цьому найприкметніша риса людського життя: доки ти дитина — не помічаєш краси дитинства. Доки юний — не вмієш цінувати дар юності, рідкісний, скороминущий. Оці-

Є така етична категорія, як «чесність». У ній виявляється одна з найважливіших вимог моральності. Вона передбачає правдивість, принциповість, вірність прийнятим на себе зобов'язанням, суб'єктивну переконаність у правильності діяння, щирість перед іншими і перед самим собою. Коли в людини порушено або немає взагалі внутрішнього відчуття цієї етичної категорії, то хоч би якими «чесними» словами вона намагалася висловити свою думку, все одно у слухача залишиться відчуття, що тут щось не так. Коли ж у своїх помислах і діяннях людина чесна перед самою собою, це теж відчувається одразу. Звідси логічно, що, брешучи іншим, ми лише брешемо самим собі (Р. Чекмишева).

ниш і станеш це помічати, коли посивієш і коли все пережите лиш самою згадкою стане для тебе, згадкою щемливою, мов чиясь далеко в полях тануча пісня... (Олесь Гончар)

- Завершіть текст міркуваннями про швидкоплинність життя.

663 Доберіть із дужок потрібні за змістом означення. Аргументуйте свій вибір.

Юнак, спів, звук, дихання, мова (голосистий, голосний, голосовий).

Шафа, краса, драма, сан, настрої (духовий, духовний, душевний).

Право, свято, рух, життя, кімната, лист (звичаєвий, звичайний, звичний).

Установа, діагноз, засіб, вправи, палата (лікарський, лікарняний, лікувальний).

- Складіть тексти (3–4 речення) в науковому й художньому стилі, використовуючи 3–4 словосполучення (за власним вибором).

664 Прочитайте текст. Запишіть у зошити відомості про функцію, сферу вживання, мовні ознаки конфесійного стилю.

Назва цього стилю донині не усталена, адже для його називання вживається цілий ряд ідентичних термінів: *сакральний стиль, конфесійний стиль, богословський стиль, релігійний стиль, священна мова, свята мова, культова мова* тощо. Зразками цього стилю вважають переклади Євангелія М. Шашкевича, переклади Біблії П. Куліша, Івана Нечуя-Левицького та ін.

З-поміж стилетвірних особливостей конфесійного стилю виділяють такі: значна кількість так званих маркованих слів, тобто пристосованих до використання саме в конфесійному стилі (*провидіння, архангел, херувими, послух, катехізіс* та ін.), усталені словосполучення типу *Божий промисел, Небесний Отець, Царство Боже, раб Божий, Тайна вечеря, Божа воля, Святий дух, Свята Трійця, блаженна смерть*, інверсійний порядок слів у реченні та словосполученні, що постійно підкреслює урочисту піднесеність мови релігійного змісту (за Н. Дзюбишиною-Мельник).

- Крім конфесійного стилю, інверсійні утворення характерні й для інших стилів. З'ясуйте, яким стилям мовлення властиві інверсійні утворення і яка функція їх.
- Обґрунтуйте думку П. Дудика, що «конфесійний стиль від інших стилів відрізняє небуденна урочистість, піднесеність, надзвичайна сконцентрованість маркованих одиниць, висока і водночас своєрідна ритмомелодика, елементи прощальності тощо», використовуючи приклади з тексту.

Домашнє завдання

665 Доберіть самостійно текст (100–110 слів) і проаналізуйте його в такій послідовності:

1. Стилєва належність тексту.
2. Комунікативна мета.
3. Мовні засоби.

ТЕМА 8. РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ, СФЕРА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність.

Олесь Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Розмовне мовлення є найдавнішим стилем будь-якої мови. Ним користуються здебільшого в побуті, але часто й у навчальній, науковій, виробничій, суспільно-політичній, культурній та інших сферах життя. Широко представлене воно в публіцистиці, у красному письменстві.

В усному мовленні можливі **просторічні слова** (*роззява, харцизяка, гепнути, ляпати, буцнутись*), які перебувають поза літературними нормами мови.

Типова форма усного мовлення — **діалог**. Звідси — використання неповних речень, натяки, емоційно забарвлені слова та звороти з суфіксами суб'єктивної оцінки, діалектизми, жаргонізми, зокрема слова з різного роду сленгів (молодіжного, міського, сільського).

У розмовному мовленні поширені **фразеологізми, епітети, порівняння, метафори, синекдоха, метонімія**.

Розрізняють **літературне розмовне мовлення** і **розмовно-побутове**.

Мовлення людини в побутових умовах часто зазнає впливів жаргонного мовлення або іншої мови. Поширеним є користування сумішшю двох мов, так званим «суржиком», що свідчить про низьку культуру мовлення (за А. Коваль).

Розмовному мовленню притаманне використання розмаїття **ритмо-мелодійних варіацій, інтонування**, а також допоміжних **позамовних засобів**: міміки, жестів, постави, погляду тощо. Оскільки спілкування відбувається між людьми, пов'язаними спільністю життєвого досвіду, це дає змогу за потреби висловлюватись **лаконічно, небагатослівно**, часом навіть без називання основного об'єкта розмови.

666 Тезами запишіть ознаки розмовного стилю, характерні для нього мовні засоби.

- Дайте усні відповіді на запитання.
 - Від чого залежить структура тексту розмовного стилю?
 - Чи можливий монолог у розмовному мовленні?
 - Як уникнути помилок у розмовному мовленні?
 - У яких жанрах використовують розмовне мовлення?

667 Прочитайте тексти в особах. Визначте їх стильову належність. Аргументуйте відповідь. У яких жанрах використано цей стиль мовлення?

1. Денис швидко перевдягнувся у футболку та шорти і взявся натягувати на ноги кросівки. Робив це не поспішаючи, повагом заправляв шнурки та підтягував язички.

Першим його обнову помітив Вітько Лобода. Він витріщився на Денисові ноги так, ніби побачив там живого скорпіона.

— Нічого собі! — крикнув Лобода. — Народ! Подивіться, які у Потапа кроси!

Всі, хто був у роздягальні, почали зглядатися на Дениса.

— Кльові! — то підійшов Ромко Загорський. Присів, помацав задник кросівок і прицмокнув від захвату (за С. Гридіним).

2. КОРІННЯ Й НАСІННЯ

- А ти, татку, в школі вчився?
- Учився, Сергійку.
- А це правда, що ти, тату, Був одержав двійку?
- Було таке, траплялося...
- Малий засміявся:
- Тоді мама правду каже, Що я в тебе вдався (П. Глазовий).

Буду я навчатись мови золотої

СТИЛЕТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ

Лексичні і фразеологічні	загальноновживана лексика (здебільшого в прямому значенні), передусім побутова; прислів'я, приказки, «крилаті» слова й вислови; назви тих, із ким кожен із мовців постійно спілкується, предметів домашнього вжитку, речей інтер'єру, архітектурного й художнього оформлення приміщень, одягу, взуття та ін.; активно вживані фразеологізми
Граматичні	речення різного типу від однослівних і до найбільш розгорнутих складних конструкцій; найрізноманітніші структури власне неповного речення, еліптичного, незакінченого, обі-рваного; прості речення, не ускладнені відокремленими членами; найтиповіші вставні чи вставлені одиниці; речення зі звертанням; слова-речення; етикетні формули та ін.

668 Прочитайте. Доберіть заголовок. Яка мета використаного в тексті діалогу? На прикладі тексту поясніть, у чому полягають лексичні та граматичні особливості розмовного мовлення.

Зараз дядько Микола смачно навпіл розколуює березові і грабові кряжі. Робить він це так: підійме над головою колуна, замахнеться, скаже «гех» — і дерево розколуюється навпіл, і знову «гех» — і знову на землю летять половинки.

— Ти чого, підпомагачу, зуби шкіриш? — дивується дядько Микола, розгойдуючи рясну, на дрібних зборках свиту.

— А чого ви за кожним разом гехкаєте?

— Чого? — косує на мене чоловік очима і вусами. — Ніби не знаєш.

— Не знаю.

— Еге, погані твої діла.

— Погані, але не дуже... То чого?

— Без «гех» дерева не осилиш.

— Хіба?

— Не віриш — спробуй. Ставай на моє місце.

Я так і роблю: беру колуна, замахуюсь — і він застрягає в оцупку.

— А що я тобі казав? — насочуються сміхом вуса і кирпа дядька Миколи. — «Гех» у господарстві — велике діло, на ньому всі дроворуби тримаються (М. Стельмах).

- Поясніть розділові знаки в тексті.
- Випишіть мовні засоби розмовного стилю, схарактеризуйте їх.

669 Прочитайте текст. Проаналізуйте його фонетичні й інтонаційні особливості. У чому виявився стилістичний дисонанс? Якими б мали бути репліки діда Тимоша, щоб розмова набула природного характеру?

Голова правління Махтей Федотович дуже привітно зустрів діда Тимоша.

— Драстуйте, діду! Сідайте! Давненько щось до нас не заходили!

— Що каєте? — перепитав дід Тиміш.

— Не заходили, кажу, давненько!

— Онуки, каєте, дрібненькі?! Повиростали вже, всі вже повиростали.

Помовчали.

— Діду! — звернувся до діда Тимоша Махтей Федотович. — Чималенько ви вже на світі прожили. Як, по-вашому, коли отак багато снігу напало, на врожай це чи не на врожай?

— Га? — на це йому дід Тиміш. — Снігу, каєте? На Покрову не було. Що не було, то не було (*Остан Вишня*).

СПІЛКУВАННЯ

670 Використовуючи лексику розмовного стилю, складіть діалог на одну з тем: «Захоплення нашої родини», «Козацькі забави» в нашій школі», «Грайтеся на здоров'я».

Домашнє завдання

671 Прочитайте оповідання «Солдацький патрет» Г. Квітки-Основ'яненка. Проаналізуйте мовні засоби.

ТЕМА 9. НАУКОВИЙ СТИЛЬ, СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ І ПРИЗНАЧЕННЯ. ОСНОВНІ ОЗНАКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ. НАУКОВА МЕТАФОРІКА

Мистецтво — це «я», наука — це «ми».

К. Бернар

Буду я навчатись мови золотої

Науковий стиль — функціональний стиль сучасної української літературної мови, який обслуговує науку, техніку, виробництво. Він поділяється на такі підстили: власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний, науково-публіцистичний.

Усі різновиди наукового стилю об'єднує основна функція їх — інформативна, основне завдання — передача наукової інформації.

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Об'єктивність	спосіб викладу («я» майже відсутнє, «ми» має узагальнений, часом умовний характер)
Точність	використання термінів, номенклатурних назв, символів, таблиць, схем, графіків та ін.
Інформативна насиченість	спеціальні синтаксичні структури (небагатослівні, компактні, стандартизовані)

Логічність	поділ тексту на частини, розділи, параграфи; вставні слова (речення), підрядкові примітки тощо
Лексика	широке використання термінів; перевага іменників (абстраговані, узагальнені поняття) над дієсловами; прикметники як означення для типізації та узагальнення; дієслова вказують на чинність понять, а не на конкретні дії та ін.
Композиційно-архітектонічні особливості	документація тверджень (цитати, покликання); огляд досягнутого (з покликанням); висновки й практичні рекомендації в кінці тексту

672 Прочитайте. Доведіть, що текст наукового стилю. З'ясуйте його мовні особливості.

САМОВИХОВАННЯ — ЗАПОРУКА УСПІХУ

Самовиховання — це свідомо вольова діяльність.

Серед прийомів самовиховання виділяють такі: самонаказ, самопримус, самопідбадьорювання, самосуд, самопокарання.

Самонаказ застосовується тоді, коли треба примусити себе щось зробити, незважаючи на те, що це дуже важко або страшно. При цьому треба психологічно підготувати себе до подолання перешкод.

Самопримус застосовують тоді, коли треба виконати потрібну, але нецікаву чи брудну роботу. Самопримус виражається у словесній формі і практичній діяльності: «Працюй! Ти все можеш!»

Людині, яка з дитинства привчила себе робити те, що потрібно, буде легко в подальшому житті (за Г. Ситіним).

- Поясніть розділові знаки.
- Визначте типи присудків.
- Поясніть, чому в текстах наукового стилю майже відсутнє авторське «я».

673 Прочитайте. Визначте аргументовано стиль і підстиль текстів. У яких сферах використовується кожен текст? Поясніть, у чому та як виявляються особливості наукового стилю. Проілюструйте свою відповідь переконливими прикладами.

1. Атоми, сполучаючись між собою, можуть утворювати молекули. Молекули — це найменша частинка речовини, що має її властивості. Багато речовин складаються саме з молекул, наприклад вода, азот, кисень. Молекули перебувають у безперервному русі. Хаотично рухаючись, молекули однієї речовини заповнюють проміжки між найменшими складовими частинами іншої речовини. Це явище дістало назву дифузії (з підручника).

2. Вернісаж (франц. *vernissage* — лакування) — урочисте відкриття художньої виставки в присутності спеціально запрошених осіб. Первісно — день лакування картин перед відкриттям виставки (*Словник іномовних слів*).

3. Мовленнєвий етикет — це система стандартних, стереотипних словесних формул, уживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, вибачення, запрошення, прощання тощо (*Ф. Бацевич*).

674 До головних ознак наукового стилю зараховують інформативність, понятійність і предметність, об'єктивність, логічну послідовність,

Суто науковий текст містить інформацію, призначену для фахівців певної галузі знань; науково-навчальним стилем подають лекційний матеріал, готують підручники, навчальні посібники, довідники та іншу літературу, призначену для закладів освіти; науково-популярний стиль представлений у наукових статтях, брошурах, мета яких — зацікавити новою науковою інформацією широке коло читачів незалежно від їх фахової підготовки; науково-публіцистичний стиль широко репрезентований у газетах і журналах, де наукова проблема висвітлюється з погляду публіциста і з метою активізації інтелекту читачів та формування масової свідомості при обговоренні нових досягнень науки й техніки або гострих, дискусійних проблем (*Г. Онуфрієнко*).

Пам'ятай: читання — одне з найважливіших занять у самоосвіті. Урізноманітнюй прийоми і способи читання. Читаючи, вдумуйся у зміст, логіку книги, шукай головне, найістотніше. Добивайся, щоб кожен термін і фраза були зрозумілі. Читаючи, обов'язково роби помітки, а потім законспектуй найголовніше. Прочитавши, обдумай, чого навчила тебе книга. Прочитане обов'язково пов'яжуй із раніше вивченим, із практикою. Коли щось незрозуміле, намагайся розібратися самостійно, повертайся до змісту роботи. Щоб навчитися критично оцінювати прочитане, обов'язково ознайомся після опрацювання книги з рецензіями на неї (І. Науменко).

Мова повинна мати потужні крила, які дають їй повнокровне життя, — океан слів і граматику. Океан слів — це безмежжя, незліченність, найтісніший зв'язок із життям суспільства, найвища змінюваність, схильність до необмежуваного поповнення. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматики — стислість, суворі правила, які легко можна перелічити, але нелегко застосувати. Граматика силою логіки підпорядковує «армії» слів і робить їх слухняними виконавцями своєї волі. Усі слова схиляються перед її авторитетом (І. Вихованець).

узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументацію, пояснення причинно-наслідкових відношень, висновки. Доведіть це на прикладі поданого тексту.

У широкому розумінні епітет — це будь-яке означення, що вживається для вирізнення предмета думки, для називання ознаки — чи то постійної, узвичаєної, що часто повторюється і відома мовцям, чи то особливої, оригінальної, яку помітив тільки автор, яка пов'язана з конкретним текстом, з індивідуальним авторським стилем. Друге, вужче розуміння епітета охоплює лише художні, емоційно-образні означення, що визначаються оригінальністю, нечастим вживанням, індивідуальним змістовим наповненням. Межа між цими двома епітетами-означеннями набуває в художньому контексті нових асоціацій, нового естетичного змісту, перетворюючись на яскравий образ. За приклад можуть правити епітети з літературно-художніх текстів. Звичні, скажімо, для народнописенної поезики епітети зелена трава або кам'яна гора. Поза контекстом вони сприймаються як нейтральні постійні епітети, що називають реальні ознаки природного світу (С. Ермоленко).

- З'ясуйте, які види речень та чому переважають у наукових текстах. Наведіть переконливі приклади.

675 Прочитайте текст.

Наукова метафора — це слово чи словосполучення, що вжиті в переносному значенні для називання якогось поняття в науковій сфері за схожістю певних рис. Наприклад, біологічна метафора — це перенесення номінацій із загальноживаної у термінологічну сферу біології на основі подібності за формою, функцією, а також унаслідок схожості уявлень, складних асоціацій тощо. Біологічну метафору вживають для характеристики понять живої природи, живих істот, що населяють Землю чи вже вимерли. У ній утілені особливості будови, функцій, розвитку особин і родів, спадковості, мінливості, взаємних стосунків, систематики, поширення на Землі. Зокрема, біологічна метафора може називати: птахів (свистунок, бігун, косар, трубаць, бомбардир); рослини (косарик, борець); ссавців (стрибун, полоскун, пекар); плазунів (хамелеон Джексона).

Важливу роль у створенні біологічної метафори відіграє своєрідна психологічна універсальність сприйняття кольорів. Так, прикметник *чорний*, що входить до складу кількох назв рослин (чемериця чорна, чорний корінь, мишій чорний та ін.), викликає у свідомості негативну конотацію, позначаючи отруйні рослини. Прикметник *білий* у складі рослинних назв (карія біла, триперстень білий, білий лопух, ряст білий та ін.), навпаки, викликає позитивну конотацію, позначаючи лікарські рослини (за О. Білкою).

- Пригадайте визначення поняття «метафора». Яка функція метафор у текстах художнього стилю?
- Поясніть значення поняття «наукова метафора». Які функції наукової метафори?

676 Складіть текст, який відповідав би ознакам власне наукового стилю. Проведіть конкурс у групах.

СПІЛКУВАННЯ

677 Побудуйте діалог на одну з тем: «Спорт — це не тільки медалі», «Мова — знаряддя науки», «Моя програма здорового способу життя» в науковому стилі. Вживайте терміни, речення з причиново-наслідковими відношеннями.

Домашнє завдання

678 Випишіть із підручників біології, хімії або фізики приклади наукових метафор. Поясніть причини їх створення.

ТЕМА 10. ОСНОВНІ ЖАНРИ НАУКОВОГО СТИЛЮ. БЕСІДИ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ НА НАУКОВУ ТЕМУ. СТРУКТУРА ТЕКСТІВ РІЗНИХ ЖАНРІВ

Усяка правильна думка має бути обґрунтована іншими думками, істинність яких уже доведено.

Г. Лейбніц

Буду я навчатись мови золотої

Мовленнєвий жанр — визначений мовленнєвою ситуацією різновид текстів, що існує в межах того чи іншого стилю мовлення й має відносно стійку спільність змістово-композиційних і лінгвостилістичних особливостей.

В інтелектуальному житті фахівця і, безумовно, того, хто здобуває гуманітарну освіту, чільне місце посідає самостійна робота з науковими джерелами, представлені різними і формами (письмовою й усною), і жанрами (наукова доповідь, повідомлення, стаття, фахова інструкція, науковий огляд, проспект наукової роботи, план, анотація, рецензія, відгук, реферат, автореферат, дисертація, монографія, підручник, посібник, науковий коментар тощо). Кожен із наукових жанрів, поряд зі спільними (загальними) стильовими рисами, виявляє й індивідуальні. Так, зокрема, у рефераті спосіб викладу матеріалу, як і в іншому жанрі наукової літератури, є формально-логічним, але, на відміну від, скажімо, жанру статті, у ньому немає тієї наукової ґрунтовності викладу, що є обов'язковою ознакою наукової статті.

Специфіка наукової мови зумовлена відмінністю науки від мистецтва, що виявляється навіть «не в змісті, а виключно у способі обробляти цей зміст...»: і вчений, і поет «переконують, тільки один — логічними доводами, інший — образами» (за Г. Онуфрієнко).

679 Пригадайте з уроків української літератури визначення поняття «жанр». Зіставте його з визначенням мовленнєвого жанру. З'ясуйте відмінність і подібність.

680 Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Складіть план тексту.

Опонент — особа, яка заперечує кому-небудь у публічній бесіді, на диспуті, під час захисту дисертації і т. ін.

Переконувати легше у сприятливій атмосфері. Таку атмосферу створює ввічливе, пошанне звертання до опонента*, привітний вираз обличчя. Сприятливу атмосферу може створити

У спілкуванні нерідко виникають ситуації, коли під час обговорення якої-небудь проблеми доводиться відстоювати свою думку, тобто сперечатися. Найбільш благородний вид суперечки — той, що ведеться заради з'ясування зіставлення різних точок зору, заради пошуку істини. Таку суперечку називають дискусією (за Н. Голуб).

й початок виступу. Його завдання — прихильно налаштувати слухачів, викликати їх доброзичливість і увагу.

Досить вагомими доказами вважаються статистичні дані. Вони викликають довіру. Однак цифрами не слід захоплюватися. Багато цифр ускладнює сприйняття змісту виступу. Не менш переконливими доказами є приклади з життя. Щоб переконати аудиторію, доцільно покликатися на думки й судження авторитетних осіб, наводити цитати з творів видатних політичних, державних, суспільних діячів, учених і письменників. Однак слід розмежовувати факт і думки. Факти існують самі по собі, незалежно від того, як ми їх оцінюємо, використовуємо у своїх цілях. Думки можуть бути упередженими, необ'єктивними, помилковими.

Закінчується виступ формулюванням свого твердження. Гарним висновком переконливого виступу є яскравий приклад чи цитата, які підтверджують основну думку виступу й здатні викликати в слухачів сильні почуття (за Н. Голуб).

- У чому полягає мистецтво дискусії?
- Чим виступ під час дискусії відрізняється від підготовленого виступу перед аудиторією?

Буду я навчатись мови золотої

Мета наукової дискусії — з'ясувати й зіставити різні погляди, шукати та досягати певної згоди між учасниками дискусії; знаходити спільне рішення стосовно тези дискусії.

Предмет обговорення: суперечливі питання з різних, зокрема наукових, тем.

У дискусії кожен учасник по черзі застосовує під час наведення тверджень **засоби переконання**, які доступні іншій стороні і які вона визнає.

А. Ейнштейн і Н. Бор

681 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Доберіть заголовок.

Унікальною вважають дискусію знаменитих фізиків Бора й Ейнштейна. Вона тривала протягом кількох десятиліть, набуваючи то драматичного, то гумористичного характеру. Приводом для полеміки стало створення квантової механіки і пов'язаний із цим революційний переворот у поглядах на довкілля. Ця дискусія викликала неабиякий інтерес серед науковців. У ній був навіть свій секундант — видатний голландський фізик Пауль Еренфест, який допомагав організувати зустрічі між обома вченими, листувався з ними.

У цій дискусії не було переможців. Ніхто нікого не переконав. Кожний залишився на своїй позиції. Однак ця дискусія була надзвичайно результативною. Вона не зводилась до фіксування різних поглядів. Учені взаємно збагачували один одного. Розбіжності спонукали їх до уточнення своїх позицій, іноді до виправлення різних формулювань. Ця дискусія зумовила розвиток фізики на багато десятиліть. Запорукою плідності дискусії, її величезного впливу на процеси наукових досліджень була глибока взаємна повага вчених. Вони

Повага опонентів один до одного, намагання зрозуміти погляди й переконання противника, виникнути в суть його позиції — необхідні умови публічної дискусії, плідного обговорення проблем.

захоплювалися один одним. В одному з листів Ейнштейн так і пише: «Дорогий, якщо не сказати любий Боре!» У приватній розмові Бор говорив: «Ейнштейн — не тільки геній, він ще й прекрасна, дуже добра людина. Його посмішка і зараз стоїть переді мною» (з *інтернетних джерел*).

- У чому полягає мистецтво дискусії?
- Що забезпечило успіх дискусії науковців?
- Сформулюйте етичні правила опонентів.
- Прокоментуйте слова відомого французького філософа М. Монтеня: «Вплив такого радника, як роздратування, згубний не тільки для розуму, а й для совісті».

682 Уявіть, що ви берете участь у науковій дискусії з теми «Спрямованість у майбутнє — це сенс існування мови» (В. Іванишин, Я. Радевич-Виницький). Запишіть тезу й аргументи для її доведення.

Буду я навчатись мови золоті

У **науковому повідомленні** порушують актуальні проблеми, що потребують розв'язання, максимально вичерпно репрезентують результати наукового дослідження.

Готуючи повідомлення, необхідно пам'ятати:

- 1) структура повинна бути трикомпонентною: вступ, основна частина й висновок;
- 2) у вступі формулюють наукову проблему, яку досліджують або досліджували; в основній частині стисло й вичерпно представляють зміст проведеного дослідження або узагальнюють наукові погляди з цієї проблеми, розкривають певні закономірності або підтверджують чи спростовують наукові факти; у висновках стисло підсумовують сказане;
- 3) матеріали повідомлення перевіряють на відповідність основним вимогам: логіці викладу, точності інформації, чинним мовним нормам;
- 4) повідомлення виголошуватиметься, тому необхідно обирати оптимальний темп мовлення, інтонацію, використовувати способи активізації уваги слухачів;
- 5) завчасно спрогнозовані запитання слухачів допоможуть підготуватися до відповіді на них під час обговорення.

683 Чи відрізняються підготовлений (написаний) текст повідомлення та його усний (виголошений) варіант, і, якщо так, поясніть, у чому і як саме виявляється відмінність.

684 Працюймо групами. Підготуйте повідомлення в науковому стилі на одну з тем.

1. Терміни в художніх текстах.
2. Походження назв українських страв.
3. Використання етикетних формул у фольклорних творах.

Домашнє завдання

685 Складіть етичний кодекс дискусанта.

ТЕМА 11. ЧИТАННЯ НАУКОВОЇ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ, ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Мистецтво читати — це мистецтво думати за допомогою іншого.

Е. Фаге

686 Чи погоджуєтеся з думкою класика дитячої літератури, австрійської письменниці Кристїне Нестлінгер, що «Читання — це такий вид культурної діяльності, який переважає над усіма іншими. ...Уміння читати й уміння мислити дуже тісно взаємопов'язані»? У чому виявляється взаємопов'язаність умінь читати й мислити?

Буду я навчатись мови золотої

Організація самостійного здобуття знань залежить від мети та видів читання. Загальні **правила читання наукового тексту**:

- ознайомтеся з бібліографічним описом тексту й анотацією;
- переконайтеся, що розумієте всі слова, терміни, фрази;
- читайте з олівцем у руках, робіть потрібні позначки;
- обміркуйте здобуту інформацію, спираючись на свої знання і досвід; систематизуйте знання;
- доберіть приклади, що ілюструють головні думки тексту;
- перечитайте ще раз найважливіші за змістом фрагменти тексту та ті, які не зовсім зрозумілі або ж викликають певний сумнів;
- письмово передайте основну інформацію;
- критично сприймайте прочитане, порівнюйте з інформацією інших джерел з висвітлюваного питання, ознайомтеся з рецензіями на опрацьоване наукове джерело.

(За Г. Онуфрієнко)

687 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Висловіть власну думку з мовного оформлення та ефективності досягнення поставлених комунікативних завдань.

Відомо, що слово з новими значеннями, власне як і комп'ютерні технології, прийшло із Заходу. Так, українське загальноживане слово *пам'ять* здавна було відповідником англійського *memory* 'те саме', а з недавнього часу слово *пам'ять*, як і в англійській мові, стало обслуговувати поняття, пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Пам'ять комп'ютера — це пристрої, в яких зберігаються дані та програми. Пам'ять буває різною.

Основний пристрій для тимчасового зберігання даних і програм називається оперативною пам'яттю. При вимиканні вся інформація, яка знаходилася у цьому пристрої, зникає.

Кеш-пам'ять — пристрій для прискорення обміну інформацією між іншими пристроями. *Кеш* походить з англійського *cache*, яке означає «місце, куди складають їжу про запас, тайник». «Про запас» у кеш-пам'ять «складають» програми, з якими у користувача кипить робота.

Постійна (стаціонарна) пам'ять комп'ютера — це пристрій для зберігання даних, які ніколи не потребують змін.

Слова і словосполучення, які раніше використовувалися на позначення понять, пов'язаних із людиною, тепер вживаємо на позначення електронних процесів машини. Проте розвинулися і специфічні утворення: так, раніше слово *пам'ять* не вживалося з кількісним показником, не говорили про придбання пам'яті за гроші. Сьогодні цей знайомий незнайомиць *пам'ять* може виступати у словосполученнях *додати пам'яті* чи *купити пам'ять*, що для сучасної мовної практики є абсолютно нормальним (за С. Чермеркін).

Є ще в комп'ютері пристрій, який дає змогу зберігати інформацію при відсутності електроживлення — флеш-пам'ять. Назва цього пристрою походить від англійського *flash* — «короткий кадр»: запис та стирання даних у флеш-пам'яті проводиться блоками-кадрами. Цей різновид пам'яті є не лише у комп'ютерах, а й у мобільних телефонах, системах орієнтування на місцевості та ін.

Спеціальну пам'ять має і монітор — відеопам'ять, яка дозволяє йому швидко видавати зображення на екран, а не вбудовувати його щоразу спочатку (за С. Чемеркіним).

СПІЛКУВАННЯ

688 Останнім часом дедалі більшої популярності набирають аудіокниги. Висловіть власні міркування з поданих питань.

- З яким видом мовленнєвої діяльності пов'язане сприймання звукокниги — читанням або аудіюванням?
 - Чи зможуть колись такі книги замінити надруковані?
 - Коли варто скористатися звукокнигою?
 - Чи впливає якість озвучування змісту книги на якість сприймання й засвоєння інформації?
- Сформулюйте вимоги до того, хто озвучує книги.

Домашнє завдання

689 Прочитайте висловлення письменників, науковців про користь читання. Запишіть 5–7 аргументів, якими можна переконати людину у важливості читання.

1. Книги — морська глибина! Хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить (*І. Франко*).
2. Тільки книжки перетворюють подив у допитливість. Тільки читання відкриває перед людиною розкіш інтелектуального життя (*В. Сухомлинський*).
3. Люди перестають думати, коли перестають читати (*Д. Дідро*).
4. Про ерудицію людини свідчать не тільки ті книги, які вона прочитала, а й ті, яких вона не читала (*Грина Вільде*).

ТЕМА 12. ОСОБЛИВОСТІ КОНСПЕКТУВАННЯ. КОНСПЕКТ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ, ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ

Помагаймо пам'яті вловлювати корисне, наскільки це можливо; а це можливо найліпше, якщо все достойно пам'ятне виписуватиметься і занотовуватиметься у наші нотатки, звідки воно в найліпший спосіб добуватиметься на всякі випадки життя...

Ян Амос Коменський

Буду я навчатись мови золотої

Конспект (від латин. *conspectus* — огляд) — стислий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Типи конспектів:

- за планом (відповіді на пункти плану, сформульовані як питальні речення);
- текстуальні (складаються з цитат);
- вільні (поєднують виписки, цитати, тези);
- тематичні (містять відповідь на поставлене питання за кількома джерелами).

Конспектування допомагає:

- навчитися опрацьовувати інформацію, надаючи їй іншої форми;
- виділяти в письмовому або усному тексті найбільш потрібне для вирішення навчального чи наукового завдання;
- запам'ятовувати інформацію, подану в тексті;
- накопичувати інформацію для написання складнішої роботи — доповіді, реферату, статті тощо.

690 Прочитайте текст. Запишіть правила складання конспекту. Які ознаки має якісний конспект?

У конспекті ми маємо змогу не лише занотовувати прочитане й почуте, а й виражати наше ставлення до нього, записувати власні думки.

Конспект, як правило, ведеться в окремому зошиті. На першій сторінці ви обов'язково маєте записати паспортні дані книжки, над якою працюєте. Матеріал конспекту доцільно записувати на одній правій сторінці зошита. Ліва сторінка слугуватиме для запису власних думок, коментарів, уточнень, які можуть з'явитися вже після запису конспекту.

Уміння правильно оформити конспект, зокрема скорочення слів, має неабияке значення. По-перше, скорочувати можна ті слова, які однозначно встановлюються за конспектом. Це наперед часто вживані слова або терміни, які повторюються в тексті. Для низки слів існують загальноприйняті скорочення.

Пам'ятайте головну вимогу до конспекту: запис має бути систематичним, логічним і зв'язним (*П. Білоусенко*).

691 Законспекуйте теоретичний матеріал підручника «Мовленнєвий жанр» (с. 239). Визначте тему, основну думку, стиль мовлення. Передайте зміст параграфа за конспектом. Що, на вашу думку, треба було б ще законспектувати? Який різновид конспекту ви створили? Обґрунтуйте.

692 Прочитайте текст. Визначте в ньому основну й додаткову інформацію. Напишіть конспект, використовуючи основні прийоми стиснення тексту.

Назви багатьох сузір'їв в українській мові, як і в інших, — це кальки відповідних грецьких та латинських найменувань. Наприклад, *Велика Ведмедиця*, *Мала Ведмедиця*, *Лебідь* — це буквальный переклад гр. *Мегалі Арктос*, *Мікра Арктос*, *Кюкнос*, латин. *Ursa Major*, *Ursa Minor*, *Cygnus*. Поряд із цим чимало сузір'їв має суто українські народні назви: *Велика Ведмедиця* — *Віз*, *Великий Віз*; *Мала Ведмедиця* — *Малий Віз*, *Пасіка*.

Наша мова має такий синонімічний ряд на позначення малляти корови: *теля*, *бичок*, *телець*. Перші два слова нейтральні

Сузір'я Великий Віз і Малий Віз

зі стилістичного погляду, а третє застаріле. Саме його обрано для відтворення грецької назви одного із зодіакальних сузір'їв *Таврос* — *Телець*. Корінь у нього той самий, що й у слова *теля* (а не *тіло*). Тож немає жодних підстав писати *Тілець*, до чого вдаються деякі газети, друкуючи гороскопи.

Ще одне сузір'я зодіаку звуть у нас то *Ваги*, то *Терези*. По-заяк українська мова розрізняє *ваги* (без коромисла) і *терези* (з коромислом та шальками), то для перекладу грецької назви сузір'я *Зігос* більше підходить лексема *Терези*. Використання слова *Ваги* як астрономічної назви пояснюється впливом польської мови (*Waga*) (*О. Пономарів*).

- Які графічні позначки під час конспектування ви використовуєте?

Домашнє завдання.

693 Завдання за вибором. Складіть конспект: А — художнього твору, Б — публіцистичної статті, В — науково-популярної статті.

ТЕМА 13. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ, СКЛАДНИЙ ПЛАН, ТЕЗИ

Стислість — душа дотепності.

В. Шекспір

Буду я навчатись мови золотої

План тексту — це сформульовані й послідовно записані мікротеми тексту.

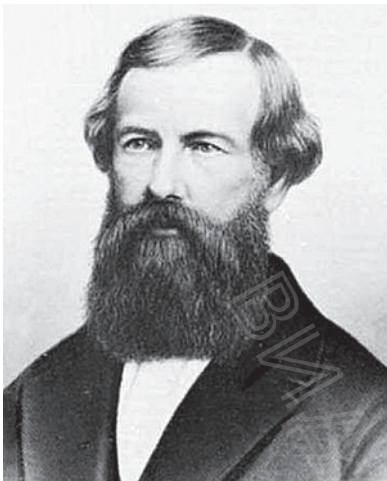
Тези — стисло сформульовані основні положення тексту, у яких лаконічно й послідовно розкрито його тему й основну думку. Відрізняються від плану тим, що в них не лише названо розглянуті в тексті питання, а й розкрито суть усієї текстової інформації. Є два види тезування — відбір авторських думок із тексту (у формі цитат) та самостійне формулювання основних положень статті.

694 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Запишіть план тексту. Поясніть відмінність плану від тез і конспекту.

Одним із унікальних винаходів, яким більшість з нас користується щодня, є ліфт. Цей підйомний пристрій настільки ввійшов у наш побут, що мало хто замислюється над тим, наскільки велике його значення.

Найстародавнішим підйомним пристроєм — прототипом ліфта — є підйомник в одному з будинків давньоримського міста Геркуланум. Під час розкопок в одному з будинків були знайдені елементи підйомника, що добре збереглися. Його використовували для підняття приготованих страв з кухні в розташовану над нею їдальню.

У 1800 році вперше як ліфт була застосована парова машина. Це відбулося на одній з вугільних шахт Америки. Власник шахти зробив висновок, що використання парової машини

Е. Г. Отіс

підвищить швидкість підйому вугілля та людей і тим самим збільшить ефективність виробництва. З цієї миті почалася ера комерційної експлуатації ліфтів. Користуватися ними було економічно вигідно. Уже в 1835 році парові вантажні ліфти почали застосовувати на промислових підприємствах Англії.

У 1852 американський інженер Еліша Грейвс Отіс зробив ліфт найбезпечнішим видом транспорту. На меблевій фабриці його попросили сконструювати підйомник для доставки дошок на другий поверх. Під час роботи над підйомником Отіс і зробив свій головний винахід. Якщо в усіх попередніх конструкціях ліфтів трос кріпився безпосередньо до кабіни, то Отіс вирішив закріпити його за допомогою пружної сталеві пластини-ресори, а з боків підйомника встановити зубчаті рейки. Під вагою навіть порожньої платформи пружина вигиналася і вільно проходила між рейками. У разі ж обриву канату пружина розгиналася і своїми кінцями застрявала в зубцях рейок, запобігаючи падінню (Д. Романенко).

695 Уявіть, що вам необхідно підготувати статтю з теми «Культура мовлення сучасної молоді» до наукового часопису «Актуальні проблеми мовознавства». Складіть і запишіть складний план статті.

Буду я навчатись мови золотої

ЯК СКЛАДАТИ ТЕЗИ СТАТТІ

1. Уважно прочитайте статтю.
2. Поділіть її на смислові частини, визначте мікротеми й складіть план.
3. Прочитайте статтю вдруге, звертаючи особливу увагу на інформацію, що має для вас практичну цінність.
4. Запишіть навпроти кожного пункту плану найважливішу інформацію цитатами або власними словами.
5. Стежте за тим, щоб не було перекручень змісту, зіставляйте записане з думкою автора.

Автор листа має передбачити, як одержувач його послання поставиться до написаного, чи не зачепить його самолюбства якесь зауваження або спогад про щось неприємне. Пишучи листа, кожен має дбати про дотримання мовних та етичних норм (за Е. Чак).

696 Працюймо парами. Спрогнозуйте зміст статті за її назвою. Опрацюйте статтю. Стисніть інформацію до рівня плану й тез. Здійсніть взаємоконтроль виконаної роботи та з'ясуйте якість підготовлених плану й тез.

МИСТЕЦТВО ПИСАТИ ЛИСТИ

Форма викладу думок залежить від того, з якої нагоди пишеться лист. Наприклад, для листа-співчуття його автор знайде не тільки відповідні слова, а й певні синтаксичні конструкції, і все це буде спрямоване на те, щоб розрадити людину.

Написавши дату, автор звертається до людини, якій адресує листа. Залежно від змісту, а також від ступеня близькості між тими, що листуються, у звертанні вживають різні епітети: *шановний, вельмишановний, високоповажний, дорогий* та ін. Іменник, що означає людину, до якої звертаються, має стояти в кличному відмінку. Якщо звертання виражене сполученням імені й по батькові, то обидва слова вживаються в кличному відмінку: *Іване Петровичу, Галино Дмитрівно*.

Коли ті, що листуються, говорять одне одному *Ви*, це слово має писатися з великої літери.

Звертання до адресата може бути ускладнене привітанням-побаженням, яке передує звертанням й епітету: *добрий день, здрастуйте* і под. Додає звертанням інтимності присвійний займенник *мій*: «*Дорогий мій друже!*» або «*Мій дорогий друже!*»

Далі автор листа розповідає про своє життя, здоров'я, родинні новини, про речі, що становлять спільний інтерес. Він просить написати, що нового в того, до кого звертається, і закінчує лист побаженням здоров'я, щастя; передає вітання родичам і знайомим (за С. Чак).

- Яку інформацію вилучають з абзаців під час складання тез?

Буду я навчатись мови золотої

ЯК ПРАЦЮВАТИ НАД ТЕМАТИЧНИМИ ВИПИСКАМИ

1. Уважно прочитайте статтю. Позначте олівцем потрібний матеріал.
2. Випишіть цитату в такій послідовності: прізвище й ініціали автора, назва твору, місце і рік видання, видавництво, том (розділ) книги, сторінка.
3. Якщо нова цитата на цій самій сторінці, у цьому самому творі, то пишеться: «Там само».
4. Якщо в цитаті щось пропускається, ставляться три крапки (...).
5. Цитату оформляють за правилами пунктуації в прямій мові.
6. Якщо цитата є продовженням вашої думки, її пишуть з малої літери, але в лапках.
7. Перед цитатою потрібно подавати заголовок теми, якої вона стосується (наприклад: «Народний одяг»).

697 Ознайомтеся зі зразком тематичних виписок і списком рекомендованої літератури. Підготуйте тематичні виписки з різних джерел до теми «Український рушник».

«З особливою ретельністю орнаментувалися *рушники*, які мали не тільки утилітарне і декоративне, а й обрядове значення. У селянському житті XIX–XX ст. рушники розвішувалися завжди на визначних місцях: над вікнами, в простінках, на покуті. Надзвичайна стійкість традиції їх використання у сімейному житті (на рушник становили молодих, рушником їх пов'язували, ним сповивали немовля, його дарували в дорогу, на ньому підносили хліб-сіль, опускали покійника в яму) пояснюється побутуванням давніх релігійно-магічних уявлень (тоді рушники розвішували у священних гаях, на них, як на своєрідну ікону, наносили язичницькі зображення)».

Струнка М. Народне образотворче мистецтво. *Культура і побут населення України*. Київ, 1991. С. 183.

Список рекомендованої літератури

1. Рушники Наддніпрянської України; упоряд. Тарас Лозинський ; [вступ. ст.: І. Яніна, Ю. Мельничук]. Львів : Ін-т колекціонерства укр. мистец. пам'яток при НТШ, 2017. 375 с. : кольор. іл. (Українське народне мистецтво).
2. Енциклопедичний словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. — Вид. 5-те, допов. і випр. — Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М., 2015. — 912 с.

Тематичні виписки — це невеликі за обсягом фрагменти тексту (речення, окремі абзаци), що містять основну інформацію з певної теми; дають змогу максимально точно й логічно відтворити зміст висловлення. Потреба у виписках виникає тоді, коли питанню, яке вас цікавить, присвячено не весь твір, а лише якусь частину, окремі фрагменти; або коли вивчають кілька текстів з певної проблеми (під час підготовки доповіді, реферату тощо). Основні вимоги до виписок: точність, оформлення слів автора як цитат із зазначенням назви твору, розділу, параграфа, сторінки.

Домашнє завдання

698 Завдання за вибором. Складіть тематичні виписки з різних джерел: **А** — із теми «Національна специфіка української фразеології»; **Б** — із теми «Джерела української фразеології».

ТЕМА 14. РЕФЕРАТ З НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Реферування є таким складним процесом аналітико-синтетичного перероблення інформації наукового джерела (або джерел), результатом якої і стає реферат.

Г. Онуфрієнко

Буду я навчатись мови золотої

Реферат (нім. *Referat*, від лат. *refero* — доповідіаю) — 1. Стислий виклад основних положень учення, наукової праці, дослідження або змісту книги. 2. Доповідь із будь-якої теми, що складається з огляду літературних та інших джерел.

Реферат повинен дати уявлення про характер роботи, методику проведення дослідження, його результати. У ньому стисло, логічно й послідовно викладають зміст джерела, висловлюють власну думку з досліджуваної проблеми. Часто реферат складається за кількома джерелами.

Основні вимоги до реферату: інформативність, виділення найважливіших положень першоджерела, об'єктивність, невикривлений виклад тексту. Тому **мова реферативного тексту** характеризується загальними для наукового стилю рисами: ясністю, точністю, логічністю та доказовістю.

Виділяють такі **види рефератів:** репродуктивні — реферати, що тільки відтворюють зміст тексту-джерела; продуктивні — реферати, що передбачають критичне осмислення матеріалу і його об'єктивний аналіз.

699 Сформулюйте, у чому полягає відмінність між рефератом, тезами та конспектом.

700 Прочитайте текст. Визначте стиль. Використовуючи тексти й додаткові джерела, зокрема й інтернетні, підготуйте продуктивний реферат у науковому стилі (підстиль — науково-популярний). Тему реферату сформулюйте самостійно.

Смайлик — це, як правило, певна послідовність декількох стандартних графічних знаків, які набираються за допомогою клавіатури і мають певне стале значення. Для прочитання такого знака варто нахилити голову вліво (на 90°) — і можна побачити стилізоване зображення: *Здається, веселий буде вечір :-), Нашим забили :-).*

Смайлики, які використовуються сьогодні в мережі, ми умовно поділили за частотою вживання на три групи.

ЯК ПІДГОТУВАТИ ПРОДУКТИВНИЙ РЕФЕРАТ

1. Сформулюйте тему реферату. Запишіть орієнтовний план.
2. Доберіть наукову літературу з теми. Визначте з-поміж неї основну й додаткову.
3. Опрацюйте дібрані наукові джерела, використовуючи різні види читання й різні способи перероблення тексту (тези, тематичні виписки).

ЯК ПІДГОТУВАТИ ПРОДУКТИВНИЙ РЕФЕРАТ

Знайдіть у кожному з джерел нову інформацію, що розкриває тему реферату.

4. Уточніть план реферату.
5. Систематизуйте дібраний матеріал відповідно до плану. Пам'ятайте, що композиційно текст реферату складається з трьох логічно пов'язаних частин: вступної, основної (описової), заключної.
6. Порівняйте наукові позиції авторів наукових праць (спільне, подібне, відмінне), застосовані ними методи дослідження, одержані результати, висновки.
7. Скористайтеся різними видами мовних трансформацій (перефразування, узагальнення, абстрагування тощо) і лексичними засобами організації тексту й підготуйте письмовий реферат.
8. Слововіть у заключній частині реферату своє ставлення до теми та ступеня висвітлення її в науковій літературі.

1) Смайлики, які вживаються найчастіше. До цієї групи належать смайлики на позначення емоцій і станів людини: :-) «веселий», :-(«сумний», :-| «серйозний» та ін. Характерною рисою цих графічних знаків є те, що вони можуть мати різну міру вияву ознаки.

2) Друга група смайликів — ті, які трапляються в Інтернеті не так часто. Серед цих знаків — форми на позначення соціальних, професійних та інших ознак людини: ~0-{} «козак», *<:-) «Санта-Клаус».

3) Третя група графічних знаків — це смайлики-«ідіоми»: :-& «прикусити язика», :'-) «сміх крізь сльози», :-X «рот на замку». Смайлики цієї групи трапляються рідко. Умовність позначення ними певних ідіом виявляється в тому, що такі знаки функціонують і в англійських текстах, хоч відомо, що ідіоматичні вирази англійської та української мов не завжди тотожні.

Смайлик — специфічний різновид графічного мистецтва — поєднання писемних знаків у рисунки. То що ж це: знак-рисунок, або ієрогліф, чи просто рисунок, або піктограма?

Швидше за все, така форма комп'ютерного письма — система піктографічних знаків. Смайлик у сучасних текстових повідомленнях — набір певних знаків письма, а не звичайний рисунок. Тому це, а також застосування його для схематичного позначення якогось поняття наближає смайлик до ієрогліфа. Однак те, що за смайликом не закріплена конкретна одиниця мови, а також те, що він може інтерпретуватися будь-якою мовою, наближає його до піктограми.

Отже, смайлики — нові мовні форми, створені комп'ютерними користувачами, які швидко поширюються у всевітній мережі Інтернет (*уришок зі статті: Чемеркін С. Мовою смайликів, або нові знаки у мові*).

Домашнє завдання

701 Г. Сковорода писав: «Майбутнім ми маримо, а сучасним гордуємо: ми прагнемо до того, чого немає, і нехтуємо тим, що є, так ніби минуле зможе вернутись назад, або напевно мусить здійснитися сподіване». Запишіть аргументи та приклади для доведення цієї думки.

ТЕМА 15. РЕЦЕНЗІЯ

Справедлива критика з боку інших — не тільки допомога тобі, а й продовження твоєї справи.

В. Лисовий

Буду я навчатись мови золотої

Рецензія (лат. *recensio* — «розгляд») — висловлення, що містить аналіз і критичну оцінку художнього, публіцистичного або наукового твору, спектаклю, кінофільму й т. ін.

Написання рецензії — складна й відповідальна робота, тому доцільно уважно ознайомитися зі змістом книги (телепередачі, кінофільму, вистави), публіцистичної статті або наукової праці, визначити тему, ідейну спрямованість, критично й ґрунтовно проаналізувати позицію автора, композицію, авторський стиль, дослідити характер персонажів, зміст їхніх вчинків (у художньому творі), зазначити позитивні сторони й відзначити недоліки твору. Рецензент повинен бути неупередженим і пам'ятати, що рецензує результат діяльності, а не оцінює особистість автора.

Рецензії пишуть у науковому або публіцистичному стилі.

702 Яка роль вставних слів і словосполучень у реченні? Доповніть перелік вставних слів і словосполучень, що:

- виражають упевненість, невпевненість, припущення: *дійсно, справді, безперечно, безумовно...*
- указують на джерело повідомлення: *як кажуть, мовляв, на думку, за словами...*
- виражають послідовність викладу думок, зв'язок між ними: *з іншого боку, отже, зокрема, нарешті, до речі, наприклад...*

703 Прочитайте уривок із рецензії. Випишіть мовні засоби, характерні для текстів рецензій.

ДО ВИДІВ КУЛЬТУРОМОВНОЇ ВИШУКАНОСТІ

(Вихованець І. Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. К. : Пульсари, 2012. 160 с.)

Справжнім дбайливцем за розвій рідної мови, культуру рідного слова є відомий український мовознавець Іван Романович Вихованець. Його нова праця «Розмовляймо українською» — це «книга на будень і на свято», як слушно зауважує в післямові А. П. Загнітко, книга не тільки про мовну норму, а й про буття і буттєвість українського слова в третьому тисячолітті.

Нова книга «Розмовляймо українською» унікальна і жанрово, і текстово. У ній запропоновано сто десять мовознавчих етюдів, викінчених розповідей про природу і функціонування слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, словесного наголосу, стилістичних явищ тощо. Слова, які мовно-стилістично вишліфовує автор, розташовані за алфавітом. Іван Романович тонко відчуває, яке слово, словоформа чи сполучення слів відповідає тональності української мови, увиразнює її милозвучність. З погляду нормативності й естетичності подано зауваги до акцентуаційних норм (Пора, пора, добродії, уже наголошувать не а́дже, а адже́), словотвірних (Без понятійної принуки, а з рідномовних згуків), лексичних (Казала мати. Казав і тато: «Не можна, синку, суміщати...»), граматичних (Улюблений відмінок заперечних речень), пунктуаційних (Не радимо нікому ставити зайву кому), стилістичних (Аби кожен звук уподобати складник).

Автор звертає увагу читачів на таку проблему культури рідного слова, як невмотивоване перенесення до української мови явищ із російської мови — лексичної сполучуваності, уживання характерних спонукальних висловів, чужомовних

ПОСЛІДОВНІСТЬ РЕЦЕНЗУВАННЯ НАУКОВОЇ СТАТТІ

1. Визначте стиль і жанр рецензованої праці (наукова стаття, доповідь, учнівська наукова робота та ін.), запишіть вихідні дані про автора і твір.
2. З'ясуйте мету й завдання автора.
3. Визначте ступінь актуальності й новизни теми наукового дослідження (для науки загалом, певної галузі знань, розв'язання практичних завдань тощо).
4. Проаналізуйте структуру і зміст праці. Пам'ятайте: рецензування — це критичний і всебічний аналіз праці.
5. Визначте переваги рецензованої роботи, доцільність наведених прикладів, обґрунтованість висновків.
6. Схарактеризуйте виявлені недоліки. Обов'язково аргументуйте свої зауваження.
7. Сформулюйте об'єктивно, лаконічно, ясно й чітко загальну оцінку роботи.

елементів, скалькованих зразків, які мовці «вихоплюють іноді з суржикових хащів, нехтуючи літературні відповідники» (С. 129), що призводить до нівеляції лексичних норм сучасної української літературної мови.

Назви етюдів промовисті, відразу запам'ятовуються, оскільки часто подані в характерній для стилю Майстра слова поетичній формі: *Насправжки стверджуймо, а не позірно: пишімо правильно, а кохаймо вірно!*

Мовознавчі етюди обрамовує Передслово і Післяслово. Авторські поетичні рядки розпочинають і закінчують Передслово: «Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня мовою вмивати душу; Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня вмивати словом рідним душу». Ці філософські міркування повинні визначити життєве кредо кожного Українця, навчити його «прямоствояння і самособоюнаповненості» (В. Стус), аби піднести престиж української мови як мови титульної нації, запобігти духовній руйнації українського народу.

«Розмовляймо українською» — книга для залюблених у рідне слово дітей і дорослих, які щоденно виграновують свою мову, прагнуть досягти гармонії думки і слова, наблизитися до видів культуромовної вишуканості (*Н. Горголюк*).

704 Напишіть рецензію на один із підручників, яким користуєтесь. Які структурні компоненти рецензії було найважче розкрити? Чому?

Домашнє завдання

705 Напишіть невеликий твір (10–14 речень) з теми «Критикуй віч-на-віч, а хвали при свідках» (*Леонардо да Вінчі*).

ТЕМА 16. БІБЛІОГРАФІЯ. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОШУК НА ТЕМУ НАУКОВОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

З видимого пізнавай невидиме.

Г. Скворода

Буду я навчатись мови золотої

Бібліографія — це список літератури з певного питання. Розрізняють бібліографію реєстраційну (ознайомлює читача з назвами книг), рекомендаційну (назви книг, які рекомендує автор), список використаної літератури — перелік книг, використаних автором під час підготовки, наприклад, статті, доповіді, повідомлення та ін.

Під час підготовки доповіді чи реферату використовують різні джерела пошуку необхідної літератури: каталоги і картотеки бібліотек, бібліотечні посібники, списки літератури, використаної під час написання книг і статей, покликання в підручниках, монографіях, словниках, покажчики змісту річних комплектів спеціальних періодичних видань, електронні бази даних.

Бібліографічні виписки джерел краще робити на каталожних картках, щоб скласти з них робочу картотеку, яка, на відміну від записів у зошиті, зручна тим, що її завжди можна поповнювати новими матеріалами, легко знаходити необхідні записи. Картки можна групувати в будь-якому порядку (за розділами, підрозділами, темою тощо). Найзручнішою є розстановка карток у єдиному алфавіті прізвищ авторів та назв видань (В. Шейко).

706 В Енциклопедії сучасної України зазначено, що «деякі фахівці вказують на можливість розширення поняття “бібліографія” і заміни його терміном “медіаграфія”» (<https://esu.com.ua/>). Прокоментуйте висловлену думку.

707 Порядок розміщення назв книг у списках літератури може бути алфавітним, хронологічним, тематичним. Запишіть подані назви книг, використовуючи кожен спосіб розташування літератури. Зверніть увагу на бібліографічний опис.

Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : [навч. посіб.] / за заг. ред О. Сербенської. Львів: Апріорі, 2023. 304 с.

Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. 4-те вид., допов. Київ : Либідь, 2011. 272 с.

Булаховський К. А. Цікаве мовознавство. Львів : Апріорі, 2019. 199 с.

Ющук І. П. Вступ до мовознавства : навч. посібник / Київ : Рута, 2000. 128 с.

- Спрогнозуйте теми наукових робіт, під час написання яких можна використати цю літературу.

708 Складіть бібліографічний опис 5–6 книг (на вибір) з таких тем: «Мова сучасного міста», «Особливості молодіжного сленгу», «Словник сучасного учня». Якщо є можливість, використайте електронні каталоги Національної бібліотеки для дітей (<http://www.chl.kiev.ua>), Харківської обласної бібліотеки для дітей (<http://bibl.kharkiv.ua>). Чим пошук літератури в електронному каталозі відрізняється від пошуку в каталозі картковому?

709 Умовно бібліографічний опис книги можна подати так.

Заголовок бібліографічного запису (*прізвище, ініціали автора/авторів*). Основна назва (напр.: *Фізика*). Відомості про відповідальність (напр.: *підручник, посібник*). Відомості про видання (напр.: *2-ге вид.*). Місце видання : Видавництво, дата видання. Кількість сторінок.

- Відредагуйте бібліографічні описи. Прокоментуйте причини помилок.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я.: Мова: нація. — Дрогобич, Видавнича фірма «Відродження», — 1994. — 218 с.

Пономарів О. Д. — Стилїстика сучасної української мови: підруч. — Вид. 2-ге, стереотипне. / О. Д. Пономарів. — К. : Либідь, 1993. — 248 с.

Б. Д. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо / Уклад. Я. Б. Тимошенко. — 256 с. — К. : Либідь, 1991.

Домашнє завдання

710 Виконайте одне із завдань.

А Підготуйте повідомлення про історію виникнення бібліографії та правила її оформлення, використовуючи додаткову літературу, зокрема й інтернетні джерела.

Б Складіть список літератури, яку можна використати для підготовки наукової роботи з таких тем (на вибір): «Шляхи виникнення неологізмів в українській мові», «Експресивні можливості звуків української мови», «Культура звертання — культура особистості».

ТЕМА 17. АНОТАЦІЯ

Люди перестають думати,
коли перестають читати.

Д. Дідро

Буду я навчатись мови золотої

Анотація — це стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису тощо. У ній зосереджується увага на найсуттєвішому. Структура анотації така: вступна частина (бібліографічний опис джерела), основна частина (перелік основних проблем та/або висновків тексту-джерела, мета, елементи оцінки книги); заключна частина (актуальність і адресат джерела).

За різними ознаками виокремлюють кілька видів анотацій: 1) за змістом і цільовим призначенням — довідкові (описові, інформаційні) та рекомендаційні; 2) за повнотою охоплення змісту анотованого джерела — загальні та спеціалізовані.

На відміну від інших текстів, анотація містить інформацію про новизну анотованого джерела порівняно з іншими, близькими до нього тематикою і цільовим призначенням; стисло передає основний зміст тексту; заохочує до прочитання тощо.

Про високий рівень анотації свідчить якість і точність інформації про першоджерело; логічне її оформлення; відповідність чинним мовним нормам; обмежений обсяг.

Найпоширенішою помилкою під час складання анотацій є їх надлишковість, яка виникає переважно під час повторення інформації, використання зайвих фраз, вставних слів, складних підрядних конструкцій.

Анотація суттєво допомагає під час добору та вивчення літератури з того чи іншого питання та ознайомлення зі змістом книги.

711 Уявіть, що ви щойно взяли в руки книгу й прочитали анотацію до неї. Якими ви уявляєте головних персонажів? Чи захотілося вам якнайшвидше прочитати повість?

Роздубудько І. Арсен : повість. Київ : Граніт-Т., 2012. 224 с.

13-річний Арсен піклується про маму сам, адже тато їх давно покинув. Однак хлопець вірить, що мама ще знайде надійного й порядного чоловіка. А найбільше він мріє про мандри, пригоди і таємниці, бо сидіти всеньке літо за компом у київській квар-

тирі — це, погодьтеся, важко назвати незабутніми канікулами. Тому Арсен і зважився гайнути в село, до бабці з дідом, яких не бачив після розлучення батьків. І там багато про що Арсенові довелося поміркувати — особливо про те, що він має бути справжнім чоловіком; чимало здолати — образу на тата, відчуття своєї непотрібності в татовій родині та ревності до маленької зведеної сестрички, яка «забрала» в нього тата; чимало дізнатись — адже історія його роду стала «візитівкою» цілого села. А головне — Арсен закохався. Вперше і, можливо, назавжди...

Нова повість відомої письменниці Ірен Роздобудько розповідає про дорослішання, життєво важливі трансформації у свідомості й пошук моральних орієнтирів у житті.

- Які відомості містить анотація? Чи можна визначити тему твору та спрогнозувати зміст книги, прочитавши анотацію?
- Чи можна вважати правильним твердження про те, що гарна анотація — це запорука успіху книги?

712 Прочитайте анотацію та проаналізуйте її: визначте мету і функції, дослідіть мовні засоби, зверніть увагу на обсяг.

Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. 204 с.

У формі запитань і відповідей мовознавець О. Сербенська й журналістка М. Волощак ведуть бесіду про сучасний стан української мови як державної та процеси, що в ній відбуваються, про особливості усного мовлення; розмірковують над доцільністю вживання окремих слів і висловів, спонукають небайдужих до пошуків гарного, очищеного від багаторічного намулу Слова.

713 Прочитайте анотації. Яка з них містить лише «чисту» інформацію про книгу, а яка має елементи оцінки?

Масенко Л. Т. Між мовою і язиком. 2-ге вид. зі змінами й доповн. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія». 2019. 202 с.

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування мішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик». Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи та вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

Українська легко! Наталія Клименко, Павло Мельник-Крисаченко. Харків : Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 288 с.

Українська без суржика, росіянізмів і кальок за допомогою інфографіки! Спільно з інтернетним ресурсом «Мова — ДНК нації». Наочно за допомогою інфографіки показані правила та складні випадки вживання слів в українській мові. Цікаві приклади вживання, корисні статті.

Ознайомлювальне читання застосовують для попереднього ознайомлення з книжкою (статтею тощо). Переглянувши анотацію, передмову або зі змісту склавши попередню характеристику видання, читач має зробити висновки про цінність та корисність книжки.

Це книжка для тих, хто:

- спілкується українською і хоче вдосконалити знання;
- прагне запобігти помилковому слововживанню;
- бажає дізнатися нові фразеологізми й синоніми;
- намагається уникнути вживання не властивих українській мовній традиції зворотів і висловів.

У цьому вам допоможуть наочні ілюстрації зі стислими правилами, прикладами вживання й корисні статті. Цю книжку створено з мрією про те, що колись в Україні буде модно знати кілька мов, а говорити українською!

714 Пригадайте правила написання конспекту, тематичних виписок, тез і плану. За аналогією складіть правила написання анотації. Обов'язково врахуйте особливості структури анотації, її мету й вимоги до тексту.

715 Згрупуйте ключові слова залежно від структури анотації.

Загальна характеристика книги: ...

Адресати книги: ...

Завдання книги: ...

У книзі подано..., для учнів середнього й старшого шкільного віку, у книжці в популярній формі розкрито..., видання адресовано..., ця книга — своєрідний путівник..., у посібнику міститься матеріал, який допоможе глибше опрацювати та засвоїти..., видання адресоване..., ...роблять посібник цікавим та корисним, ...може стати чудовим посібником для підготовки до уроків, у цій чудовій енциклопедії юний читач знайде відповіді на питання...

- Напишіть анотації (одну стислу, інформативну, іншу — розгорнуту, з елементами оцінки й реклами) на дві прочитані вами книги, використовуючи ключові слова й словосполучення.

Домашнє завдання

716 Складіть таблицю «Конспект, анотація, реферат і рецензія як жанри наукового стилю», що міститиме такі рубрики: «Назва жанру», «Адресат», «Мета», «Сфера використання», «Особливості структури», «Мовні особливості».

ТЕМА 18. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ (ВИСЛОВЛЕННЯМ ВЛАСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПОДІЙ, ГЕРОІВ ТА ІН.)

Письмові вправи шліфують мовлення, а вправи усні оживляють письменний стиль.

Квінтиліан

Буду я навчатись мови золотої

ЯК ДОКЛАДНО ПЕРЕКАЗАТИ ТЕКСТ І ВИКОНАТИ ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

1. Уважно прочитайте (прослухайте) текст, який ви маєте переказати.

2. Обміркуйте зміст тексту, з'ясуйте значення незрозумілих слів (за словником).
3. Читаючи (слухаючи) текст удруге, запишіть в чернетці ключові слова, найяскравіші вирази; деякі слова, ужиті для зв'язку речень і абзаців тексту. Потім складіть план.
4. Користуючись своїми записами й складеним планом, розпочинайте написання чорнового варіанта переказу.
5. Залежно від творчого завдання внесіть відповідні зміни в текст переказу. Зауважте, що складений вами текст повинен бути завершеним і цілісним, підпорядкованим темі та основній думці.
6. Відредагуйте чернетку.
7. Перепишіть текст, а потім уважно перевірте його.

717 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Складіть план, визначивши тему й мікротеми.

«АРКАН»

Танцювали самі парубки. Ставні легені побралися руками за плечі, зімкнулися в тісне, невелике коло. Під воркотіння цимбалів та баса ритмічно захиталися цілим колом з боку на бік, а потім разом, рвучко рушили в буряному коловороті, міцно б'ючи ногами в діл. В дужих і граціозних рухах парубків була сила, енергія, буйна веселість. Нічого більш прекрасного в розвагах людських, в красі молодечих веселощів мені не доводилось бачити.

Парубки танцювали старовинний гуцульський «Аркан». Тільки справжні сини гір, волелюбні предки могли залишити в спадщину онукам такий буйний і гордовитий танець. Легеня, що танцює «Аркан», не можна уявити з похиленою перед паном головою. Перед яким ворогом могли б схилитися буйні голови людей, що так гордо та високо підводяться в цьому залізному колі!

Я ніколи не знав, що одне споглядання народного танцю може дати людині таку велику втіху. Буйна радість цієї живої картини сповнила гордістю серце. Гуцульські легені ще танцювали «Буковинку», «Опришка». На початку ми ледве розрізняли ці танці українських горян. Всі вони були однаково сповнені зухвалою молодечого буйства і сили.

Танці наших верховинців і пристрасна музика до них чимось нагадували мені танці грузинів і осетинів. Якись ледве вловимі спільні риси людської вдачі споріднюють вікову мистецьку культуру всіх горян, синів різних народів (Т. Масенко).

- Прочитайте текст удруге. Перекажіть усно за планом, доповнивши текст своїми роздумами про роль мистецтва танцю у відродженні національної культури й свідомості.

Домашнє завдання

718 Підготуйте повідомлення на одну з тем: «Походження назв танців», «Бойовий гопак: танець чи бойове мистецтво?».

ТЕМА 19. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

Писати — значить читати себе самого.

М. Фріш

719 Пригадайте ознаки публіцистичного стилю; правила написання докладного переказу з творчим завданням.

720 Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення, тему, головну думку, мікротеми. Виділіть засоби міжфразового зв'язку в тексті. Доведіть, що текст належить до публіцистичного стилю. Запишіть складний план або тези тексту.

ВОЛОДИМИР ІВАСЮК

«Червону руту» співав увесь світ. Можливо, в ту мить, коли згасало його життя, ця незбагненна пісня також звучала в радіо- чи телепередачі, у кав'ярні чи ресторані, в сільській хатині чи міському парку...

У день поховання митця на Личаківському кладовищі мелодія «Червоної рути» завмерла... Як завмерли у місті Лева трамваї та тролейбуси, як завмерло умите сльозами багатотисячне братство, що вийшло проваджати композитора в останню путь.

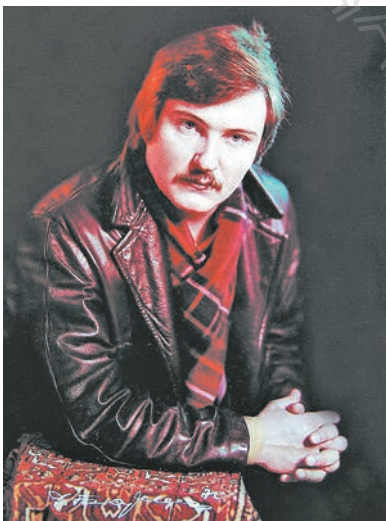
Івасюк є ровесником ліверпульської четвірки, що стала музичним символом другої половини ХХ століття, — ансамблю «Бітлз», тому беззаперечно прийняв і, як більшість молоді 60-х рр., сприйняв новітню форму музичення. Будучи натурою з чітко вираженою національною належністю, Івасюк увібрав ідеї «Бітлз» творчо, перенісши їх на український ґрунт, поклавши початки новій, названій молодіжною, музиці в Україні.

Зазвучала «Червона рута», згодом — «Водограй». Ці пісні підхопив увесь світ — їх виконували польські, чеські, грузинські, японські ансамблі. Стало зрозуміло: народилася новітня українська естрада європейського рівня. У передмові до третьої, найповнішої збірки пісень Володимира Івасюка, виданої посмертно, Софія Ротару писала: «Молодий митець був улюбленцем свого покоління. У творах композитора лунала музика, народжена красою людей, чарівністю дібров та синіх гір, які надихали його вразливе серце. Творче спілкування з Володимиром Івасюком було святом...»

За таке коротке життя Івасюк встиг зробити чимало. Його творча спадщина налічує майже 150 пісень, камерні твори, симфонічні сюїти, музику до театральних спектаклів...

Та успіх композитора сприйняли не всі. Як кожна справді талановита людина, він мав чимало заздрісників і недоброчинців, які славу Івасюкових пісень намагалися затьмарити скаргами й доносами...

Та час і Бог все розставили на свої місця. Уже посмертно Володимира Івасюка відзначено найвищою нагородою нашої держави — Національною премією імені Тараса Шевченка. Пісня «Червона рута» дала назву Фестивалю молодіжної пісні, який живе вже багато років (*І. Ленуа*).

Володимир Івасюк народився в містечку Кіцмань на Буковині. Змалку опанував гру на скрипці. За прикладом батька — письменника Михайла Івасюка — записував народні пісні, обробляв їх мелодії. Після сімнадцяти років створив у школі вокально-інструментальний ансамбль, для якого написав свої перші твори — «Колискова для Оксаночки», «Я піду в далекі гори». Писав пісні й навчаючись у медінституті.

- Доповніть переказ висловленням власного ставлення до творчості Володимира Івасюка, роздумами про її значення для української культури, а також про вплив його музики на розвиток української пісні. Назвіть українських виконавців і виконавиць, відкритих фестивалем «Червона рута».

Домашнє завдання

721 Складіть список літератури, яку можна використати під час підготовки виступу з теми «Порівняння в українських народних піснях».

ТЕМА 20. ДОПОВІДЬ У НАУКОВОМУ СТИЛІ

Три завдання оратора: що сказати, де сказати, як сказати.

Цицерон

Буду я навчатись мови золотої

Наукова доповідь — жанр наукового стилю, що передбачає розгорнуте повідомлення з певної теми; виголошується в аудиторії. У доповіді порушують актуальні наукові проблеми, що потребують вирішення. З-поміж вимог до наукової доповіді основними є такі: наукова обґрунтованість, достовірність фактичного матеріалу, переконливість висновків, висловлення власного ставлення до порушеної проблеми.

Підготовка до виголошення доповіді відбувається в такій послідовності:

- 1) з'ясуйте мету й завдання доповіді, урахувавши цільову аудиторію;
- 2) сформулюйте тему та мікротеми, запишіть складний план;
- 3) доберіть і опрацюйте наукову літературу; зробіть тематичні виписки і запишіть тези;
- 4) визначте дискусійні питання, продумайте, як їх репрезентувати в доповіді;
- 5) визначте, які способи ілюстрації фактичного матеріалу доцільно використати для розкриття кожного пункту плану (мультимедійна презентація, таблиця, малюнки, схеми, діаграми, відеозаписи тощо);
- 6) продумайте оригінальний початок доповіді (наприклад, досвідчені мовці радять починати доповідь із несподіваної для слухачів тези, риторичного питання, приголомшливого факту тощо);
- 7) відповідно до мети доповіді сформулюйте висновки;
- 8) письмово оформіть матеріали доповіді;
- 9) перевірте текст доповіді на відповідність основним вимогам до усного виступу; проаналізуйте послідовність і пропорційність її частин, зважаючи на кількість і якість ілюстративного матеріалу, усуньте зайве, удоскональте стиль викладу, виправте помилки;
- 10) спочатку доповідь прочитайте вголос удома перед уявними чи реальними слухачами (можна зробити відео- або аудіозапис), потім, спираючись на план і цитати, прочитайте доповідь ще раз;

- 11) відредагуйте (у разі потреби) текст;
- 12) спрогнозуйте можливі питання слухачів і підготуйтеся до відповіді на них під час обговорення доповіді.

Доповідь виголошують на уроці, зборах чи тематичному вечорі, на занятті гуртка. Після виголошення доповіді автор обов'язково називає використані джерела.

Вдало складений текст на дев'яносто відсотків гарантує успіх будь-якого виступу. Однак повний успіх виступу за добре складеним текстом залежить від а) володіння матеріалом, б) володіння самим собою і в) володіння аудиторією.

Для активізації сприймання виступу доцільно застосовувати такі формальні прийоми: постановку риторичних питань, уведення в розповідь елементів гумору, тимчасовий перехід на розмовний стиль викладу, вживання вставних речень, використання пауз тощо (за П. Білоусенком)

722 Прочитайте висловлювання. На основі їх сформулюйте поради для доповідачів.

1. Оратор має вичерпати тему, а не терпіння слухачів (*В. Черчилль*). 2. Тон голосу, очі і вираз обличчя є не менш красномовними, ніж слова (*Ж. де Лабрюєр*). 3. Модуляції голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика голосу (*Л. да Вінчі*). 4. Слово... є певною мірою стимулом розуму. Але коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю... Перший симптом — це надто велика кількість слів для вираження й короткого змісту. Скоро постає другий симптом: базікання, яке не виражає ніякого змісту (*Т. Майореску*). 5. Форма, у яку одягнені думки оратора, збуджує увагу й захоплення наговпу (*Ф. Честерфілд*).

723 Прочитайте в підручнику української літератури уривки статей про ваших улюблених поетів чи прозаїків. Які джерела використали автори підручника, щоб розповісти про них? На основі цих джерел підготуйте доповідь про улюбленого майстра слова.

Домашнє завдання

724 Підготуйте доповідь із мовознавчої теми (на вибір): «Особливості спілкування в Інтернеті»; «Вплив мультфільмів на мовлення молодших школярів».

ТЕМА 21. СТАТТЯ В ГАЗЕТУ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ, ПРОФЕСІЙНУ ТЕМУ

Коли суть справи обдумана заздалегідь, слова приходять самі собою.

Горації

725 Прочитайте. Узагальніть і запишіть у зошити зміст поняття «стаття».

Стаття, -і, ж. 1. Науковий або публіцистичний твір невеликого розміру в збірнику, журналі, газеті і т. ін. 2. Самостійний розділ, параграф у юридичному документі, описі, словнику і т. ін. 3. Розділ у документі, бюджеті, який містить назву джерела доходу або обґрунтування видатку (*із Тлумачного словника*).

Стаття — важливий публіцистичний жанр, який відзначається ґрунтовним аналізом матеріалу, високим ступенем

узагальнення, чіткістю висновків. Використовуючи різноманітні факти, яскраві приклади, статистичні дані, автор статті досліджує актуальні суспільно-політичні проблеми. Особливе значення для статті мають факти. Їхня роль не зводиться лише до ілюстрування, вони — основа порушеної в статті проблеми. Стаття потребує літературної досконалості, стилістичної вправності (*зі словника журналістики*).

- Пригадайте прочитані останнім часом статті. Які проблеми порушено в них?

Буду я навчатись мови золотої

Фактичний матеріал статті — це імена, назви, дати, числа. У журналістиці факт — поняття ширше. Під фактом журналісти розуміють не тільки реальні, що були або є, а й прогностичні, ймовірні явища, процеси, події, яких ще немає, але вони вже існують в уяві людей. Фактом називають і відображену в людській свідомості дійсність.

За своїм значенням використані в статті факти поділяються на чотири групи. Факти, які покладено в основу статті і які дають поштовх до авторських спостережень, роздумів,— це **вихідні факти**; факти, які ілюструють, пояснюють, уточнюють зміст статті,— **деталізувальні**; факти, які є результатом авторських міркувань на основі вихідних та деталізувальних фактів,— **основні, доказові**; факти, на які автор посилається в тексті або в примітках,— **посилкові**.

Деталізувальні факти поділяють на ілюстративні та аргументативні. Ілюстративні факти використовують переважно після або під час доведення якоїсь думки-тези поряд з аргументативними фактами. Ілюстративні факти мають бути яскравими, зрозумілими.

Аргументативні факти є головними елементами змісту статті й розкриття її теми. Основна функція цих фактів — бути опорою доказів, доведення тези. Такі факти-докази можуть передувати тезі або йти за нею, коли доведення розгортається після її формулювання.

726 Прочитайте статтю. Який фактичний матеріал використав автор?

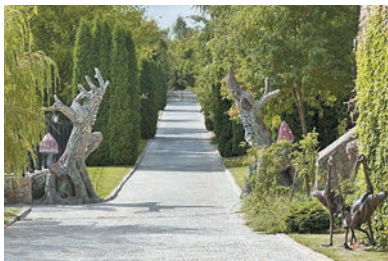
ВТРАЧЕНЕ СЛОВО

(Дослідження походження назви села Буки)

В Україні є принаймні три населені пункти із назвою Буки (із наголосом на «и»). Два із них є активними об'єктами туризму. У Сквирському районі Київської області це дендропарк у маєтку місцевого підприємця та мецената Суслова.

Ось що подає «Вікіпедія» з приводу походження назви села, оскільки найпростіше пояснення — від дерева бук — не підходить, воно ніколи у цій місцевості не росло: «Етимологія цієї назви вельми загадкова. На думку окремих дослідників, можливе походження її від литовського “бака” (“хата”). Підтвердженням цієї гіпотези можуть бути сліди балто-слов'янської матеріальної культури, знайдені поблизу Буків».

Краєзнавці наводять ще одну версію — про те, що перші господарі-пани цього села були злими та часто застосовували

Дендропарк у Сквирському районі Київської області

Буцький каньйон

ПЛАН АНАЛІЗУ СТАТТІ

1. Чи відповідає обрана автором тема жанрові та обсягови тексту статті? Яку проблему порушує автор?
2. Чи актуальна обрана автором тема? Чи цікава читачам? Автор розкриває тенденції певного явища в суспільстві чи висвітлює лише одиничний випадок?
3. Чи відповідає заголовок статті його темі? Чи можна спрогнозувати зміст статті за заголовком?
4. Чи переконливі аргументи наводить автор для доведення висловленої думки?
5. Наскільки глибокими є зроблені автором узагальнення?
6. Чи може стаття спонукати читачів до роздумів чи певних вчинків?
7. Наскільки текст статті відповідає вимогам публіцистичного стилю?

до своїх селян буки — тобто різки. Але тут маленька відмінність — наголос цього терміну на першому складі — «бу». Це суттєва деталь. Я б радив завжди прислухатися до вимови тих чи інших топонімів місцевими мешканцями, хоч як би незвично чи неправильно це здавалося. Отже, має бути «Букі».

У Черкаській же області село Буки славиться своїм мальовничим каньйоном річки Гірський Тікич, який ще називають Буцький каньйон, що починається одразу після величезного порога, який тепер трохи вгамований рукотворною греблею. Там також екскурсоводи розповідають вищенаведені версії походження назви села.

І третє село Буки, тепер уже в Житомирській області, на жаль, не є туристичним об'єктом. Розташоване воно на березі маленького водосховища річки Тетерів. Якби не ця гребля, то тут також був би непоганий каньйон та видатний поріг річки Тетерів. І така ж сама ситуація з етимологією назви.

Досить дивно, що ніхто із дослідників походження назви вищенаведених сіл не зауважив, що усі вони розташовані біля немалих порогів річок — Роставиці (київські Буки), Гірський Тікич (черкаські) та Тетерів (житомирські).

А саме тут і заховане походження слова БУКИ!!!

Справа в тім, що усі дослідники користуються чинними словниками української мови, зокрема і словником Грінченка, які подають лише два варіанти слова: «бук» — це широколистяне дерево та «буки» у переносному значенні — різки, якими карали селян за непослух. Вважається, що в українсько-слов'янській абетці — «аз, буки, віди, глагол, добро тощо» — буки — саме різки.

І ось читаю дуже цікаву книжку — «Нариси Дніпра» (О. С. Афанасьєв-Чужбинський. «Нариси Дніпра». — Львів : Апріорі, 2016.). В описі порогів Дніпра на сторінці 146 читаємо: «...поріг показався весь покритий буком (піною)».

Ось воно! Усі три села із назвою Буки мають пристойні пороги (у житомирських Буках пороги покриті Тригірським водосховищем), струмені води яких із ревом утворюють піну. Староукраїнське втрачене слово «бук» — піна, створена річковими порогами!

Тепер, на мою думку, філологам, упорядникам словників, енциклопедій, вікіпедій тощо доведеться професійно дослідити це питання та, очевидно, зробити правки у своїх працях (С. Заставський).

- Проаналізуйте статтю за планом.

727 Доберіть із газети статтю на морально-етичну тему. Визначте головну думку, стиль мовлення. Які морально-етичні проблеми порушено в статті? Класифікуйте використані в статті факти. Складіть план.

728 Напишіть статтю до газети «Бібліотеки гинуть мовчки».

Домашнє завдання

729 Уявіть, що ви редактор часопису «Мовний всесвіт». Спрогнозуйте тематику й назви статей для одного з номерів часопису.

ТЕМА 22. ЕЛЕКТРОННИЙ ЛИСТ. СМС-ПОВІДОМЛЕННЯ

Пишіть листи і надсилайте вчасно,
Коли їх ждуть далекі адресати,
Коли є час, коли немає часу,
І коли навіть ні про що писати.

Л. Костенко

730 Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок, відбивши в назві основну думку. З якою метою і де може бути опублікованим цей текст?

Електронне повідомлення має таку структуру: заголовок, тіло листа й підпис.

Заголовок електронного листа — сильна позиція, що формує реакцію адресата на отримане повідомлення. У заголовку міститься така інформація: унікальний ідентифікаційний номер повідомлення; адреса відправника повідомлення; адреса(и) одержувача(ів) повідомлення (аналог «кому»); тема повідомлення; час і дата його надсилання. Заголовок повинен містити стислий і чіткий опис суті питання та/або звернення до незнайомої людини. Недостатня інформативність заголовка може стати причиною комунікативної невдачі всього листа — адресат швидше за все знищить таке повідомлення, не читаючи.

Тіло листа містить текст самого повідомлення і є аналогом традиційного листа. Можна виділити деякі принципи складання електронного повідомлення, які будуть основою успішності електронної комунікації: ввічливість, грамотність, чіткість, стислість, небагатослів'я, координати для зворотного зв'язку. Ці параметри багато в чому повторюють принципи традиційного листування. Проте є й деякі особливості e-mail-спілкування. Так, прагнення до економії часу призводить до глобальної безграмотності e-mail-повідомлень. Кілька зайвих секунд перед відправленням листа врятують вас від багатьох неприємностей, адже помилки шкодять не тільки іміджу людини, але й репутації її фірми (за Л. Компанцевою).

- До якого з видів спілкування (контактного чи дистантного) належить електронна пошта? До якого стилю мовлення належать електронні листи?
- Сформулюйте особливості написання електронного листа.
- Доберіть відповідники до слів *ідентифікаційний, економія*.
- Прокоментуйте слова автора *Кілька зайвих секунд перед відправленням листа врятують вас від багатьох неприємностей, адже помилки шкодять не тільки іміджу людини, але й репутації її фірми*.
- Що спільного між традиційним й електронним листом?
- Складіть електронний лист своєму другові або подрузі, урахувавши сформульовані автором рекомендації і поради.

731 Часто в смс припускаються орфографічних і пунктуаційних помилок. Чим це зумовлено? Як ви розумієте вислів «культура смс-спілкування»?

Смс-повідомлення використовують, якщо відсутня можливість відповідати на телефонний дзвінок або самому зателефонувати, якщо треба уникнути телефонної розмови з адресатом або необхідно надіслати повідомлення кільком особам одночасно. Приватний характер смс-повідомлень забезпечує їхню конфіденційність — зміст відомий лише адресату й адресанту. Визначають такі основні риси смс: стислість, відносна концентрація нестандартних орфографічних маркерів, моментальність, приватний характер змісту, залежність від засобу передачі інформації.

- Вважають, що для смс характерні *спонтанність, невимушеність, приватність*... Доповніть перелік словами-маркерами, якими можна схарактеризувати смс.
- Напишіть смс-повідомлення, у якому скасовуєте зустріч з однокласником або однокласницею.

732 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Як розшифровується аббревіатура смс? Наведіть приклади невідповідності між аббревіатурою та її розшифрованою назвою в українській мові.

У сучасній мовній практиці не усталилося написання слова на позначення повідомлення, яке надсилається з мобільного телефону. Можна зустріти написання великими літерами, малими, латинською графікою, українською, з нарощуванням і без нього, аббревіатурою з великих літер і з малих (*СМС, SMS, смс, sms, есемеска, sms-ка, смс-повідомлення, sms-повідомлення*). Як же правильно?

Щоб визначити, який з указаних варіантів написання відповідає нормам української мови, варто почати з походження назви. Як відомо, слово SMS — це аббревіатура від англійського вислову Short Message Service — дослівно «служба коротких повідомлень». Одразу поставимо запитання: чи може використовуватися аббревіатура SMS в українській мовній практиці? Ймовірно, ні, оскільки для будь-яких слів мова має власні ресурси — у нашому разі свою абетку.

Нерідко у мовній практиці трапляється й написання аббревіатури малими літерами. У мові є чимало таких прикладів. Тобто послуговуватися словом смс можна. У розмовній мові часто використовують фонетичний варіант запису — есемеска. Проте такий варіант можливий лише в розмовному стилі.

Ми знаємо, що означає смс, однак чи можна його ототожнювати з поняттям «повідомлення», адже є ще й інші назви на позначення дій, пов'язаних із цією службою сервісу.

Якого роду іменник смс? Якщо брати до уваги значення цього слова, а також використання його в мовній практиці, це слово — середнього роду. Тому кажемо: нове смс, надіслане смс. А от розмовний варіант есемеска — за всіма формальними ознаками — жіночого роду (за С. Чемеркіним).

733 Прочитайте слова з пісні «Стільникове кохання» гурту «Тартак». Які смс найчастіше пишете ви? Чи можна в смс освідчитися в коханні?

Напишу SMS — це технічний прогрес
 Дає мені шанс на майбутнє.
 Зведений в культ, цей малесенький пульта
 З'єднає з тим, хто відсутній.
 Напишу SMS — від землі до небес
 І з небес до землі пронесеться.
 А коли долетить, хай, принаймні, на мить
 Твоє серце частіше заб'ється.

Домашнє завдання

734 Використовуючи довідкову літературу, дослідіть історію виникнення смс. Підготуйте статтю до місцевої газети за результатами дослідження. Назву статті сформулюйте самостійно.

ТЕМА 23. ДИСКУСІЙНЕ МОВЛЕННЯ. ДЕБАТИ ЯК ФОРМА ДИСКУСІЙ

Дискусія — це не обов'язково суперечка, це можливість кожній стороні висловити свою точку зору.

О. Ірванець

Буду я навчатись мови золотої

Дискусія — 1) широке, публічне обговорення якогось дискусійного питання на зборах, у пресі тощо; 2) *перен.* спір, суперечка окремих осіб, співрозмовників.

Дискусія відбувається не хаотично, а за певними правилами і згодою її учасників (опонентів) для пошуку відповіді на суперечливе питання. Тема дискусії формулюється заздалегідь. Комунікативна ініціатива під час дискусії переходить від одного учасника до іншого.

Беручи участь у дискусії, варто пам'ятати, що мовлення мусить бути бездоганим, а сила голосу пристосована до акустики і розмірів приміщення; не можна вживати образливих слів, переривати опонента, надто емоційно говорити і захоплюватися невербальними засобами спілкування та ін. Це може стати причиною зупинення дискусії.

Щоб захистити свою позицію і спростувати думку опонента, учасники дискусії використовують різні полемічні прийоми. Наприклад, ефективним засобом вважається застосування гумору, іронії, сарказму, що посилюють полемічний тон, емоційний вплив на опонента, допомагають розрядити напруження, створюють певний настрій під час обговорення гострих питань, допомагають досягти успіху. Ще один прийом — атака запитаннями. Його мета — змусити опонента захищатися, виправдовуватися, створити найбільш сприятливі умови для дискусії.

Завжди під час дискусії дотримуйтеся правила: «Поступися опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуй нічого, чого не спроможний довести» (*Д. Карнегі*).

735 Назвіть особливості дискусії. Яких етикетних правил необхідно дотримуватися під час дискусії? Яким має бути мовлення учасників?

- Чи доводилося вам брати участь у дискусії? Чи виникали у вас труднощі в обстоюванні власних думок?

736 Проведіть дискусію з теми «Правда на боці того, хто з кулаками?». Під час дискусії користуйтеся поданими порадами.

1. Вступаючи в дискусію, переконайтеся в тому, що ви правильно розумієте позицію свого опонента, а він — вашу, а потім доводьте свої чи спростуйте висунуті опонентом докази.
2. Зверніть увагу, чи немає протиріч у висловлюваннях опонента, чи не розглядаєте ви з ним одне й те ж питання з різних аспектів.
3. Починайте заперечувати тільки тоді, коли впевнені, що думка опонента справді суперечить вашій.

4. Дотримуйтеся правил висунення тези й аргументів, намагайтеся не порушувати їх.
5. Стежте за тим, щоб ні у ваших судженнях, ні в судженнях опонента не було логічних помилок.
6. Починайте суперечку лише тоді, коли будете мати достатньо переконливих аргументів для доведення власної думки.
7. Докази мають бути переконливими не лише для вас, а й для вашого опонента та інших учасників дискусії.

737 Ознайомтеся із ситуацією. Проведіть обговорення її у формі полілогу-дискусії.

У моєму віці багато хочеться: гуляти, відпочивати, спілкуватися з подругами. Мені здається, що у 18 років я буду вже старою, ось чому мене тягне на вулицю. А батьки по-іншому думають. Недавно ми з подругою домовилися зустрітися, відпочити... Час пролетів швидко. Навіть і не помітили, що повернулися додому майже опівночі. А батьків я не попередила. Забула. Та й що може зі мною статися? Вдома мені влаштували скандал. Чи справедливо це? Думаю, батьки не праві (Олена).

Буду я навчатись мови золотої

Дебати (від франц. *debats*) — чітко структурований організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми; мета — переконати у своїй правоті третю сторону, а не одне одного.

Диспут (лат. *disputo* — міркую, сперечаюсь) — організована форма дискусії, інколи — із заздалегідь визначеними ролями.

Полеміка (від грец. *polemikos* — войовничий) — дискусія в пресі, на диспуті, на зборах, суперечка, зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-яких питань.

СПІЛКУВАННЯ

738 Працюймо групами. Об'єднайтеся в команди для проведення дебатів.

Перша команда доводить справедливість та істинність твердження «Необхідно відмовитися від експериментів над природою», інша — спростовує його.

Почергово кожна з команд у виступі наводить свої аргументи. Тривалість виступів для доведення/спростування тези, обґрунтування аргументів, наведення прикладів — до 5 хвилин.

Етап обговорення триватиме 10–15 хвилин: команди ставлять один одному питання, спростовують висловлені аргументи і наведені приклади. Дебатуйте чесно й відверто, намагаючись спростувати, а не викрити висловлювання своїх опонентів.

Завершують дебати виступи капітанів команд, у яких вони узагальнюють результати дебатів.

Після завершення дебатів судді роблять висновок про правомірність і переконливість висновків однієї з команд.

Домашнє завдання

739 Яким повинен бути ідеальний опонент у дискусії? Опишіть його.

ТЕМА 24. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ТЕМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Візьміть відповідальність на себе просто зараз — і Ви перетворите цю землю на діамант.

С. Вакарчук

Буду я навчатись мови золотої

Публіцистичний стиль (від лат. *publicus* — суспільний, народний) — це стиль мовлення, який використовується в різних сферах суспільного життя: у газетах і журналах, на телебаченні й по радіо, у публічних політичних виступах, у діяльності партій та громадських об'єднань.

Характерні ознаки стилю: точність, конкретність, обґрунтованість; послідовність; логічність викладу; емоційність; образність; закличність; загальнодоступність.

Мета публіцистичного стилю — інформування, передача суспільно значущої інформації з одночасним впливом на читача, слухача, переконанням його в чомусь, навіюванням йому певних ідей, поглядів, спонуканням до певних вчинків, дій.

Жанри публіцистики — стаття в газеті, журналі, нарис, репортаж, інтерв'ю, фейлетон, ораторське мовлення, судова промова, виступ по радіо, телебаченню, на зборах, доповідь.

740 Прочитайте вислови. Якою темою вони об'єднані? До чого закликають автори?

1. Не дивіться на Україну як на землю своїх батьків. Дивіться на неї як на землю своїх дітей (*С. Вакарчук*). 2. ...Юнацькі руки молоді. Вам добре б тішитись в труді. Тесать, копать, залізо б гнути, садити сад, зелені рути, плоти гонити по воді (*А. Малишко*). 3. ...До праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба... (*І. Франко*) 4. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе. Мріяти й шукати, доки жити, шкварити байдужість на вогні!.. А якщо відкрию вже відкрите, друзі! Ви підкажете мені... (*В. Симоненко*)

- Чи можна вважати звернення Івана Франка «інструкцією» для сучасної молоді? Чи не втратило з часом воно свою актуальність?

741 Прочитайте поради Святослава Вакарчука молоді.

Саме ви, а не хтось інший, зможете змінити траєкторію розвитку нашої Батьківщини. Що для цього порадив би зробити я:

1. **У кожного з вас має бути велика мета.** Закрийте очі. Подумайте кожен про своє, чого більшого ви хотіли б досягнути. Спробуйте візуалізувати це для себе. Шимон Перес

С. Вакарчук

- говорив: Dream Big! Мета має бути дійсно великою. Не мрійте про грошове багатство, мрійте про велике.
2. **Повірте в себе.** Якщо ви не повірите в себе, ніхто у вас не повірить. Ви маєте бути щиро впевнені і вірити в те, що у вас і у всіх нас вийде.
 3. **Не мисліть короткостроково та лінійно.** Думайте на перспективу — світ може розвиватися експоненціально.
 4. **Йдіть та робіть.** Відразу після цієї зустрічі. Ніхто, крім вас не зробить. Ніхто. Немає царя, президента, прем'єра, який би замість вас щось зробив. Будівництво своєї країни та досягнення великої мети — це кропітка та щоденна праця. Це як будівництво стартапу. Ніхто не виграє мільярд доларів у лотерею. Не потрібно чекати перемоги при першій ітерації. Можливо, вам доведеться спробувати десятки, сотні разів. Та ви маєте вірити, що у вас все вийде!
 5. **Більше віддавайте.** Віддавайте частину свого серця, часу, думок, ідей. Діліться. Ми взагалі живемо в open world. І я хочу, щоб Україна такою і була — відкритою. З відкритими даними.
 6. **Будьте послами своєї країни, де б ви не були.** Позитивне реноме держави суттєво пришвидшує і реальний успіх. Ви Завтра UA. Це три різні слова. Дуже сподіваюсь, що вони будуть пов'язані між собою. Це залежить лише від вас.
 - Поясніть значення слів *експоненціально*, *ітерація*, *реноме*, *стартап*.
 - Поширте думку «Саме ви, а не хтось інший, зможете змінити траєкторію розвитку нашої Батьківщини» власними аргументами.

742 Використовуючи довідкову літературу або інтернетні джерела, виконайте етимологічний аналіз слів *молодий* і *майбутнє*.

Домашнє завдання

743 Систематизуйте матеріал із попередніх вправ і напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Майбутнє починається з нас»; «Чи легко бути молодим?».

ТЕМА 25. ЗВІТ ПРО ВИКОНАНУ РОБОТУ

Звіт повинен характеризуватися чіткістю побудови, логічною послідовністю викладу матеріалу, переконливістю аргументів, точністю й логічністю формулювань.

А. Коваль

Буду я навчатись мови золотої

Звіт — це документ, у якому в письмовій формі подається повідомлення про виконання якоїсь роботи.

Звіти діляться на **статистичні** (пишуть на спеціальних бланках) і **текстові** (складають на стандартних аркушах паперу, але за встановленою формою).

Матеріал звіту повинен охоплювати визначений період часу.

744 Прочитайте зразок звіту. Зверніть увагу на його оформлення.

ЗВІТ

**ПРО ЛІНГВІСТИЧНУ ПРАКТИКУ З 5.06.23 ДО 10.06.23.
УЧЕНИЦІ 10 КЛАСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ № 3
ЯЦЕНКО МИРОСЛАВИ ОЛЕКСАНДРІВНИ**

Лінгвістичну практику проходила в Шевченківському районі м. Києва. Мета практики — дослідити лексикон сучасного молодіжного мовлення.

Під час практики було проведено анкетування й опитування молоді віком від 14 до 25 років. Юнакам і дівчатам було роздано 1000 (тисячу) анкет, 300 осіб опитано усно.

Контингент соціально неоднорідний (школярі, студенти, представники неформальних молодіжних угруповань).

У результаті опрацювання анкет і матеріалів усного опитування виявлено:

- 1) молодіжний сленг структурують загальномолодіжний жаргон, спеціалізовані молодіжні жаргони;
- 2) загальномолодіжний жаргон розуміють і вживають усі соціально-вікові групи молоді;
- 3) серед спеціалізованих молодіжних жаргонів можна виділити такі: шкільний, студентський, футбольних фанів.

Зроблено висновок: усі названі жаргони є окремою мовною підсистемою, але в умовах міста вони тісно переплітаються і взаємодіють.

Пропоную: продовжити дослідження для виявлення шляхів переходу з одного жаргону в інший, вивчення соціолінгвістичного статусу значної частини жаргонних одиниць.

12.06.23.

Яценко М. О.

745 Прочитайте заголовки різних документів, назвіть заголовок звіту.

- 1) про перевірку готелів «Мрія» та «Турист» станом на 12.08.23
- 2) про порушення навчальної дисципліни
- 3) про передавання матеріальних цінностей
- 4) про спортивні змагання в спортивно-оздоровчому таборі «Славутич» з 14.08.23 по 19.08.23 керівника спортивної секції Миронова С. М.

746 За поданим зразком у впр. 744 напишіть звіт про туристичний похід у Карпати, на озеро Світязь тощо.

Реквізити звіту:

- назва документа;
- період, за який складається звіт;
- назва установи, організації, підприємства, про роботу яких звітують, або посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка звітує;
- текст звіту;
- дата;
- підпис.

Домашнє завдання

747 Виконайте одне із завдань.

А З'ясуйте значення слів, що вживаються в офіційно-діловому стилі. Складіть із ними речення в цьому ж стилі.

Авторитет — престиж, дефект — недолік, форум — збори.

Б З'ясуйте за «Словником синонімів», чи становлять синонімічний ряд подані слова. Складіть із ними речення.

Становище — положення — стан. Галузь — сфера — ділянка. Дилема — проблема. Об'єм — обсяг. Заступник — замісник.

ЗМІСТ

МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ

§ 1	Мова як знакова система і суспільне явище. Мова і держава	4
§ 2	Проблема екології української мови. «Мовний суржик». Українська мова як одна з індоєвропейських мов. Ознаки самобутності української мови	7
§ 3	Культура усного і писемного мовлення	9
§ 4	Поняття про колорит мовлення. Словник-довідник з культури української мови	13

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 5	Основні етапи формування і розвитку української національної мови	17
§ 6	Поява писемності у східних слов'ян. Створення слов'янського алфавіту	19
§ 7	Короткі відомості з історії української писемності	23
§ 8	Особливості розвитку української мови на сучасному етапі	27

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

§ 9	Форми існування мови	30
§ 10	Писемна і усна форми літературної мови	33
§ 11	Діалекти як історична база літературних мов. Територіальні і соціальні діалекти	34

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

§ 12	Місце фонетики та орфоєпії в системі мови. З історії української фонетики	39
§ 13	Класифікація голосних звуків. Звук мовлення і фонема. Інваріант, позиційний варіант фонемі	41
§ 14	Класифікація приголосних звуків	44
§ 15	Асимілятивні й дисимілятивні процеси в групах приголосних	46
§ 16	Подвоєння букв як наслідок подовження приголосних, спрощення в буквосполученнях. Приставні приголосні. Метатеза	48
§ 17	Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні і словотворенні	51
§ 18	Чергування [o] та [e] з [i]. Чергування [o] і [e] з нулем звука. Чергування [o] з [e] після [ж], [ч], [ш], [дж] та [й]	55
§ 19	Основні випадки чергування у-в, і-ї, з-із-зі (зо). Милозвучність української мови. Стилiстичні засоби фонетики. Звукопис	57

УКРАЇНСЬКА ОРФОЄПІЯ

§ 20	Основні норми сучасної літературної вимови. Особливості вимови голосних, приголосних звуків та їх сполучень	61
§ 21	Вимова звукосполучень приголосних	63
§ 22	Соціолінгвістичні фактори, що впливають на вимову людини. Основні джерела нормативного мовлення. Мова масмедіа. Сценічна мова	65
§ 23	Інтонаційні особливості українського мовлення. Наголос в українській мові	68

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ

§ 24	Українська графіка	72
§ 25	З історії становлення і розвитку української графіки й орфографії. Основні принципи української орфографії	74
§ 26	Уживання м'якого знака та апострофа	77
§ 27	Уживання великої літери. Лапки у власних назвах	78
§ 28	Написання складних слів разом, окремо, з дефісом	79
§ 29	Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ	80
§ 30	Складоподіл і правила переносу слів з рядка в рядок. Графічне скорочення слів	82
§ 31	Правопис географічних назв. Написання слів іншомовного походження	84

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 32	Слово як основна одиниця мови. Семасіологія як учення про значення слів і виразів	86
§ 33	Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення. Омоніми. Пароніми	88
§ 34	Синоніми. Антоніми	92
§ 35	Лексика української мови за походженням. Власне українська лексика	95
§ 36	Запозичена лексика як джерело збагачення лексичного складу мови. Новітні запозичення	98
§ 37	Загальноновживані слова. Лексичне багатство діалектної лексики. Лінгвокультуреми. Етнографізми. Топоніміка й ономастика у складі української лексики	101
§ 38	Розмовна, просторічна, емоційно забарвлена лексика. Молодіжний сленг. Екзотизми. Пуризми	103
§ 39	Наукова лексика. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни. Канцеляризми. Штампи	106
§ 40	Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Неологізми. Загальнономовні та авторські неологізми	108

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 41	Фразеологічні одиниці української мови. Основні ознаки фразеологізмів	110
§ 42	Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології	112
§ 43	Прислів'я і приказки, крилаті вислови. Стіїкі народні порівняння. Побажання, приповідки, каламбури	113
§ 44	Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів	115
§ 45	Фразеологія власне українського походження. Фразеологізми з античної міфології	117
§ 46	Фразеологія наукова, публіцистична, офіційно-ділова. Фразеологізми з професійної мови	118

УКРАЇНЬСКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 47	Словники як відображення історії та культури українського народу. Основні типи словників	120
§ 48	З історії лексикографії. Сучасні словники української мови. Українські електронні словники	123

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

§ 49	Морфемна і словотвірна структура слова. Основа похідна і непохідна. Твірна основа	126
§ 50	Основні способи словотвору. Історичні зміни в морфемному складі слова. Етимологія як учення про походження слів	128
§ 51	Словотвір іменників, прикметників, дієслів, прислівників	131
§ 52	Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання	133
§ 53	Стилістичне використання засобів словотвору	135

УКРАЇНЬСКА МОРФОЛОГІЯ

§ 54	Граматичні категорії, значення і форми. Основні способи вираження граматичних значень	138
§ 55	Повнозначні та службові частини мови	140
§ 56	Іменник	141
§ 57	Категорія роду іменників	143
§ 58	Категорія числа іменників	145
§ 59	Відмінювання іменників	146
§ 60	Прикметник як частина мови	150
§ 61	Ступені порівняння якісних прикметників	154
§ 62	Повні і короткі форми прикметників, стягнені і нестягнені форми повних прикметників	157
§ 63	Творення відносних і присвійних прикметників. Відмінювання прикметників	158
§ 64	Займенник	161
§ 65	Стилістичні функції займенників	164
§ 66	Числівник як частина мови	166
§ 67	Розряди числівників за значенням. Групи числівників за будовою	169
§ 68	Відмінювання числівників. Паралельне вживання числівників з іменниками в непрямих відмінках	171
§ 69	Написання числівників і відчислівникових слів	174
§ 70	Дієслово як частина мови. Форми дієслова. Зміни звуків в особових формах дієслів. Безособові дієслова	176
§ 71	Дві основи дієслова. Поділ дієслів на дієвідміни. Словозміна дієслів I та II дієвідміни	178

§ 72	Види дієслів	181
§ 73	Часи дієслів, їх творення	183
§ 74	Способи дієслів	185
§ 75	Стан дієслова. Перехідні й неперехідні дієслова	186
§ 76	Дієприкметник. Активні та пасивні дієприкметники, їх відмінювання. Творення і правопис дієприкметників	188
§ 77	Дієприкметниковий зворот. Перехід дієприкметників у прикметники. Безособові форми на <i>-но, -то</i>	191
§ 78	Дієприслівник	194
§ 79	Прислівник як частина мови	196
§ 80	Ступені порівняння означальних прислівників	200
§ 81	Правопис прислівників і прислівникових сполучень. Написання <i>не</i> з прислівниками	202
§ 82	Прийменник	205
§ 83	Сполучник	207
§ 84	Частка	209
§ 85	Вигук	212

МОВЛЕННЕВЕ СПІЛКУВАННЯ. СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Тема 1.	Офіційне й неофіційне, публічне й непублічне мовленнєве спілкування. Вербальні й невербальні засоби спілкування	215
Тема 2.	Мовленнєва ситуація. Мовленнєва тактика. Мовні засоби мовленнєвої ситуації. Причини комунікативних помилок	218
Тема 3.	Особливості монологічного і діалогічного мовлення в різних сферах спілкування	221
Тема 4.	Виступ на зборах, семінарах, конференції	223
Тема 5.	Поняття про текст як продукт мовленнєвої діяльності. Текстоутворювальні категорії. Закономірності побудови тексту	225
Тема 6.	Комунікативні ознаки мовлення	228
Тема 7.	Поняття про стилістичну систему української мови	231
Тема 8.	Розмовний стиль, сфера його використання, призначення, основні ознаки	234
Тема 9.	Науковий стиль, сфери використання і призначення. Основні ознаки наукового стилю. Наукова метафорика	236
Тема 10.	Основні жанри наукового стилю. Бесіди, дискусії, повідомлення на наукову тему. Структура текстів різних жанрів	239
Тема 11.	Читання наукової, науково-популярної статті, довідкової літератури	242
Тема 12.	Особливості конспектування. Конспект художнього твору, публіцистичної та науково-популярної статті	243
Тема 13.	Тематичні виписки, складний план, тези	245
Тема 14.	Реферат з навчально-наукової проблеми	248
Тема 15.	Рецензія	249
Тема 16.	Бібліографія. Бібліографічний пошук на тему наукової роботи із залученням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій	251
Тема 17.	Анотація	253
Тема 18.	Усний докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням (висловленням власного ставлення до подій, героїв та ін.)	255
Тема 19.	Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням	257
Тема 20.	Доповідь у науковому стилі	258
Тема 21.	Стаття в газету на морально-етичну, професійну тему	259
Тема 22.	Електронний лист. Смс-повідомлення	262
Тема 23.	Дискусійне мовлення. Дебати як форма дискусій	264
Тема 24.	Письмовий твір-роздум на суспільно-політичну тему в публіцистичному стилі	266
Тема 25.	Звіт про виконану роботу	267

10

Українська мова

ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

Особливості підручника:

- наочність подання теоретичного матеріалу
- тренувальні вправи різних рівнів складності
- завдання на формування основних компетентностей
- тестові завдання для самоконтролю
- матеріал для вдосконалення орфографічної та орфоепічної грамотності, культури спілкування
- корисні пам'ятки та зразки